श्री०

Vedanta vivaranakhedkaro
Pammonil Kanthasya

वेदांतविवरणंखेडकरो पुंमोनी ळ केठस्य।।

33/4

458

2400

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥पालने निर्मलसत्ववृत्तये यस्य कर्मणि रजोत्तुषे लये॥ तामसाय जगतः परात्परं दैव
ज्ञाल वपुषे नमः स ते॥१॥ यस्याः प्रसादमवलंब्य जगद्गुरूणामप्यस्खलद्वच्कगुणाः प्रसरंति वाचः। मा वेद
शास्त्रपथि निर्मितकंठदेहा भूयात्समग्रवरदैव सरस्वती नः॥२॥ विघ्नाभितापमपहत्य मदीयकल्पबीजं प्र
द्रुमदत्तुग्रहवर्षपातैः। संप्रार्थितः सितमरोपगणेशमेघः सिंचन्नितीष्टफलमंकुरयत्वनोपं॥३॥ यस्यामोपिथ
निकमलावबोधरागः शांतः सन्नुपतितमो विनाशमेतः। रीत्नं पत्रथयपतियोपि गोसहस्त्रैस्तं व्यासं रविमतजं
गत्स्वर्भानु॥४॥ उद्धृत्य सर्ववेदपयसः कमलाभिराद्भे वालिंगिता खिलजगत्त्रभवे क्रमेण निविद्यामशेषजग
तां पुरुषदामनघस्तु शंकरं विमलमाप्यकृतेनमामि॥५॥ वेदैतमात्मसंभूद्धस्फुरद्धात्मावबोधतः अर्पतोस्मि
तामस्मै वपोनत्वा तं भवेगुरू॥६॥ प्रकाशगत्मायतिः सम्यक्कृत्वा मविद्याप्नुभुत्स्यया। यथाबुद्धं यथाशक्ति व्या
ख्यास्ये पंचपादिकां॥७॥ विदितसकलवेद्यैर्न प्रशस्तं निलोके प्रथितगापि महद्भिः किंपुनर्मादृशैरिति विफलं एम
समेस्मिन्व्याख्येयेहं प्रवृत्तः स्वमतिविमलतायेज्ञं तुमर्हेति संततः प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन परिसमाप्ति १

न

प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय चाभिलषितदेवतागुरुनमस्कारः कर्तव्यः। शास्त्रार्थश्च तत्त्वंपदा
र्थविवेकोपायलभ्यः प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वलक्षणः संक्षेपतो दर्शनीयः। कृत्स्नस्य भाष्यस्य तत्तात्पर्यकथना
येति तदुभयं श्लोकसमर्थाभ्यां संक्षेपतो दर्शयति। अनाद्यानंदकूटस्थज्ञानानंतसदात्मने। अभूतद्वैतजालाय
साक्षिणे ब्रह्मणे नमः इति। कृत्स्नस्य भाष्यस्य ब्रह्मात्मैकत्वे तात्पर्यमत्र दर्शितमुत्तरत्र। विभक्तस्तात्पर्यदर्शनात
द्देवतागुरुविषयाज्ञानमस्कारा इष्टपदं हितामतिवक्तुः फलप्रयोजनं संपादितमपि श्लोकेनणामषिविद्यां
भावप्रतिपद्यतइति वाङ्मनःकायप्रणिधानैर्गुरूनभिरजयति। नमः श्रुतिशिरःपद्मषंडमार्त्तंडमूर्त्तये इ
त्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः। पदार्थमुद्दिश्य मेभावप्रतिपद्यताम् इति वाङ्मनःकायप्रणिधानैर्गुरूनभिप्रजयति। न
मःश्रुतिशिरःपद्मषंडमंगलाचरणं संपादितं तन्निर्दिशयति।। यदादिकं तद्भारेणेति।। ननु नेदं भाष्यं व्याख्यान
पदवीमुपारोहति भाष्यलक्षणाभावात्। सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः।। स्वपदानि च वर्ण्यं
ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति भाष्यलक्षणं वदंति। तत्रापि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे अनुवादपरिहाराय शास्त्रे

वि०र०ण

पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यं। तत्र जिज्ञासापदेनान्तर्णीतविचारस्योपलक्षणात् अनुष्ठानयोग्यं साधनचतु
ष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोर्थः संपद्यते। अर्थादधिकारिविशेषणेन मोक्षसा
धनं ब्रह्मज्ञानमिति सिध्यति। सन्निधानाच्च वेदान्तवाक्यविचार इति। कृत्स्नार्थाभ्यां साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसा
धनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्योर्थो वृत्तः। अत्रेदं भाष्यस्य
त्वार्थकलामपि प्रतिपादयतीत्यतो न व्याख्यानार्हमित्येतत् शंकितं दोषं परिहरन् भाष्यखंडस्य सूत्रेणार्थादु
पात्तविषयप्रयोजनप्रतिपादनेन तात्पर्यं प्रदर्शयति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्याद्यहमिदं ममेदमिति नैसर्गि
कोयं लोकव्यवहार इत्यन्तेन भाष्येण अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इत्यन्ते
न भाष्येण पर्यवस्यच्छास्त्रस्य विषयः प्रयोजनं चार्थात् अथ सूत्रेण सूचिते इति प्रतिपादयतीति। तत्र नैसर्गिको
यं लोकव्यवहार इत्यन्तेन भाष्यमिति ग्रंथः शास्त्रस्य विषयः प्रयोजनं च प्रतिपादयतीत्यत्रान्वयेन संबध्यते। ननु कथं
भाष्य इयमेव विषयप्रयोजने प्रतिपादयतीति शास्त्रारंभनिमित्तविषयप्रयोजनसिद्धिहेतोरध्यासस्योपपादक राम २

त्वादिति ब्रूमः। हेतुवचनं हि प्रतिज्ञातार्थमेव साधयति तथा चैतच्छास्त्रमारंभणीयं संभावितविषयप्रयोजनवत्त्वात्तद्व
च्चाद्यारंभवत् शास्त्रं च संभावितविषयप्रयोजनमविद्यात्मकबंधप्रत्यनीकत्वात् जाग्रद्बोधवदिति। तदेवं शास्त्रस्या
रंभनिमित्तं विषयप्रयोजनवत्त्वे प्रत्यनीकस्य बंधस्याविद्यात्मकत्वं निर्दिशद्भाष्यं द्वयं विषयप्रयोजने प्रतिपादयती
ति। ननु बंधस्याविद्यात्मकत्वलक्षणो हेतुरसिद्धः। कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यतइत्यतआह। सर्वे वेदांता आरभ्यंत
इत्यनेन भाष्येण पर्यवस्यदिति। विषयादिसिद्धिहेतोरध्यासस्य सिद्धिहेतुभूता निलक्षणसंभावनासद्भावप्र
माणानि प्रतिपादयता भाष्येण सहलक्षणादिभिः स्वार्थमध्यासं साधयित्वा विषयप्रयोजने साधयतास्यर्थः।
सैतएवअवधानात्म्य बंधानाम्यां विषयादेः साधकत्वादेतदंतमनन पर्यवस्यदिति भाष्यस्यातिभागेनोपादानं कृ
ते ननु तर्हि सर्वलोकप्रत्यक्षइत्यनेन पर्यवस्यदिति वक्तव्यं आसमाप्तेस्तथा हेतोरिति भाष्यस्य विषयप्रतियोजन
यो वेदांतवाक्यसंबंधकथनद्वारेण विचारशास्त्रसंबंधप्रतिपादनपरत्वात् विचारशास्त्रीयविषयप्रयोजनसा
धनेसमवधानवत्साम्येन पूर्वभाष्येण महोपादानं कृतं। नन्वेवमप्यसूत्रसंबंधिनी विषयप्रयोजने किमिति

प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नस्तीह। विषयः प्रयोजनं चार्थात्प्रथमसूत्रेण सूचिते इति ति इतिशब्दो हेतौ। यस्मात्प्रथम
सूत्रेणार्थात्सूचितं तस्मात्प्रतिपादयतीति। कः पुनरस्य सूत्रस्य प्रसंग इति॥ उच्यते। नित्यनैवाध्ययनेन विधिनाधी
तस्वाध्यायो वेदान्तवाक्येष्वापातदर्शनेनेदमवगच्छति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मप्रकृगात्सर्वतो विरक्त
स्यात्मप्रेयमेवात्मनि विदिते सर्वमिदं विज्ञातमेतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारश्रवणात्साधनमात्मदर्शन
द्रष्टव्य इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यंगाभ्यां सहश्रवणं नामांगि विधीयते इति सर्व
त्र किमद्विशेषणपर्यन्तोधिकारी किंप्रमाणकं कस्य कोवाम्नौ वेदान्तवाक्यविचारो भवति। प्राप्तः। ज्ञासो वा कथं वा
त्मज्ञानं मोक्षसाधनं किंप्रमाणकं वा किं वा वेदान्तवाक्यं किंप्रमाणं चेति जिज्ञासते तं च जिज्ञासुं पुरुषार्थकाममु
पलभमानो भगवान्बादरायणः साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारं विदधतो राम
विधेरपेक्षिताधिकारिविषयफलानुबंधप्रथमागमिकमविप्राप्येन निर्णेतुं सूत्रयामास अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। ३
अतिसूत्रयोरेकवाक्यतावगमात्तमनननिदिध्यासनयोश्च श्रवणांगत्वमुक्तं तात्पर्यसामः। नतु प्रोक्तं इति विशिष्टमोक्षे

साधनंब्रह्मात्मज्ञानायवेदांतवाक्यविचारंसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यविधातुंनशक्नोति। श्रवणादीनांविषयावगमप्र
त्ययव्यतिरेकसिद्धसाधनत्वात्। नचावघातादिवदुभयार्थतासंभवति। दृष्टादृष्टप्रकारद्वयसाध्यापूर्ववदिहादृष्टसा
ध्यस्याभावात्। आत्मावगमस्यदृष्टेनोपायमात्रसाध्यत्वादिति॥ नैतत्सारं। आत्मतत्त्वापरोक्षस्यसर्वादृष्टसाध्यत्वस्यव
क्ष्यमाणत्वादवघातादिवदुभयार्थतयाधानोपपत्तेः। ननुविधिपरत्वेवेदांतानांतन्निष्ठतयाब्रह्मस्वरूपस्यासिद्ध्यादि
दोषप्रसंगान्नास्तिश्रवणादिविधानमितिभाष्यकारैरुपदर्शितं। सत्यंज्ञानविधिस्तत्रनिराकृतोनश्रवणादिविधिः।
तत्रोक्तदोषप्रसंगाभावात्। कथंदर्शनविधानेहिब्रह्मकर्मतयागुणभूतंप्रसज्यते। ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्यविचारविधाने
तुस्वप्रधानफलभूतदर्शनविशेषणतयाब्रह्मापिचस्वप्रयोजनंभवतीतिनगुणभूतमितिवेदांतेषुब्रह्मणिस्वप्रधानेप्र
तिपाद्यमानेतद्दर्शनायश्रवणादिविधानेनविरुध्यते। नन्वेवमप्युपक्रमोपसंहारासामेक्यं। सिद्धात्मप्रतिपादनप
रैर्वाक्यैःकथमवांतरवाक्यैःश्रवणादिविधानंकल्प्यतइति। अवांतरवाक्यभेदेनविविदिषंतीतियज्ञादीनांज्ञानसं
योगविधानवदुपरिहिदेवेभ्यइत्युपरिधारणविधानवन्मलवद्वाससाव्रतकलापविधानवच्चेतिब्रूमः। अथवातस्माद्ब्रा

ष्यणः फलवति विधित्वादिवाक्यं श्रवणादिविधायकमस्ति तस्य तत्परत्वात् सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात्सर्वथा तावन्मनन
निदिध्यासनाभ्यामन्तर्भूताभ्यां सह श्रवणविधानमस्त्येवेत्यत्र तत्संदेहे द्वितीयानुबंधस्तत्रैव तत्रैव निर्णयाय तस्य पूर्वसूत्रमारंभणीयं क
त्तव्ये वासिकादिरूपो मोक्षसाधनब्रह्मात्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः प्रथमसूत्रेण प्रतिपादितः। स च कर्त्तव्यो विचारो ज
न्मादिसूत्रमारभ्य प्रवर्तिष्यत इति। तत्र विषये द्वितीये बुद्धिः अधिकारि विषय फलानुबंधे तु विषय फलयोरुपपादनाय वेदान्त
स्यामिथ्यात्वमत्र वर्ण्यत इति सूत्रसंगतमेवेदं भाष्यं व्याख्येयमिति॥ ननु यद्यपि तत्र विषयप्रयोजने सूचिते तर्हि भाष्य
कारेण सूत्रस्य तत्र व्यापारं दर्शयित्वा। ते प समाधानपूर्वकं साक्षादेव प्रतिपादनीये विषयप्रयोजने ऽध्यासस्य सूत्रकार
भाष्यकारयोस्तत्र तात्पर्यमावप्रसंगादिति तत्राह। एतदुक्तं स्याद् ब्रह्मजिज्ञासितमभिमतादिभाष्येऽसाक्षात्तु तत्र भाष्यकारे
णोक्तमिति प्रतिपादयिष्याम इत्यध्याहारः। प्रथमग्रंथोक्तमेवार्थमालेपसमाधानपूर्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं चोद एम
यति। अत्राह पर एवमिति तत्वस्यानर्थहेतोरिति भाष्यमद्रूस्यध्याहारः। प्रथमग्रंथोक्तमेवार्थमालेपसमाधानपू ४
र्वकमतितरां स्पष्टीकर्तुं चोदयति। अत्राह पर एवमिति। तत्वस्यानर्थहेतोरिति भाष्यवत्पूर्वभाष्यमपि विषयादि

क्रमेव प्रतिपादयति। कुतस्तत्रपर्यनुयोगइतिनेत्याहः हंमनुष्यइतिदेहेंद्रियादिष्वित्यादिना। अत्रविचारकर्तव्यता
विषयप्रयोजनाभ्यामानंतर्येणपूर्वपूर्वस्यसाध्यत्वस्यसत्वेऽपिवस्तुविचारत्वाच्चाध्यासमाधनद्वारेणविषय
प्रयोजनेसाधयित्वाविचारकर्तव्यतासाधनीयेतिक्रमनियमंविवक्षन्नाह। उच्यतइत्यारभ्यवक्ष्यतिचैवदित्यंतः
प्राक्तनेनग्रंथेन। ननुब्रह्मज्ञानप्रयोजनंविचारकर्तव्यतांसत्त्वप्रमात्वेनकथंबंधनिवृत्तिर्विचारविज्ञानयोः
प्रयोजनत्वेनसूत्रितेति। अत्राह। ब्रह्मज्ञानंहिसूत्रितंयत्= अनर्थहेतुनिबर्हणमितिविचारसाध्यज्ञानस्यप्रयो
जनमाकांक्षतविचारविधिरधिकारिविशेषणंमोक्षंप्रयोजनत्वेनप्रमिमीतइत्यर्थः। नन्वनर्थोनरकपाना
दिलक्षणोममएवशरीरःहिपातिभासस्यैस्यावाभिथ्यावसाध्यतइति। किंकेनसंगतमितिनेत्याहानर्थस्य
अमात्प्रभृतिकर्तृत्वभोक्तृत्वमितिनिवर्त्ततांतर्हिज्ञानेनवस्तुभूतमेवप्रमातृत्वभोक्तृत्वमितिनेत्या
ह। नतद्वदिवस्तुकृतमिति। तथादिव्यपद्यपिनितीलविशिष्टइवज्ञानस्वविषयस्स मैवेतद्धारमादिकं
विरोधिनंवाप्यतिमादिगुणंननिवर्त्तयतिवविषयामवबोधरवकेवलानेननिवर्त्तते। स्वाश्रयगमंवस्तुज्ञाने

नतिवर्त्तेतेऽहंगिविनच्चवादिज्ञानेनात्मगतधर्माधर्मादिगुणानिवृत्तेर्नवात्मविषयोभयसंबंधिवस्तुज्ञानेन
निवर्त्तते। आत्मनःशरीरविषयज्ञानेनदेहात्मसंबंधाद्यनिवृत्तेरिति। ननुनदृष्टसामर्थ्यात्तज्ज्ञानाद्बंधनिवृत्ति
मेनाविद्यात्मकत्वंवर्ण्येन। किंत्वागमएवज्ञानाद्बंधनिवृत्तिमावयति। ननुश्रुतोपपत्त्यर्थमेवबंधस्याविद्या
त्मकत्वंवर्णनीयमेव। यथाश्येनाग्नेयादीनांषण्णांयागानामधिकारात्सर्वविषयतयासर्वकरणभावेश्रुतेपिकाला
न्तरभाविविषयानात्सर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थंक्रमताविपाककर्मजन्यानिमध्यवर्तीन्यवांतरापूर्वाणिकल्प्यन्ते
यथावाश्रुतस्यैवस्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तयेपूर्वंकल्प्यतेतद्वच्छास्त्रमुपोद्घातः। प्रतिपाद्यंवहिरेवप्रतिज्ञाय
पश्चात्तत्सिद्धयेहेतूपवर्णनप्रतिपादनमिति। ननुतत्रक्षणिकानांकर्मणांकालान्तरवर्त्तिफलसाधनत्वाभाव
स्यान्तिनीयमा॰लोकेवेदेपस्वर्गापूर्वसिद्धोमध्येपूर्वाणिकल्प्यंतेश्रुतोपपत्तयइतितर्हिइहापिव्याप्तिनि
यतिरस्तीत्याह। यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्त्तकमितिश्रुतःस्वतस्यैवबंधस्याविद्यात्मकत्वेव्यापारात्तत्सूत्रार्थवि रा॰म ५
चारकर्त्तव्यतोपपत्त्यर्थंप्रयोजनसाधनतापाध्यासोवर्णनीयइत्याह॥ तद्यदीमादिनासूत्रार्थोपपत्त्युपयोगित

पितं तेन ग्रंथेनानन्तुश्च सूत्रेण प्रथमप्रतिपन्नं प्रतिपाद्यमर्थमुल्लंघ्य किमिति चरमप्रतिपन्नमार्थिकार्थमेव भाष्य
कारः प्रथमं वर्णयतीति तत्राह। सकलतंत्रोपोद्घातमिति। प्रतिपाद्यार्थबुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थांतरवर्णनमु
पोद्घातः प्रतिपाद्यबहिरेव प्रतिज्ञाय पश्चात्तत्सिद्ध्यर्थे हेतूपवर्णनं प्रतिपादनमिति विभागः। तंत्रमिति तत्रार्थो ब्रह्मा
त्मैकत्वमुच्यते। ननु भवतु प्रयोजनसिद्धिहेतुरध्यासः कथं तत्रार्थसिद्धिहेतुरित्याशंकां तत्कथनायत्तं तंत्रार्थं प्रथमेक
थयति तथा चास्य शास्त्रस्येति। ऐदंपर्यं प्रतिपादितमित्यतरेण संबंधः। तदेवैदंपर्यं दर्शयति। सुखैकतानेत्यादिनानु
पमर्थः ब्रह्मात्मैकत्वे वेदांताः पर्यवस्यंतीति। यदिदं वेदांतशास्त्रस्यैदंपर्यं तत्सूत्रभाष्याभ्यां प्रतिपादितमिति तत्रार्थप्र
दर्शितस्याध्याससिद्ध्यधीनतयाध्यासस्य प्रथमं वर्णनीयतां दर्शयति। तत्राहं कर्ता सुखदुःखीति॥ ननु शास्त्रमेव
प्रसन्नाभिमतमविद्वत्सुमाभासीकृत्य ब्रह्मात्मैकत्वं प्रतिपादयिष्यति किं श्रुत्यध्यासवर्णनेनेति तत्राह तावत्तुरङ्गवा
दिवदिति। ननु शास्त्रार्थसिद्धिरध्यासपराधीना चेत्स एव तर्ह्यध्यासः सूत्रकारेणामुखतो वर्णनीयः। तस्याप्राधान्या
त्तत्रुस्था तत्रातात्पर्यप्रसंगादिति तत्राह। वक्ष्यतिचेतदिति तर्ह्युपोद्घातत्वात्प्रथममेवाध्यासविषयं सूत्रं प्रणेतव्य

मिति चोदयति यद्येवमिति। अर्थनिर्णयप्रधानत्वाद्वाक्यस्य लक्षणायां प्रतिपादनप्रक्रियायां प्रवृत्तः सूत्रकारो नोपेक्ष्य
नप्रक्रियायामिति परिहरति मेवमर्थविशेषोपपत्तेरिति। तर्हि भाष्यकारेणापि यथासूत्रक्रमेण मेवप्रवर्त्तितव्यं ननु सू
त्रमतिलंघ्येति। तत्राह भाष्यकार इति निःसूत्रप्रतिपन्नार्थप्रतिपादनस्याभावायेत्यर्थः। एवमपि तस्याद्येयमिदं भाष्यं शास्त्रा
दौ मंगलाचरणाभावात्। विघ्नोपसंसृष्टतया शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंभवात् शिष्टाचारपरिपा
लनहीनतया वा नाप्रणीतत्वप्रसंगादिति वादयति। ननु ग्रंथकरणादिकार्यारंभ इति। ननु शिष्टानाचष्टी विनादि प्र
वृत्तिः किमन्येनानुसरणीयेति तत्राह। शिष्टाचारश्चानः प्रमाणमिति आचारो धर्म इत्येवानुष्ठीमानं कर्म प्रमाणं कर्त्त
व्यमित्यर्थः। ननु प्रयोजनाभावात् किं मंगलाचरणेनेति तत्राह। प्रसिद्धं च मंगलाचारणस्येति। नन्वद्रव्यं सद्रूपादस्प
र्शस्पर्शानुपलक्षितद्रव्यं सर्वस्पर्शहीनं तमः किं तस्यात्। सवितृकिरणसंततेवदेशे प्रदीपालोकस्य जन्मविनाशयोः प्रा
ग्भावप्रध्वंसाभावेतराभावेषु तमोबुद्ध्यदर्शनात् आलोकाभावमात्रं तमः सर्वालोकाभावश्चेत्सर्वालोकासंनि एम
धाने नहि नमिवर्त्ते। बहलांधकारसत्त्वापवरकांतरवस्थितस्यापुरुषस्यापि वहीरूपदर्शनेन सह अपवरकांतस्तमो ६

त्र विघ्न एव नास्त्यल्पारंभत्वादिति नेत्याह। महतीति चेति॥ ननु संभावनामात्रान्न प्रवृत्तिर्विघ्नोपशांतये किं तु निश्चयादि
त्यत आह। प्रसिद्धं चेति ननु लोकप्रसिद्धिर्निर्मूला न विघ्ननिश्चये हेतुरित्यत आह विज्ञायते चेति। उपसंहरति। तत्कथ
मिति। सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलं। येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतनो हरिरिति स्मृतेः शिष्टाचारपरि
पालनाय विघ्नोपशांतये च विशिष्टदेवतानुस्मरणलक्षणं मंगलाचरणं कृतमित्याह। आचोच्यत इति। किं तत्र प्रमा
णमित्यत आह। पुष्पदंतस्य हिंसादिकृत्यमेव नाष्टं प्रमाणमित्यर्थः। मंगलाचरणं वा कथमिदं विशिष्टदेवतानुस्म
रणं गमयतीति तत्राह। स्पाचापमर्थ इति। ननु नेह विशुद्धात्मतत्त्वदेवतानुस्मर्यते किं त्वध्यासाभावो वर्ण्यत इति
सत्यं तादृश्येन तत्त्वमप्यनुस्मर्यत इत्याह॥ तत्कथं चेनेति। न त्वन्यपरत्वाद्देवतानुस्मृतिरविवक्षितानकार्यकरी
ति नेत्याह॥ तदन्यपरादेवेति। अन्यार्थमपि देवतानुस्मरणस्वभावादेव विघ्नोपप्लवं क्षपयति। ध्मार्थ इव वाक्कित्तण
दिकमित्यभिप्रायः। आक्षेपं तत्प्रतिपादितमुपसंहरतीति तस्मादिति। अन्यार्थप्रवृत्तेन पुष्पदंतस्य हिंसादिपदद्वय
मर्थाद्व्याख्यातमुत्तरपदं व्याख्यातुं भाष्यमादत्ते। विषयित्वेऽस्मादिना। तत्र द्विविधो विरोधो द्विविधा चेतरेतरभा

वानुपपत्तिः कथंद्वयोःपदार्थयोरेकदेशकालावस्थानसामर्थ्याभावःपदार्थधर्मोविरोधस्तन्निमित्तोवस्थानलक्षण
कार्याभावस्त्वितरेतराभावानुपपत्तिरितिकेचः संक्षेपः।अपरस्तुपदार्थयोरितरेतरात्मतासामर्थ्याभावःपदार्थधर्मोविरो
धःतन्निमित्तश्चेतरेतरात्मतालक्षणकार्याभावोनुपपत्तिरित्यतोद्वैविध्यात्स्वेच्छेतिकोयंविरोधइत्यादिनातत्रप्रथमं
पक्षेदूषयतियदितावदित्यादिनासहावस्थानमुक्तंवेदितव्यमित्यनेनग्रंथेन।तत्रतमःप्रकाशशब्दाभ्यांछायातप
शीतोष्णग्रहणंसंगीकृत्यतत्रापिसहावस्थानमुक्तमितिद्रष्टव्यं।इदानींद्वितीयंपक्षमवलंबते।उच्यतेपरस्परात्मता
लक्षणइत्यादिना।ननुतमोनामालोकाभावमात्रमितिकेचित्तद्रूपदर्शनाभावमात्रमित्यन्ये।तत्कथंदृग्द्रूपयोर्भा
वरूपयोरिदंदृष्टांतत्वेनोपादीयतइत्युच्यते।उपचयापचयाद्यवस्थाभेदविशेषविशिष्टंरूपवत्तयाचोपलभ्यमानंतमः
कथंद्रव्यमभावविधामासीदेतवहलालोकविततेपिदेशेनिमीलितनयनस्यगोलकांतर्वर्त्तितमोदर्शनमंधकारोपल
ब्धिःपिहितकर्णपुटस्यांतरशब्दोपलब्धिवन्नविरुध्यते।आलोकविनाशितस्यचतमसःपुनर्लक्षणकारणादेवस्थितिमहाति तम
घटादिजन्मवज्जन्मसिध्यति।ननुरूपवतोद्रव्यस्यस्पर्शवत्वनियमात्ततउहितंतमःकथंरूपवद्द्रव्यमवगम्येत।नैषदोषः। ७
वायोरप्रत्रस्पर्शवद्द्रव्यस्यरूपवत्वानियमेपिरूपरहितस्यस्पर्शवतोवायोरप्रत्यक्षप्रमात्रद्दर्शननियमोदेवस्पर्शहीनस्यरूप

वैन्नमसः सिद्धेः। धूमस्य च रूपस्पर्शवता
दर्शनान्नरूपदर्शनाभावमात्रेण तमसि इत्यलमतिप्रसंगेन। न तु द्रव्ययोरितरेतराभावानुपपत्तिः तयोर्विरुद्धमि नि
त्ततादात्म्यावभासेन निरूपणाद्धि शुक्तिरजतयोरपि स्थिता सादात्म्यं हि नयोरेव विभ्रमनिमित्तत्वेनाधिकरणमवभा
सतेन तु रहितापि स्यादिति चेदुच्यते कथमिति। सत्सविद्रूपमात्रस्याधिष्ठानस्यारजतस्याध्यस्यमानस्य रूप्यत्वान्वी
दात्म्यमस्त्येव। तत्र ह्यधिष्ठानसामान्यांशस्याध्यस्यमानविशेषांशस्य रूपित्वसामान्यविशेषभावेन वा गुण
गुणिभावेन वा समानाधिकृतस्यान्यत्राल्पतरांशवतः पदाधिष्ठानसामान्यांशस्याध्यस्यमानविशेषांशस्य
रूपित्वसामान्यविशेषभावेन वा गुणगुणिभावेन वा स्य र्थस्य दर्शनाद्न्यतरांशाध्यासो विभ्रमो दृष्टः तेन तु दिहा
धिष्ठानस्य चितो ध्यस्यमानस्य चानात्मनो नास्ति सादात्म्यं तत्तत्ताव ह्रिषयिणोश्चिदेकरसत्वान्नयुष्मदंशसंभव
इत्यादिना। अयमाशयः दुष्टं चिद्देशः स्वाभाविको वास्यादागंतुको वेति न स्वाभाविक इत्याह। स्वतन्त्रं इति॥
चैमंहि जडश्चैतन्यस्य कर्मकारकतयावभासते तत्कथमेकस्यां क्रियायां कर्तुर्विपरीतस्थानगतकर्मकारक
मात्मा स्यादित्यभिप्रायः आगंतु [illegible] कश्चेत्स हेतुरहेतुर्वा निर्हेतुश्चेत्तत्राह। परिणामि वा दिति। न हि

निरवयवं वस्तु स्वतस्सावयवाकारेण परिणममानं दृष्टमित्यभिप्रायः। ममेदं तु रिमाद्धा। येयं मन्वानादिति॥
नहि निरवयवमाकाशं द्वैतरूपरागेण परिणममानं दृष्टमित्यर्थः। नहीनात्मैवाधिष्ठानमात्मांशत्वात् कर्क
विदृष्टमितिनेत्याह। विषयस्यापीति। समवादित्ययमर्थः। यथा दृष्टं दुःखं तत्रं नप्रत्यक्षगोचरानुमेयमेव
तत्। एवं विषयस्यापि स्यादिति पद्गते पिनानानान्यच्छिदाकारपरिणामो जडोपादानस्यापि कार्यस्य जडत्
त्वात्। तच्चात्ताचैतन्यमेवान्तात्मावांशत्वेन स्वीकरोतीति विवेकं त्राह विततेरप्रतिवैमत्कमत्वादिति। तस्मात्कवि
दपितात्मादर्शनादस्मतरांशदर्शनेनान्यतरांशस्यासोधोयपद्यत इति। तद्धर्माणाममपि सुतरामित्यास्य
भाव एवाध्यासस्य युक्त इत्यतः प्राक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः। नस्वहंकारादिषु शरीरान्तेष्वहमित्येव प्रत्ययोगैन वि
दमिति कथमयुष्मादस्यगोचरत्वमिति तत्राह। नद्धलनिर्भासि यदिति। तस्यास्मत्प्रत्ययगोचरस्य चैतन्य
स्य बलेन निर्भासत्वाद् देहंकारादेः प्रतिभासते युष्मदर्थत्वाभावेप्यपरोक्षत्वं तथावभासत्वेन लक्ष्यते न युष्म दमे
दर्शाभावोऽपुस्यत इत्यर्थः। चैतन्यात्मपृथक्तेनावभासं तत इत्यतः करणकल्पाधीनानेवावभासंतर इत्यर्थः। न न

योवयवसामान्यस्याहंरूपाभावादात्मनि कर्तृत्वादेरहंकाराद्युपाधिनिमित्तभ्रमत्वापि शरीराद्यध्यासस्य सोपाधि
कत्वमत्वाभावादहंरूपेहंकारादिशरीरांतपदार्थाध्यासस्यासंतत्वंज्ञा प्रसंगी करोति। यद्यप्येवमिति निरुपाधिक
भ्रमकार्यदर्शनमेव गुणावयवसामान्याभावेपि केतकीगंधसदृशः सर्पगंध इति वत्सादृश्यपतरं वाशंखपीति
मादाविव कारणांतरवाकल्प्यत इत्याह तथापीत्यादिना एवमध्यासस्यापीत्यतिप्रायः अहंइदंने ना। नैसर्गिकशब्दा
र्थमाह। अस्मत्प्रत्ययसत्त्वाभावात्रानुबंधीति कथमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वद्वेषसंयोगरूपाध्यासः। तत्र भोक्तृत्वाध्यासः
कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते। अकर्तुर्भोगाभावात् कर्तृत्वं च रागद्वेषसंयोगाध्यासमपेक्षते तद्रहितस्य कर्तृत्वाभावा
त् रागद्वेषसंयोगश्च भोक्तृत्वमपेक्षते। अनुपभुक्ते तज्जातीये वा रागाद्यनुपपत्तेरेवं बीजांकुरवद्धेतुपरंपरायाअना
दित्वादध्यासस्य नैसर्गिकत्वमिति। लोकव्यवहारशब्दोऽध्यासाभिधायीति दर्शयति लोक इति मनुष्योहमित्यादिना
व्यवहारोभिज्ञाभिवदनमुपादानमर्थक्रियेति चतुर्विधः। तत्र मनुष्योहमिति ज्ञानाभिधाने व्यवहारशब्दमर्हत इति
भावः। अन्यस्यान्यात्मतावभासोऽविद्येत्युक्ते शुक्तौ रजतादिभ्रमस्यानविद्यात्वप्रसंगो माभूदिति सत्यस्य वस्तु

नो। मिथ्यावस्तुत्वमभेदावभासो विवर्त इति स्वसिद्धांतमंगीकृत्य सत्यान्ते मिथुनीकृत्येत्युक्तं तद्व्याचष्टे। सत्यमनिदं चेत
न्यमित्यादिना। ननु क्त्वाप्रत्ययोपादानादर्थतः क्रियाभेदः पूर्वापरीभावश्चांगीकर्तव्यः तत्कथमध्यासमिथुनीक
रणलोकव्यवहाराणामेककार्यत्वमिति नेत्याह। अध्यस्य मिथुनीकृत्येत्यादिना। ननु किमिति स्वरूपमात्रपर्यवसानं।
क्रियाभेद एव क्त्वाप्रत्ययस्य सामर्थ्यादुपादीयतामिति नेत्याह। उपसंहारे चेति। नहि पदमात्रवैयर्थ्यभयाद्वाक्यार्थो ने
सक्ति कगुणविशिष्टो विशेष्यपदार्थोऽध्यास उपक्रमोपसंहाररूपो भवतु मुख्य इत्यभिप्रायः। किं तर्हि क्त्वाप्रत्ययमवलंब
नमिति। प्रतिपत्तितः क्रियाभेदः पूर्वापरीभावाविवित्याह। ततः चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वद्व्यपदेशमात्रमुपचारमा
त्रमित्यर्थः। कथमेकोपाध्यासोऽन्योन्यात्मकता। सत्यान्ते हमिदं ममेदमिति च विशेषणभेदाद्विशिष्टोऽध्या
सः परोपाध्योऽभिधीयते। विशिष्टार्थप्रत्ययाश्चव्यवहर्तुं क्रमेण भवन्तीति प्रतिपत्तितः पूर्वापरीभावविशेषणभेदात्तु वि
विशिष्टक्रियाभेदं वांगीकृत्य क्त्वाप्रत्यय इति। तत्राज्ञानमित्युक्तेर्ज्ञानाभावमात्रमुक्तं स्यात्कथ्यमुक्तेर्भ्रांतिज्ञा
नमिति स्यात्तदुभयव्यावृत्त्यर्थं निरूप्यपदार्थं दर्शयति। मिथ्याचतद्ज्ञानं चेत्यादिना। ननु कथं मिथ्याज्ञानमध्या ९

मस्योपादानंतस्मिन्नसमध्यासोदयादसतिचानुदयादितिक्रमः।ननुअध्यासस्यप्रतिबंधकंतत्त्वज्ञानंतदभाववत्त्वाज्ञा
नमितिप्रतिबंधकाभावविषयतयाज्ञानस्याध्यासेनान्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौनैतत्सारं।पुष्कलकारणेहिस
तिकार्योत्पादविरोधिप्रतिबंधकं।नवाध्यासपुष्कलकारणेसतितत्त्वज्ञानंकार्यप्रतिबंधकतयाज्ञायते।किंत्वध्यासेवा
ध्यासकारणेतत्त्वज्ञानोदयः।तस्माज्ज्ञानाज्ञानान्वयव्यतिरेकौप्रतिबंधकाभावविषयौ।तथापिविरोधिसंसर्गाभा
वविषयावितिचेन्न।कार्यस्यकारणापेक्षाहिप्रथममुपपद्यते।नविरोधिसंसर्गाभावापेक्षा।तस्मात्प्रथमापेक्षि
तकारणत्वंनिमित्तान्वयव्यतिरेकौमायासहितौकुर्वंति।नतुलब्धसत्ताविषयेंद्रियादिदोषः।कारणमितिसमंनि
मित्तंतुतदुपादानापेक्षायामज्ञानमनुप्रविशतिसर्वंचकार्यंसोपादानंघटादिवदित्यनुमानात्क्रियागुणादेरपि
साश्रयस्यैवोत्पत्तेरुत्पद्यमानाश्रयस्यैवोपादानत्वात्।नचात्मांतःकरणंवाभ्रांतिज्ञानोपादानंभविष्यति॥ना
त्मनोऽपरिणामित्वादंतःकरणस्यचेंद्रियसंयोगादिसापेक्षत्वान्निर्व्यापारेचप्रसुप्तप्रमातृविपरिवर्तिनितदपा
यादधिष्ठानज्ञानेनाध्यासासिद्धेश्चात्रतदन्वयव्यतिरेकयोरंतःकरणस्यचजडत्वादज्ञातृत्वादात्मनोज्ञातत्वप्रसं

णात्वात्। तस्मान्मिथ्यार्थतज्ज्ञानात्मकं मिथ्याभूतस्याध्यासस्योपादानकारणं सापेक्षं भवताभ्युपस्थानतया कार्यादि
निमित्तकारणेषु विद्यमानेषु मिथ्याभूतस्यैव सर्वकार्यस्य भावानुकूलस्य सर्वज्ञानुगमात् ज्ञानस्यात्माश्रयतया
ध्यासि ज्ञानाश्रयकोटिनिक्षिप्तत्वान्मिथ्याज्ञानमेवाऽध्यासोपादानं। नात्मान्तःकरणकाचादिदोषा इति सूक्तं॥
आत्माश्रयाध्यासस्य शुक्तिकासंसर्गो विभ्रम इति वक्तव्ये एकस्यैवाध्यासस्य नैसर्गिकत्वं नैमित्तिकत्वं चविरुद्ध
मिति चोद्यपति। कथं पुनरिति तत्र प्रथमं तावदध्यासप्रवाहजन्मनोपादानकारणरूपेण नैसर्गिकत्वं कार्यव्य
क्तिरूपेण नैमित्तिकत्वमित्यविरोधं दर्शयितुमात्मनि भावरूपमज्ञानं साधयति। अवश्यमेषा विद्याशक्तिरिति॥
अवश्यमेषेति प्रमाणद्वयवक्तामाह॥ प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासदर्शना। ननु
ज्ञानाभावविषयोयमवभासः नापरोक्षावभासत्वादहं सुखीतिवदभावस्य च षष्ठप्रमाणगोचरत्वात्स्वप्रज्ञा
भावावादिनोपि नात्मनि ज्ञानाभावावगमः संभवति। मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतिपन्नावात्मनि धर्मिणि प्रतियो एम १०
गिनि चार्थे वगते तत्र ज्ञानसद्भावात् ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगात् अनवगते पि धर्म्यादौ सुतरामभावानवगमात् षष्ठ

प्रमाणगोचरे फललिंगभावानुमेयेपि ज्ञानाभावे आत्माद्यवगतेनवगतेप्यात्मनि ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगादि
हचत्वदुक्तमर्थसंख्यांवाशास्त्रार्थकामज्ञानामीतिविषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभयतस्तद्बलाद्देशवर्त्तनेभावरूपाज्ञा
नप्रत्यक्षवादेतुसत्यपाश्रयप्रतियोगिज्ञानेज्ञानाभावस्येवभावांतरस्यापिनानुपपत्तिर्निर्णयंतुंशक्यते। नन्वाश्रय
प्रतियोगिज्ञानमन्तमपिसाक्षिचैतन्यंभावांतरस्याज्ञानस्यनिवर्त्तकंतस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात्। नहि स्वज्ञाने
नैवस्वयंनिवर्त्तते। नन्वज्ञानस्यआवर्त्तकोविषयःकथंसाक्षिचैतन्येनावभास्यते। प्रमाणायत्तत्वाद्विषयसिद्धेरिति।
उच्यते। सर्ववस्तुज्ञाततयाज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयएव। तत्रज्ञाततयाविषयःप्रमाणव्यवधानमपेक्ष्य
ते। अज्ञातत्वसामान्याकारेणविशेषाकारेणवाज्ञानव्यावर्त्तकतयासदावभास्यतेइत्युपपत्तिसहितमज्ञानेप्रत्य
क्षेभावरूपेतात्मन्यज्ञानेगमयतीतिसिद्धं। अनुमानमपिविवादगोचरापन्नप्रमाणज्ञानं। स्वप्रागभावव्यतिरिक्त
स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वंतरपूर्वकंभवितुमर्हत्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादंधकारेप्रथमोत्प
न्नप्रदीपप्रभावदिति। ततश्चज्ञानेनसमानाश्रयविषयंभावरूपमज्ञानंसिद्धं। प्राक्क्रिरिस्यात्मपरंतंत्रतयात्मनःसर्व

कार्योपादानत्वस्य निर्वोढत्वमाह। न तत्त्वरूपमात्मतत्त्वं तत्सत्तामात्रानुबंधिनी सर्वथः किंवार्थापत्तिरपि भावरूपाज्ञानस
द्भावे प्रमाणमित्याह। अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरिति। विशुद्धब्रह्मात्मनि शुक्तिकायां वाहंकाररजताद्यध्या
सस्यार्थज्ञानात्मकस्य मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव किंचिदुपादानसत्वेषणीयं। सत्योपादानत्वे कार्यस्य कारणस्व
भाववत्तयाध्यासस्यापि सत्यत्वप्रसंगात। न स्यापि मिथ्योपादानस्य सादित्वे तथाविधोपादानान्तरकल्पनाप्रसंगाद
नादेव तन्मिथ्योपादानमिति कल्पनीयं। यच्चानादित्वे मिथ्या मिथ्योपादानमात्मसंबंधि च तदज्ञानमिति। मिथ्या
ध्यास एव न तथाविधाज्ञानोपादानकारणमंतरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतास्यकं। ननु येन यस्यातिशय उत्प
द्यते स तस्य विषयः। न चाज्ञानेनानात्मनीश्चावरणातिशयजन्मप्रमाणमावात्। अर्थानुपपत्तेश्च। न तावदवग
तेनीलार्थे तत्रावरणकृतमवगंतुं शक्यते। अनवगते तु नतरां। नन्वपगते स्फुरणं माहुः नमित्यवगतैस्मतां नाधारा
वाहिकविज्ञानमध्ये प्रथैर्वमवागतस्यापि पश्चाद्वगमदर्शनात। ननु चिदानीमेवावगतं च हर्षमनवगतीत्यधय एम
ति। न। पूर्वानवगतिम विज्ञानीमेवावगतमित्यवधारणायोगात्। ननु पूर्वापरप्रसमितायां मध्ये न वगतिरवगम्य ११

तइतिचेन्न।अनवभासमिज्ञानुपपत्तिर्मध्येनवगतिंसाधयतिधारावाहिकेष्वात्मनिसदावगतेस्तद्दर्शनान्मध्येज्ञानस्य
सभावादनवगतिरनुगम्यतइतिचेन्न।नावगतेर्विस्मृतिनियमाभावात्।तथापिविषयानवगतिःप्रतीयतइतिचेत्स
त्वंविषयैःसहस्वज्ञानस्यसाक्षिचैतन्येऽध्यासात्प्रतिभासः।नबाधस्तस्यावरणमस्तिहिचेंडादिवदध्यस्तस्यप्रमाण
गम्यत्वाभावात्तस्मादज्ञानस्यनात्मन्यावरणेप्रमाणं।नचस्वरूपमेवप्रकाशाद्धीनस्यजडस्यावरणव्यौविसंभवतितस्मा
दतिशयाभावान्नज्ञानविषयोनात्मेतितत्राहसावनद्धेषुवस्तुषुनत्वन्यथानासंप्रतिवघ्नातीतिकिंत्वन्यदेवाना
त्मन्यतिशयकार्यंकृत्वात्तद्विषयमज्ञानमितिवस्मनइत्यभिप्रायः।तत्रहेतुःप्रमाणतैकल्यादेवेति।उभयवाचैतन्यप्र
काशेनजडानांनित्यवदत्वयान्नित्यवत्प्रकाशेप्राप्तेसंभवत्येवानात्मन्यावरणकृत्स्नमित्याशंक्याह।प्रमाणवैकल्या
देवेति।अनात्मप्रमाणस्यैचैतन्यस्यवैकल्यादावरणादेवविषयानवगतिसिद्धेर्नविषयेपृथगावरणंकल्पनाप
मित्यर्थः।इतश्चानात्मावरणमित्याहरजतप्रतिभासादिति।यद्यात्माश्रयमज्ञानमनात्मावरणंस्यात्तदाव
रणविनाशमन्तरेणविषयावभासायोगाद्विषयज्ञानेनात्मन्यज्ञाननिवर्त्तेतोऽतःसत्यामेवात्माविद्यायांविषय

त्रिकालेषु विषयस्वरूपप्रतिभासदर्शनान्नानात्मावरणमज्ञानमिति भावः। ननु शुक्तिकाविषयमज्ञानमन्यदेव नत
ज्ञानमितिभावः। ननु शुक्तिकाविषयं निवर्त्तते न त्वात्मविषयमज्ञानमात्मनि दृश्यमानमिति। नैवाऽऽत्माश्रयमा
त्मविषयं वाज्ञानमंतरेणानात्मसु प्रतिविषयं भावरूपाज्ञानसद्भावे प्रमाणाभावाद्विषयाच्छादकस्य प्रमाणावैक
ल्यादप्युपपत्तेः। किंच तद्धि निशायामज्ञानजन्यमात्मविषयवाह्याध्यात्मिकेषु वस्तुषु। विस्मृतात्मविषयमज्ञानं दर्शितमि
तितदाह। नस्तरेण रूपांतरावभासहेतुरेवेति नन्वत्राप्यनुपपत्तिः समाना कथं शुक्तिकाज्ञाने हि रूपांतरावभासं नि
वर्त्तयत्तदुपादानमज्ञानमपि निवर्त्तयतीति चेन्मैवं। तत्र कथं शुक्तिकाज्ञानात् सहाज्ञानेनाध्यासे निवर्त्त्यमाने पुन
रात्मन्यज्ञाने दृश्येत। अतः प्रतिविषयमज्ञानभेदः। अध्यासस्याज्ञानानुपादानत्वे चोपादाननिवृत्तिमंतरेणाध्यास
निवृत्तिर्वा सम्भाव्यते। अप्येतस्मिन्मते शुक्तिकादिज्ञानेऽज्ञानाद्यध्यासानां स्वकारणे प्रविलयमात्रं कि
यते। मुसलप्रहारेणेव घटस्याऽथवा मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदास्तान्युपादानानि शुक्तिकादिज्ञानैः सहाध्या एम
सेन निवर्त्तंत इति कल्प्यतां। कथं तु मैनं लौकिके सहाज्ञानेनाध्यासस्य तज्ज्ञानान्निवृत्तेरप्रतिपत्तेर्ब्रह्मज्ञानात्सहाज्ञा १२

नेनाध्यासस्य निवृत्तिर्दृष्टद्वारेण कल्प्यत इति। नैष दोषः। तच्चावभासाविरोधिनो ग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्त्वज्ञानेन
निवृत्तिदृष्टा दर्शनादिहापि तत्त्वावभासविरोधितयैव भावरूपाज्ञानादेः कल्प्यमानत्वात्। तस्य ब्रह्मज्ञानाद्व्यवधा
न्निवृत्तेरुपपत्तेः। न चावरणपक्षोक्तदोषप्रसंगः विषयव्यावृत्तेन रूपान्तरस्य भ्रान्तिज्ञानेनावगमात्। नन्वेवमात्मस्य
प्यज्ञाननिमित्तमावरणकृतं नास्ति॥ कथं न तावदावरणं प्रकाशविलोपः। स्वरूपस्यानपायात्। नापि सत एव
प्रकाशस्य कार्यप्रतिबंधस्तानस्य विषयावभासात्मनो दितस्य स्वकार्यप्रतिबंधप्रतीत्ययोरभावात्। तस्मान्नैवात्म
न्यपि भावरूपमज्ञानमनुपयोगात्। दीप्तिरत्राहमस्यगात्मनि तु चितिस्वभावत्वात् स्वयंप्रकाशमान इत्यादिनात
स्यानवभासरूपं तेन ग्रंथेन। अयमर्थः। अस्ति प्रकाशत इत्याद्यभिज्ञादिव्यवहारपुष्कलकारणे सत्यपि नास्ति न प्र
काशत इति यो यमात्मनि तच्चालंबनो व्यवहारः स भावरूपेण केनचिदात्मन्यावरणमंतरेण नोपपद्यते। सत्यपि पुष्क
लकारणेऽप्रसक्तिचान्तरणे सन्निहिते हि दृष्टे प्रकाशत इत्यादिव्यवहारदर्शनात्। ततो नास्तिव्यवहारो न प्रकाशत इति व्य
वहारोऽन्यथानुपपत्त्या भावरूपमज्ञानं गमयतीत्यर्थापत्तिरनुमानं वा समुदायार्थः। तत्सिद्ध्यर्थमात्मनि प्रकाशत

इत्यादिव्यवहारं प्रतिपुष्कलकारणे ऽन्तःकरणे नां दर्शयति। विविक्तस्वभावत्वादिति। किमर्थी ह्यावरणमिति तन्ना
ह। ब्रह्मस्वरूपानवभासस्येति। नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो ह्येव न योग्यत्वव्यवहारकार्यदर्शनादेव
कल्प्यमानस्येत्यर्थः। भ्रमाधिष्ठानप्रतिबंधमंतरेण तत्र विपर्ययकार्यमुपपद्यते ऽविद्यासंबंधवादिवारण
स्यानिरूपिताकारतावधुक्तेति भावः। ननु प्रमाणवैकल्यादेवाज्ञाप्यग्रहणमिति तन्नेत्याह। नस्यनिमित्तत्वा
दिति। अतोनवभासान्पुष्कलकारणे सति परिशेषादिदमायातमित्याह तदुक्तं निसर्गसिद्धाविद्याशक्तिप्र
तिबंधादेव तस्यानवभासमिति पूर्वग्रंथांतरस्यासंभवादिति भावः। अतः कार्यदर्शनोन्नेयमावरणकृत्स्न
विपर्ययं चात्मनि कुर्वाणमज्ञानं भावरूपमेवोभयकारणत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत इत्याह। ततः सा प्रसक्ति
रीति। न च ग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्कारेभ्यो ऽन्यदृशं नात्मैकत्वनपश्यामः। तदेवतीतस्य सर्वस्य प्रकाशमपित्र
ह्मस्वरूपावभासं प्रतिबध्नातीति तन्नेत्याह। सुषुप्ताहेयेति। तत्राप्यविद्याशक्तिः संस्कारशेषतिष्ठति न संस्का १३

रादय एवाज्ञानमित्यर्थः। कथं नतावत्सुषुप्तादौ स्वयंप्रकाशब्रह्मस्वरूपानवभासः पुरुषांतरसंवेदनवद्दृष्टमि
न्नवादिनिशकं वक्रुमेकवभ्रकेतेः। नापि मिथ्याज्ञानप्रतिबंधात् तत्र तस्याभावात् नापि तत्संस्कारप्रतिबंधाद्भ्रां
तिसंस्काराणां तत्रावभासस्य प्रतिबंधकत्वाभावात् तस्य तत्त्वपरिज्ञाने भ्रमसंस्कारे शुक्तिकावबोधदर्शनात्। नाप्यग्र
हणप्रतिबंधात् स्वरूपग्रहणस्य नित्यत्वात् स्वयंप्रकाशमाने संवेदने तद्विषयकादाविद्याग्रहणस्याप्रतिबंधक
त्वात्। नापि कर्मणा स्वरूपावभासविरोधिता। सर्वदाणुमात्रस्यापि चैतन्यस्यानवभासप्रसंगात्। अज्ञानेपि तुल्य
मिति चेत्। न तस्य स्वविषयचैतन्यावभासं प्रत्यप्रतिबंधकत्वात्। न चाज्ञानस्यैव कर्मणां नित्यवत्त्वाद्धि चैतन्यस्याना
वभासकता। येन तदभासकतया मा भूद्धि चैतन्यमप्रतिबद्धं स्वयंप्रकाशेत न च कर्मणामप्यस्वाश्रयावभासविरोधीनी
ति प्रमाणमस्ति। संस्कारद्वारा च कर्मणां भ्रांतिसंस्कारवत् प्रतिबंधकता। तस्मात्सुषुप्तादौ स्वरूपानवभासमव
हारोग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्कारकर्मभ्योऽन्यदेव किंचित्प्रतिबंधकमज्ञानं कल्प्यतीत्यर्थः। ननु दृष्टांतरमेव
प्रतिबंधकं कल्प्यतां किमज्ञानकल्पनयेति चेन्न। ब्रह्मज्ञानात् प्रतिबंधनिवृत्तिमंतरेण स्वविषयावभासायोग

तस्मान्न निवर्त्यस्य चाज्ञानत्वात्। ननु कश्चिद्भेदाभेदाभ्यां सर्वसंकरवादी वेदान्तार्थग्रहणं संप्रदायहीनो दुर्जनरमणीयं वा
चकल्पितानि। न किलाग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्कारादिभ्योऽन्यत्सकलसंसारबीजभूतमवस्थात्रयेप्यनपायि संसारवि
मोक्षादरूपमानमज्ञानं नामास्ति। किंतु भ्रान्तिज्ञानमग्रहणं वाऽज्ञानमिति। तत्रायं प्रष्टव्यः। केयं भ्रान्तिरित्यहंकारा
दिष्वात्मप्रत्ययेनानात्मन्यात्मबुद्धिरिति चेद्देहादिस्मरसाक्षिणस्तावत्सर्वत्र संकीर्णचेतसः। खंडो गौरित्यादिभेदाभेदप्रत्ययं
प्रमाणमुपपादयन्नहं मनुष्य इति प्रत्ययं तेन दाभेदविषयं किमिति प्रत्येष्यसे। नाहं मनुष्यो ब्रह्मास्मीति प्रत्ययप्रामाण्यादिति
चेत्। तन्न नायं खंडो गौः किंतु मुंडो गौरिति प्रत्ययेपि खंडमुंडाभ्यां गोत्वस्याभेदवत् शरीरब्रह्मभ्यां जीवस्याभेदप्रत्ययप्रा
प्रामाण्योपपत्तेः। इदं रजतं न वङ्गमिति रिति चेन्न खंडो गौरित्यत्रापि तथात्वप्रसंगात्। नायं खंडो गौः किंतु मुंड इति प्रत्ययं
न्तरे खंडमुंडगोभ्योपाधौ निषेधप्रत्ययप्रामाण्यान्नत्वव्यवहारानुच्छेदाद्भ्रामाण्यमिति चेन्नाहं मनुष्य इत्यत्रापि तुल्यमोहा
वस्थायामपि सर्वात्मतानवसर्वशरीरेन्द्रियाद्यभिमानव्यवहारानुच्छेदात्। जातिव्यक्तिगुणगुणिकार्यकारणादिविशि
ष्टस्वरूपांशांशिसंबंधा यत्र विद्यंते। तत्र भेदाभेदौ न शरीरात्मनोस्तेषामभावादिति चेत्तर्हि शरीरशरीरिसंबंधोपि तु ल्म २४

णगुणपारिवर्तभेदाभेदनिमित्तस्याज्ञस्य यात्सर्वसंकरवादितदाञ्चयण कृशिष्यतात्विरकालेसमुपार्जितावाध्येन।
श्रुक्तिविवेचेतनस्वरूपशरीरयोः कार्यकारणभावः चेतनस्वरूपाशस्यब्रह्मत्वादितोनेनैवध्वांतिरस्ति॥ किंचध्वांतिरा
न्तःकरणपरिणामस्यैवत्वदात्माश्रयाविद्यानस्यात। अंतःकरणपरिणामएवात्मन्यध्यस्तइतिचेन्नथाप्यन्यथाख्या
तिवादिभिः संसर्गस्यान्यत्वादात्मन्यविद्यासंबंधोनस्यात। नचात्मपरिणामोध्वांतिःपरिणामित्वान्नस्वत्वानगुणस्य
द्रव्यस्यपुनर्ज्ञानगुणांतराकारेणपरिणामः संभवत्यवांतरज्ञातीयस्यैकस्मिन्द्रव्येगुणद्वयस्ययुगपत्समवायायो
१८ गात। नहिपटेशौक्ल्यद्वयंयुगपत्समवैतितस्मादनादिमिथ्याज्ञानानभ्युपगमेनकापिलस्यसंकरवादितोऽविद्यासं
भवस्यनादिमिथ्याज्ञानसंबंधोप्यात्मन्यज्ञानवकाल्पनिकत्वादाकाशकार्ल्यवदात्मनःस्फटस्फटिकानिविहंतासलम
तिविस्तरेण॥ अत्रेदं। प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्युपोनादिभावरूपाज्ञानेप्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः। तेचैवं। तेनकारण
रूपेणकार्यरूपेणचैनैमित्तिकत्वेनैसर्गिकेत्वेनविरुद्धेद्वस्यउपसंहरति। अतोनैसर्गिकोप्यहंकारेति। अन्योन्यधर्मा
ध्यासादित्यध्यासस्वरूपंदर्शयतीत्यनेनोग्रंथःस्पष्टार्थः। निःकलंकचैतन्यैकतानेनिरंशानंदैकरसेऽज्ञानादिसाक्षिण्य

नादिसिद्धेष्वज्ञानाध्यासेकादाचित्कस्याध्यासस्याश्रित्याहाहममिति तावत्प्रथमोध्यास इति। नन्विदं रजतमितिवद
ध्यासेदंरूप्यमहमित्यत्रापिचिक्त्यमहमिति चैकरूपेणावभासते तेनाध्यास इति चोदयति। नन्वहमिति निरं
शैत्येनस्यमात्रमिति। यथा हि रूप्येण ध्यासे भवत्तथात्वस्मत इत्याह। यथाऽध्यस्तांशांतर्भाव इति। नन्वंतःक
रणेंद्रियाणामात्मनः पृथक् मन्त्वोपलब्धेमावाद्ध्यस्ततयैवासिद्धेरात्मतत्त्वावबोधेन च स्वरूपतो विलयप्र
वणान्स्वरूपेण संसृष्टतयावात्मस्यस्तमया सिद्धेरन्तःशरीरं पुनरिंद्रियेरिदंवुद्धितीग्रहीतत्वात्केवलसाक्षि
वेद्यत्वाभावादुत्क्रांतेष्वात्मनिदृश्यमुपलब्धेर्नतेषु लयप्रवणांदेनाध्यस्ततयासिद्धमिति चोदयति नन्विदमि
त्यहंकर्तुरिति। शरीरायतिरिक्तं ममवुद्धिग्रहीतं सुतरामनध्यस्तमित्याह। ममेदमितिचेतिशरीरादिपदार्थस्वरू
पस्यमिथ्याकल्पितकर्तृभोक्तृत्वमात्रदोषसंयुक्तात्मार्थतयैवकार्यतया भोग्यतया प्रतिपन्नया हृष्वतयाचना
दर्थेनैवसंसृष्टत्वात्स्वरूपेणापिमिथ्यात्वेस्वप्रदृष्टांतेनानुमातुंशक्यत इत्याह। उच्यते यदेवाहंकर्तैसारि
ना। साक्षीतिकेंदर्शयति। एवमहंकर्तृत्वप्रमुखेइति। इष्टेरिंद्रियादावभासस्याविद्याध्यासत्वेशास्त्रीयविषयप्रयो एम २५

जनसिद्धिःफलिष्यतीत्याह।अनन्ताद्वयब्रह्मात्मानुभवपर्यन्तादिति।तादृग्ब्रह्मात्मानुभवोबंधनिवृत्तिश्चोपपद्यतइत्य
र्थः।विषयप्रयोजनसिद्धौकिमायातमितिशास्त्रारंभकार्त्तव्यतासिद्धेरित्याह।तदर्थंविषयवेदांतमीमांसारंभइति।तेष
वब्रह्मात्मानुभवबंधनिवृत्तीअर्थप्रयोजनेविषयश्चयस्यवेदांतमीमांसारंभस्येतिविग्रहः।सर्वलोकप्रसिद्धइत्यनेन
स्योत्तरभाष्यस्यतात्पर्यमाह॥आहकोयमितिइदानींविभज्यावांतरतात्पर्यंकथयति।तत्रापीति।लक्षणसंभावना
परंभाष्यमाक्षिपति।यद्येवमिति।किमितिलक्षणसंभावनेनापेक्ष्येतेइतितत्राह।नह्यनिश्चितात्स्वरूपमिति।प्रमाणमे
वहिप्रमेयमन्यस्यान्यात्मभावज्ञासमर्थासंव्यवस्थापयतस्यदेशकालोपाधौसंभावितरूपंसर्वतोव्यावृत्तासाधा
रणरूपंचव्यवस्थापयति।किंपुनर्लक्षणसंभावनोपन्यासेनेत्यर्थः।नन्वनुमानादिप्रमाणनिर्णीतेषुवल्कमा
तेषुविशेषेणलक्षणसंभावनेपृथगपेक्ष्येतेइत्यतआह।दुःसंपादमितिविशेषतइत्यसाधारणाकारेणाकारव्या
वृत्त्यपेक्षयार्थः।तत्रदुष्टुरन्यस्यान्यत्वेनान्यात्मनावभासोविद्यतइत्येतावतिप्रमाणंव्यपते।नतस्याविद्याक्षंत्यध्यास
मिथ्यात्वेगमकत्वप्रमाणेननसिध्यतीतिपरिहरति।उच्यते॥तदेहेंद्रियादिष्वित्यादिना।नन्वन्यस्यान्यात्मनावभास

प्रमाणेनैव तन्मिथ्यात्वमपि सिद्ध्यतीत्यसमेयेक्यादिति चोदयति। तत्कस्य हेतोरिति। नानुभवाभावादेवेति परिहरति
लोके इति। ननु प्रमाणेषु सत्सु किमिति अनुभवाभावः प्रमाणाभेदादित्याह। बाधे हि सतीति। बाधानुपपत्तेर्मिथ्यात्वे प्रमा
णं प्रत्यक्षानुमानव्यवहारानुपपत्त्यागमाश्चात्मन्यनात्मतावभासे प्रमाणमिति भावः। नन्विहापि बाधनिमित्त
मितरेतरविवेकमन्तरेणान्यस्यान्यात्मनावभासोऽयमित्युपगंतुं न शक्यतेऽन्यथा स्वस्यैव स्वेनात्मनावभासः किं
न स्यादिति तत्राह। नेह सविद्यतइति यो लौकिकज्ञानादिनापरोक्षं विवेकमाश्रित्य परस्परात्मतावभासनिश्चयोप
रोक्षवाक्यस्य। निवृत्तिभासोच्छेदिनो भावात्तस्यैषो मिथ्यात्वाध्यवसायइति भावः। अतो विद्यात्वस्पष्टीकरणाय
लक्षणमेव वक्तव्यमित्याह तस्मादध्यासस्येति। नहि लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुनिर्णयसिद्धिः प्रमाणेनैवासं
भावनानिराकरणात्तत्संभावनायाऽप्ययं कुतस्त्य वक्तव्येति चोदयति। नन्वेवमपीति। सत्यपि प्रमाणेतात्मव्यध्यस्तत्वाद्भाव
भासमप्यसंभाव्यमानतया निराकृतमनुभूयमानमित्यनुभवमेवावलंब्य परिहरति। सत्यमेवमिति। अध्यासातिक एम
ष्टइवातिरिक्तकारणमन्यदित्यर्थः। ननु प्रमाणेनैव क्वचिदसंभावनानिरस्यते। यथाकाशगमने पक्षिणां क १६

चिदसंभावनयाऽप्रतिभासो परोक्षोपि निरस्यते। यथाऽसन्निकृष्टपुष्पादौ तेनात्मन्यनात्मावभासः। कं पक्षमवलंब्य
ता। किमसंभावनापक्षमेवेति। विशेषं दर्शयन्ति। एवमपि विषयेऽसंग इति। अधिष्ठानस्याध्य स्यमानेन सहैक
ज्ञानविषयत्वं त्वंवक्तव्यं तदभावान्नाध्याससंभव इत्याह। विषय इति। दृष्टव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कार्यकारण
सतत्स्याध्यासात्मवत्तेऽदृष्टेर्यविकाबादिवद्देशानुषंगो वक्तव्यः अतदभावात्त्वाध्याससंभव इत्याहासंग इति। अधि
ष्ठानस्याध्यस्यमानेन गुणावयवसादृश्यं वक्तव्यं तदभावान्नाध्याससंभव इत्याह। केनचिदपि गुणादिनेति। अ
धिष्ठानयाथात्म्यावभासोध्यासविरोधी तदभावान्नसंभव इत्याह निष्कलंकचैतन्यतयेति। नत्वात्मस्य विषया
स्वरूपेनवगतेनासंभावनाबुद्धिः अवगतेतुनाध्यास एव तिष्ठति। कुतोऽसंभावनाबुद्धिरिति। नैतत्सारमात्म
न्यविषयात्स्वरूपेपरोक्षावभासोऽसंभवात्मा बुद्धिहेतुरपरोक्षावभासोध्यासस्यानिवर्त्तक इत्यरुचेर्वा उपसंहरति।
तस्मादाशंकीति तदुक्तेन विततपंलेदृशं संभावनाप्रमाणं क्रमेणोस्यत इत्यर्थः। अनेन तद्भाष्यस्य तात्पर्यमाह॥

स्यात्कोपमिति। तत्रगौरितियुगपदर्थद्वयविवक्षायेत्यर्थः। उभयस्यचेहसंभवादिति। लक्षणप्रश्नसंभावनायैक्षेप
स्यचसंभवादित्यर्थः। उभयमत्रैवविवक्षितंचेत्तत्संभावनेनैवप्रथमंकिं—प्रदर्शयत्रदूष्यतेत्याह। तत्रापीति। स्वरू
पमाख्यायेतिप्राथम्येहेतुः। नत्वाहेतिपरोक्तिकथनंकिमर्थमित्यर्थनिर्णयप्रधानत्वाद्वादकथशास्त्रं। तत्रप्रमाण
तर्केसाधनोपालंभः सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवाद इति। वादिप्रतिवादिभ्यां गुरुशि
ष्याभ्यांपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेणक्रियमाणार्थनिर्णयावसानावादकथाभवतीत्यर्थः। ननु परोक्तिकथनमि
त्याह। तत्रैवमुक्तेविषयइत्यादिना। तेनाक्षिप्तमाक्षेपरूपमप्यभिप्रायमनेनस्पष्टयतीतिमन्तव्यं। तस्य पुनरसावाक्षे
पस्वरूपेणविवृणोतीत्याक्षेपसंभावनायैतिव्याख्येयं। ननुशास्त्रेषुजल्पवितंडाभिप्रायेणापिपरोक्तिरस्तीतिनेत्या
ह। सर्वत्रैवंविधइति। ननुलक्षणवाक्येलक्ष्याभिधायिनः पदस्याभावात्साकांक्षत्वमनन्वयैकमित्याशंक्यावा
क्यंपूरयति। प्रश्नवाक्यस्थितमिति। ननुपरस्यपरात्मनावभासोऽध्यासइतिवक्ष्यति। तत्रकथमेकेनैवपरशब्देनल
क्षणद्वयंतदृत्याह। तत्रपरत्रेत्यत्रइति। अन्तरोग्रंथः स्पष्टार्थः। ननुघटादीनांभावेविधानात्कथंकर्मपरतयास्य १७

तिशब्दोकस्मात्स्यान्न इति तत्राह संज्ञायामपीति कर्तृव्यतिरिक्तकारकेषु संज्ञायामिवासंज्ञायामपि प्रयोगो भवत्येक
र्तरि वकारके संज्ञायामिति सूत्रादित्यर्थः ननु स्पर्धते चेदुपशब्दः किमर्थं इत्य स्पर्धमानेन तत्कथं न उपमासमासाय
इत्याह स्पर्धमानेन रूपमिवेति । ननु किमुपमासमासेन स्पर्धते एवेदं रजतमिति तिनेत्याह अन्येषु नः स्पर्धत एवेति । ननु च
स्तैरादिप्रमाणाभावान्न परिशेषात्तस्मात्तिरिति नेत्याह स्पष्टपुरोवस्थितत्वावभासनादिति । यथा स्वत्रवेदं रजतम
पं स्वट इत्यादावितरेतरसंसृष्टे सामान्यविशेषावरोह्यावभासेते तथेहापि पुरोवस्थितत्वावभासः नहि परमार्थे
दं रजतं संवेदनादाकारावभासस्य न्यूनतामंतरेण संसर्गसंविदंशाभावः शक्यते वक्तुमर्थाभावे कथमपरोक्षा संविदि
ति चेन्न यथा संविद्स्वभासाधीनत्वादर्थसत्तानिश्चयस्य । न ह्यर्थसत्तानिश्चयाधीनः संवित्सत्तानिश्चयोऽर्थसत्तानि
श्चयस्यापि निश्चयांतराधीनत्वप्रसंगात् । ननु नेदं रजतमिति स्फुरत्पूर्वसंवेदनादर्थाभावो निश्चितः । न तत्रापि पूर्वसंवे
दनेन सद्भावविषयेण विरोधादिदं रजताभावसंवेदनानामप्रतिविवेकज्ञानयोस्तत्र ज्ञानेपि संसर्गसंवेदनाभा
वः किं न स्यात् । अव्यवहार संवादज्ञानादिदं रजतं तत्र ज्ञाने संसर्गसंवित्सद्भावश्चेन्नार्थक्रियार्थसंवादज्ञानादर्थसंवि

त्स्तद्भावमिश्चयइतिवरतः संविसंवादज्ञानादर्थक्रियार्थं विशेषोपि संविदंतराधीनसंशयावनिश्चयप्रसंगात्।
नेनुसंप्रतिपन्नोर्थाभावः। तथाप्रतिभासमेवमिथ्यारजतस्योत्तरज्ञानेननिरस्तमयोग्यस्योपगमात्। लौकि
कपरमार्थदृष्ट्या रजतप्रतियोगिकाभावविषयत्वं द्रजतेत्रैकाल्याभावज्ञानस्येति संविद्द्वयानुरोधेनव्यवस्थासि
द्धेरथतत्रसंविद्द्वयोगात्तथात्वोभयमविद्विषयानुभवोनास्यवरजतंमिथ्यावरजततममादिति। नन्वपरोक्षमु
क्तिकाज्ञानाविवेकाद्रजतमपरोक्षंतथावभासतइतिनेयाहास्पष्टमिति। केयंस्पष्टतानाम। विवेकज्ञानसमर्थ
यतावंतंकालमिदंरजतमित्यनादितिसंसृष्टावगतस्वेनप्रत्यभिज्ञायोग्यतान्यथाप्रत्इजतमेवावंतंकालमिता
विविक्तमितिनिप्रतीयात्। इदंवातज्ज्ञानान्नयप्रवृत्तिरितिपदार्थेशज्ञानतत्त्वतःसोन्निर्यमादिहापिसंसर्गप्रवृत्ति
मित्रतासंसर्गज्ञानस्यस्पष्टतेतिपूर्वंदृष्टावभासत्वंतिस्पष्टार्थः। यदाज्ञानविशिष्टार्थएवाध्यास्तः। तदास्यर्थमा
णसदृशेत्यामनावलाप्समानोन्योर्थाभ्यासइत्येवंलक्षणपरतयावाक्यंयोजितं। यदातुनार्थविशिष्टज्ञान एम
मेवाध्यासस्तदास्मृतिसमानोन्यस्यान्यात्मनावभासोध्यासइत्येवलक्षणपरतयातदेववाक्यंयोजयितुंशक्यतइ १८

स्मार्तः यतोऽर्थान्तरे इत्यर्थाद्वाऽनुभूतसामर्थ्यादित्यर्थः कथमित्यादि स्पष्टार्थः। ननु सस्मृतिश्चेद्बुद्धिः प्रमत्वज्ञानवत्तद्य
त्रानुतवत्तज्जन्यत्वमित्याशंक्य संप्रयोगमात्रजन्यज्ञानादन्येषां सर्वेषामविशिष्टं सर्वप्रमाणजन्यत्वमन्वयव्यतिरेक
सामर्थ्यादित्याह न ह्यसंप्रयुक्तावभासिन इति। ननु संस्कारजन्यत्वमुपगतं वेदन्यसंप्रयुक्ते च चक्षुषि परतंत्रमन्य
विषयं ज्ञानमुत्पद्यते सा स्मृतिरेव तत्राह व्यवधानेन तु यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदनुमानादिप्रमाणमिति प्रमाणस्मृति
रूपमेव विज्ञानस्य गृहीतार्थं मिथ्याज्ञानेनामाक्तीत्यख्यातिवादीयस्य निष्टते। अपर आहेत्यादिना। ननु स्मृ
तिश्चेद्रूपादि स्मृतिवत्तत्वार्थग्रहणप्रमाणाद्विविधस्मरामीति दर्शयेदित्यत आह प्रमोषश्चेति। ननु शुक्तिका
संप्रयोगे सा हृष्या इज्ञाने किमिति स्मर्यते तिमादृश्याच्छुक्तिकांतरमेव स्मर्यतामिति।। नेत्याह। इंद्रियादीनामिति।
ननु मा भूत्स्मृतेः प्रमोषात्स्वार्थविवेकिता ग्रहणं तु स्वार्थस्मर्यमाणाद्विवेचयेदिति नेत्याह सप्रयुक्तस्य चेति ननु
स्मृतिग्रहणयोर्योगपद्याभावात्क्रमवर्त्तिनो पूर्वज्ञानस्य व्यवधानात्प्रवृत्तिहेतुः। न च सामान्यमात्रज्ञानाद्विशेष
मात्रज्ञानाद्वा प्रवृत्तिरित्यत आह तेन दर्शनस्मरणयोर्निरंतरो सन्न्योरिति। निरंतरोत्पत्तेरेव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः।

नचेदं रजतमिति सत्तादिसंसर्गप्रत्ययः प्रत्यभिज्ञावत्तुल्य इति। नेत्याह तु स्मृतैकत्वावभास इति। जन्मान्तरानुभूतं चन
स्मर्यत इति ताच्च वचनात् स्मर्यमाणत्वाच्च बालस्य तिक्तस्मृतिः कथमिति चोदयति। नन्वनाद्यादितितिक्तरसस्ये
ति। जन्मान्तरानुभूततिक्तस्मृतिः कल्प्यत इत्याह। उच्यत इति। जन्मान्तरानुभवस्योपकारितामाह स्मृत्यानुभूत
०वेति किमिति तर्हि जन्मान्तरानुभूतं किंचिदेव स्मर्यते न सर्वमिति दोषतुल्यतामाह। तस्मात्सिद्धमेवेति। किमिति
तर्हि ते एव जन्मान्तरानुभूतं सर्वं न स्मार्यत इत्यत आह। कार्यगम्यत्वादिति। न च तत्तत्वेन ज्ञानमिति दूषणप्रकारेणै
वदर्शिनः संसर्गभ्रम इति नेत्याह। एतेनाप्यसंप्रयोग इति वक्ष्यते च पूर्ववादिना प्रतिपादिते संसर्गज्ञानकल्पनागौर
वादख्यातिरेव युक्तेति भावः। अख्यातेकेयमख्यातिरिति।। न तावत्ख्यात्यभावमात्रं त्वनभ्युपगमात् किन्तु प्रतिपुंस
गात्। अन्यार्थिनो यत्र प्रवृत्तिहेतुज्ञानमिति चेद्व तर्हि न प्रवृत्तिकारितिवाच्य तत्र रूप्यं भ्रान्तिः। अथाविविक्ताने
कपदार्थज्ञानं तर्हि इदमिति रजतमिति वा पुरोवर्तिशब्दस्य स्मृतिहेतुतया विविक्तावभासनात् सामान्यवि ख्य
शेषयोरविवेकभ्रमः संभवति। न च भेदावमर्शेनैकत्वज्ञानमभ्युपगच्छतः सामान्यविशेषयोरविवेकः संभवतीति वि १९

त्काकारशून्यावभासनादितरेतराभाववद्भेदः द्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानं विवेक इति चेन्नामास्मपदं तेनेतिगोदं तु योक्तकार
कत्वपोऽख्यातिविवेकभ्रमस्यान्नत्राप्यानुषंगपाकं भेदाद्वित्वानमस्तीति चेत् इदमिति रजतमिति वेलाप्यपुनरुक्तशब्दानु
पत्त्राकारशून्यावभासे द्वित्वाद्यवगमो विद्यत एवान्यथा सामान्याकारशून्यविशेषाकारस्यावबोधकानवभासादिदमित्येवस्या
तरजतमित्येव वा। नेदं शुक्तिमित्येव वा। नेदं रजतमिति। किं च प्रतीयमानाकारयोर्न विवेकोऽनवकॢप्तप्रतिभासात्प्रती
यमानाकारविवेको न भ्रमोऽतिप्रसंगात् तस्मान्नाविवेको भ्रमः। किं च त्वं तु गोरित्यादिप्रत्ययाश्चाविविक्तानेकप
दार्थविषया विभ्रमाः प्रसज्येरन्। न च ग्रहणस्मरणाविवेक एव भ्रमो इदं तु मनुष्य इति गृह्यमाणाविवेकस्य प्रमात्वात्सा
मान्यविशेषयोः संसर्गज्ञानमेवास्तीति चेत्तथाप्यविविक्तानेकपदार्थज्ञानाद्भ्रमत्वमपि स्यात्। न च तत्र संसर्गग्रहणयो
पि एकस्य तदालंबनस्याभावात्। गुणगुण्यादिसंबंध एवालंबनमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञायामेकालंबनत्वादिहा
पि च सामान्यसंबंध एवेदं रजतमिति संसर्गग्रहणालंबनस्यात् शुक्तिः सामान्यविशेषादीनामिदं रजतमयोरविवे
कग्रहणयोग्यत्वेऽप्यनुपपन्नमिति विवेकाग्रहणमात्रम्। किं च ग्रहणमेव स्मर्यमाणात्तस्मादर्थं किं न विविंच्यात् विशेषदर्श

नाभ्यागारेति चेद्गृहीतमात्रस्य जनताहेतोस्ति तदाभेदापेक्षितो विशेषो धर्म्याकारः प्रतियोग्याकारो वा नान्य इति गृहीत
एवभेदाकारो विविक्तः प्रमीयते। अथ धर्म्मिप्रतियोग्याकारौ गृहीतेपीतरेतरापेक्ष्यात् तृतीयमेव ज्ञानं भेदं ग्राहयतीति॥
तर्हि सर्वपदार्थज्ञानानां भेदग्रहणात्प्रागविविक्तत्वात् भ्रमत्वप्रसंगः। अथ तद्गृहीतमात्रस्य जनताहेतुः तर्ह्यैक्यमेवे
ति संसर्गज्ञानस्य सालंबनतासिद्धिः। किंच स्मृतिर्वा गवयादिस्मृतिवद् प्रमाणान्तरार्थकमिति न विविंच्यात् स्मरणा
भिमानप्रमोषादिति चेन्नेत्याह॥ कोयं स्मरणाभिमान इति। न तावत् स्मृतिरेव तस्याः प्रमोषे ज्ञानस्यैवाभावप्रसंगात्। ता
स्मृतेरन्यश्चेत् तत्र कथमन्यस्य प्रमोषे परिशिष्टमनुभवज्ञानं स्वकार्यमर्थविवेकं न कुर्यादथायं स्मरणाभिमानो दृश्य
तद्भिभावः। ननु सर्वानुभवतद्देशकालानामन्यतमेन सहैकाकारेणोपस्थापनादस्य संभेदः स्मरणाभिमान इति म
स्याहंतात्वत्तानानुविद्धतया ग्रहणमिति। सोयमिति प्रत्यभिज्ञाभ्रमे हि सर्वेषामेवैषां सहैकाकारस्य पूर्वानुभव
देशकालानां च स्मरामीति पर्यन्तानां संभेदावगमेपि गृहीतग्रहणमात्रेणाविवेकदर्शनादिति भावः। न च पूर्वानुभवसंदेहः ६७
स्मर्यमाणे संभवतीत्याह नह्यतीतेत्यस्येति अर्थस्मृतिसंस्कारस्य जनकं यत्पूर्वविज्ञानं तत्सव्यपेक्ष्यास्य विशेषण २०

याहत्वेनैव विषयी क्रियतेऽर्थमात्रविषयत्वात् सर्वज्ञानस्य न हि सर्वज्ञानेनाविषयीकृते विषये तत्संस्कारजन्मा स्मृति
रुपपद्यते तस्मादर्थमात्रविषयज्ञानजन्मा स्मृतिरर्थमात्रमेव विषयीकरोति न सर्वज्ञानेनाविषयीकृतं ज्ञानम
प्यन्यथा नीलज्ञानात् पीतेपि स्मृतिः स्यात्। ननु स्मर्यमाणे पूर्वानुभवसंभेदः स्यादनुभवसिद्धः सत्यं यत्र पूर्वानुभव
समयेऽर्थावभासलिंगजन्यमर्थज्ञानसद्भावविषयमनुमानमुत्पन्नं तदनुमानज्ञानसंस्कारजनिता स्मृतिरनुभव
संभिन्नमर्थमवगमयति। सर्वज्ञानेनाप्यर्थज्ञानविषयेऽगोचरे विशिष्टार्थविषयीकरणात्। यस्मादर्थस्मृतिरमनेनरमनु
भवविशिष्टार्थस्मृत्यंतरजननादर्थस्मृतिरेवानुभवसंभिन्नेति विभ्रमः। तस्माच्छुद्धमेवार्थमित्युपसंहरति। शुद्धमिति विष
यीज्ञानेन यावन्मात्रं वस्तुमात्रं वा स्वसंज्ञानसंभिन्नं च वस्तु विषयीकृतं तावन्मात्रमेवावभासयति न स्वसमूलज्ञानसंभिन्न
मित्यर्थः। नन्वर्थस्मृतिर्वा ज्ञानसंभिन्नार्थविषयस्मृत्यंतरं वेत्यत्र को विवेक इति चेच्चोदाहरणमाह। तथा च पदार्थस्मृ
विनिश्चितिव्यतिरिक्तकार्यांतराभावात्। नन्वस्मृतिजननसामर्थ्यसंबंधादेवे वाक्यार्थप्रत्ययविरुद्धा यावदंतपरा
हेतुकारणपर्यविषयाः स्मृतय इत्यभिहिता न्यपदादिनामविज्ञाभिधानवादिनावसंमतं। ननु कोसौ शब्दस्यार्थे

रिसमाभिस्तावत्क्रमेणोच्चार्यमाणेषु पदेष्वेकैकस्मात्पदादेकैकार्थविषयाभिज्ञानान्युत्पद्यन्ते। नाप्यसंबंधिशब्दस्य
नात्संबंधांतरार्थविषयाःस्मृतयस्संभिहितान्वयवादिनामन्विताभिधानवादिनां च संमते। ननु कोसौ शब्दस्यार्थेन संबं
धो यतः शब्ददर्शनादर्थस्मृतिरुत्पद्यते अर्थबुद्धिजननसामर्थ्यलक्षण इति चेत् किं स्मृतिजननसामर्थ्यलक्षणोन्यो वा।
न चान्यः पदानां पदार्थेषु स्मृतिव्यतिरिक्तकार्यांतराभावात्। न च स्मृतिजननसामर्थ्यसंबंधादेव स्मृतिजन्मान्यत्र
सादृश्यादिसंबंधांतरेण समन्यतरदर्शनेन्यतरस्मिन्स्मृतिदर्शनात्। तस्मान्न शब्दादर्थस्मृतिरित्युच्यते। संबंधज्ञान
संस्कारः शब्ददर्शनेनोद्बुद्धस्मृतिहेतुः नार्थेन संबंधविशिष्टशब्दज्ञानं। येन विशिष्टे स्मृतिसामर्थ्यव्यवस्थापनाद्विशेष
णमस्तु संबंधांतरमिष्यतां। संबंधविशिष्टान्यतरदर्शनादन्यतरस्मृतौ संबंधविशेषणत्वेनान्यतरस्यापि स्मृतिविष
यस्य प्रागेवोद्बुद्धत्वात्सादृश्यादिमूलसंबंधानां बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाभावात्सामर्थ्यसंबंधादर्थांतरत्वं न विरुध्यते
बुद्धिसामर्थ्यसंबंधाद्बुद्धिर्नोत्पद्यत इति वस्तुवचनविरोधः। तस्मात्पदेभ्यः पदार्थमात्रेषु बुद्धिसामर्थ्यसंबंधात्स्मृतयः एम
भिसिद्धं। कुतः पुनस्तत्त्वज्ञानसंभेदाभाव इति तदाह। ज्ञानस्यापीति। शब्दसामर्थ्यविषयतयाऽसंबंधित्वेन स्मृतिविष २०

षयत्वेज्ञानस्यापिशब्दार्थत्वप्रसंगादिति॥ तथेष्टमन्नागविषयेत्यादिस्पष्टार्थः। ननुस्मृतिज्ञानस्यविकोणत्वाद्वितस्व
गमः कश्चिद्विशेषोदृश्यतेसस्मरणाभिमानइतिनेत्याह नापिस्वगतोज्ञानस्येति। ननुनित्यानुमेयेपिलिंगविशेषा
द्धेतुविशेषानुमानंपृच्छमिति कोसौलिंगविशेषः नतावद्ग्राह्यविशेषइत्याह। नापिग्राह्यविशेषनिमित्तकइतिज्ञुल्ल
नहिफलविशेषोलिंगविशेषइत्याह। नापिफलविशेषनिमित्तइतिननुस्मरामीत्यनुभवस्मरणाभिमानइत्य
तआह। यः पुनः कश्चित्कदादिति। यदिस्मृतिस्मार्यस्मर्तृविषयत्रयानुषक्तोऽयमनुभवविशेषस्तत्स्मरामीति
यदिवाचितपविषमनुमानज्ञानान्तरमेतत्तुमयथापिग्रहणादित्रितयात्स्मरणादित्रितयस्यभागेत्वभेदावगमम
तरेणग्रहणादित्रितयशब्दस्यानतिरिक्तस्मरणादित्रितयशब्दानुमानव्यतिरेकेणानुमानन संभवति। विशिष्ट
मिथेषावगमनीमित्तत्वाद्विशिष्टशब्दानुस्मरणस्य विशिष्टावगमानुमानस्यचेतिप्रागेवस्मरामीत्यनुभवात
द्ग्रहणस्मरणयोर्भेदोवक्तव्यइतिभावः। ननुस्मृत्यनुभवयोरर्थमात्रविषयत्वेकोभेदइत्यतआह। तस्मादिति
कारणविशेषादेवतेदइत्यर्थः। कथंवालवस्मृतेज्ञानानुमानस्यवार्यविशिष्टज्ञानविषयत्वेसमानेविभाग

वगमः। कारणभेदादिति चेदिहापि तत्समानं। स इत्याकारेण स्मृतिर्ज्ञानानुमानाद्भिद्यत इति चेत्। कोयं स इत्या
कारः परोक्षदेशकालविशिष्टत्वमिति चेत्। अनुमानादिष्वपि प्रसंगः। स्पर्शानुभवसंभिन्नत्वमिति चेत्। ज्ञानानुमानयो
रुभयपरवाक्यजन्यज्ञाने वा प्रसंगः। तस्मात्संस्कारजन्यत्वं स इत्याकार इति वक्तव्यं। तर्हीहापि तथाविधैव स्मृतिर्दूरा
रूपमेव विज्ञानस्य किं न स्यादिति पंथां तिज्ञानमपीत्युपसंहरति अतो नाम संप्रयोग इति। न चेत् स्मृतिः। किं तर्हीदं रजत
मिति त्वन्यथाख्यातिरेषा। तथाहि। शुक्तिकासंप्रयोगे दोषोपहतमिंद्रियं देशांतरादिगतं रजतमपि गृह्णाति।
तेन स्वदेशाद्यवस्थितं दोषोपहतेन्द्रियेण गृह्यमाणं शुक्तिकात्मना गृह्यते। नन्वनेन त्वसन्निकृष्टमपि यत्किंचिद्दोषो
पहतमिंद्रियं किमिति न गृह्णाति। सादृश्यादिदोषसामर्थ्यादिति वदामः। तस्मादग्रहणात्मकमन्यथाज्ञानमन्य
थाख्यातिरिति। उच्यते। केयमन्यथाख्यातिः। अन्याकारं ज्ञानमन्यालंबनं वा। वस्तुनो वस्त्वंतरात्मनावभासो २२
वान्यथापरिणामो वस्तुनि ज्ञानं वा। न तावत्प्रथमः कल्प इत्याह। नन्वेवमसंनिवेपरीत्यमिति। कुतो वैपरीत्यमित्यत आ
ह। नैतत्संविदनुसारिणामिति। सर्वत्र यदाकारं संवेदनं तदेवालंबनमिति नियमेन रजताकारसंवेदनविरुद्धं शुक्तिका

लंबनत्वमित्यर्थः। ननु न संविदाकारतालंबनता सर्वत्र किं तु संविद्प्रयुक्तव्यवहारविषयतेति बोधयति। ननु युक्तेः स्वरूपे
ण दीति। इदं तावदयुक्तं न हि व्याघ्रसर्पादिज्ञानाद्दंडादिधादीयमानेषु व्याघ्राद्विज्ञानस्य दंडाद्यालंबनं। न च वक्तव्यं यु
णाद्विज्ञानप्रयुक्तत्वाद्व्यगुणं छपादीयमानेषु घटादीनामन्योन्यज्ञानालंबनत्वं प्रसिद्धं। तस्मात्तदाकारतैवालंब
नमिति न साकारज्ञानमस्यालंबनमन्यथाख्यातिरिति बहिरेवोपसंहरन्नयं। अस्तु तर्हि वस्तुनो वस्त्वंतरात्मना। वभा
स इति। तत्राह। यत्तथारूपावभासनमिति। न तावदस्यात भेदवादिनो संसर्गः परमार्थः। तं तेष्वानिर्वचनीयानभ्युपग
माच्छन्नप एव संसर्गप्रकाशे तेन खंडो गौरित्यादिसंसर्गप्रत्ययाः सर्व एव विभ्रमाः प्रसज्येरन्निति। बहिरेवैषयन्नेः प्र
तिवक्तव्यः। अथ भेदाभेदवादात् संसर्गमस्य तात्त्विकं ब्रूयात्तत्राह यद्यपि पारमार्थिकमिति। खंडो गौरित्यादिवत्सर्वस्य
भेदाभेदात्क्वचिदपि भ्रांतिबाधौ सर्वत्र न स्यातामित्यर्थः। अस्तु तर्ह्यन्यथा प्रतिपत्तेरेव वस्तुनि रूप्यातिरन्यथा
ख्यातिरिति तत्राह यत्युक्तेरेवेति। युक्तेः परिणामनिराकरणग्रंथस्य स्पष्टार्थः। अथ पुनर्दुष्टकारणजन्यायाः प्र
तीतेरित्यादिनान्यथाख्यातावेव परिणामप्रकारस्यैवो निराकृतिमात्रं त्वान्यतरनिराकरणं वा कथमत्राभीष्टं। अस्यख्या
ति वादी बुद्धेरेव रजताकारः। न वा हि रितिकुतः संप्रयोगे व्यतिरेकेण परोक्षवान् बुद्धिवत्। कथं विज्ञानस्य रजताका

२३ प्राप्तिः संस्कारस्सामर्थ्यादिति वदामः। तथाह्यस्य ज्ञानसंतते। यदा कदाचित्पूर्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेतत्संस्कार उत्प
न्ते। न च विज्ञानजन्योऽसौ वासनापि वस्त्वायान्तरालिकोवान्यः कश्चिदस्य संस्कारो विद्यते विज्ञानमात्रवादात्। स्वानेकज्ञा
नव्यवहितोपि कदाचित्सजातीयं रजतज्ञानांतरमुत्पादयति। शालिबीजमिवानेकांकुरादिकार्यव्यवधानेन पुनः
सजातीयबीजांतरमिति। अथवा तज्जन्यज्ञानसंतानस्यैव संस्कारः। स एव तथाविधज्ञानांतरादित्यनादिवासनाप्रा
प्तिं रजतं बुद्ध्याकारो वहिर्विदलमासत इति सर्वत्रैवमः। किं तद् रजतं ज्ञायते नवा। नचेज्ज्ञायमानज्ञानस्य रूपं न स्यादा
काशवज्ज्ञायते चेद्वाह्यार्थान्तराभावात्। अथ ज्ञानात्मैव दुष्टकारणजन्याद्रजतो स्यादिति तदा यथ पुनर्दुष्टकारणज
न्यायाः प्रतीतेरेव रजतो स्यादितीति। जनकप्रतीतेरजतो पूर्वकालत्वाद्भिन्नविषयत्वात्प्रतीत्यंतरस्यादुष्टकारणस्य २४
तद्विषयत्वे सर्वप्रतीतितिविषयत्वप्रसंगात् दुष्टकारणप्रतीते श्वरणप्रतीते श्चारजतस्तज्जन्यतया तदालंबनेव २५
वे रजतस्यार्थक्रियावत्तयासत्त्वप्रसंगात् तज्जन्यत्वे तद्विषयत्वाभावादप्रतीतमेव रजतं स्यादिति भावः॥ ॥ ०८ २६

त्रुटीतं पत्रमेकं

अन्यथाख्यातिं निराकृत्याख्यातिवादी स्वपक्षमुपसंहरति। तदेवं पारिशेष्यादिति। आख्यातिरूप
णामख्यक्रमनुस्मारयति। ननु न स्मृतिर्नापि ग्रहणं वेदनौ किंकामिदं ज्ञानकथमिति चोदयति॥
कालहिंगतिरिति। किं स्मरणमपं पृच्छसि किं वा ज्ञानमथ विषयमिति। यदि स्मरणमपं तत्राह नेंद्रियज्ञा
नादित्यादिना नचेंद्रियसंस्कारौ वै सामग्री समग्रकं ज्ञानमेवेदं स्यात् स्मृतिग्रहणं वेदितिचो
दयति कथमेतदिति। दोषसहकृतत्वात् तृतीयमिदं सौमग्र्यमित्याह। उच्यते। कारणदोष इति। न
नु दोषः प्राप्तकार्यस्य प्रतिबंधको नाधिकस्य हेतुरिति तत्राह कार्यगम्यत्वादिति। नवमादेः कार्यानु
दयस्य हेतुर्दोषः कल्पाभावात्। किंतु प्राप्ता दिवाद्विपर्ययकार्यहेतुर्दोष इति। ननु दोषः संस्का
रोद्बोधकत्वेन सामग्र्यामंतर्भवती तिन तृतीयमिदं सामग्र्यमिति तत्राह तातः संस्कारदुष्टकारण
संवलितेति। अथ ज्ञानस्यैकत्वं बोध्यते तत्राह सामैकमेतद्ज्ञानमिति। नान्विदमासंप्रयोगादंतःक
रणपरिणामज्ञानमेकमुत्पद्यते न तद्ज्ञाततत्स्मर्त्तव्या विषयीकर्तुमीष्टे मिथ्याख्यातं निदे

शांतरादिगतेर्वा संप्रयोगानुपपत्तेश्च चक्षुरुन्मीलनान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानज्ञानोपपत्त्यान्य
थासिद्धेः नापि संस्काराज्जातं शाब्दागमःस्मृत्यनभ्युपगमात्। नापि दोषः स्वयमेवैकस्य चित्तज्ञानस्य
हेतुर्दृष्टः ज्ञानकारणानामेव कार्यविशेषनिमित्तत्वात्। ततो न रजतज्ञानं तत्संभिन्नशुक्तिविषयमेकं ज्ञानम
स्ति। किं त्वविद्यैव बाह्यदोषनिमित्तकारणापेक्षया रजताकारेण साक्षिचैतन्यस्य रजतावच्छेदज्ञानाभा
साकारेण च परिणममाणा स्वकार्येण सह साक्षिचैतन्यस्य विषयभावं प्रतिपद्यत इति तेमतं। तत्र कथ
मेकज्ञानत्वमिति तत्राह। एकफलमिति। विषयावच्छिन्नं हि फलमवभासस्तेन ज्ञानावच्छिन्नं विषयस्य
सत्यमिथ्यावस्तुनोरन्योन्यात्मतयैकतामापन्नं स्तेनैकविषयावच्छिन्नफलैकत्वोपाधौ सत्यमिथ्या
ज्ञानद्वयमप्येकमित्युपचर्यत इति भावः। अथ विषयः कथमिति तत्राह तस्य चेति। कुतो रजतज्ञा
नस्य मिथ्यात्वमित्यत आह तेन मिथ्यालंबनमिति। भावाभावज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रसिद्ध्यभावादि २६
दं ज्ञानस्य मवापि मिथ्यात्वमनिर्वचनीयार्थतामेवगमयतीत्यर्थः। संप्रयुक्तेऽर्थे संप्रयोगो निरपेक्षो

ज्ञानकारणं संस्कारश्च पूर्वानुभूतस्मृतौ निरपेक्षौ । तत्रश्च निरपेक्षकारणद्वयजन्यत्वात् ज्ञानद्वयमे
कनिरंतरोत्पन्नमित्यख्यातिवादी चोदयति । भिन्नजातीयज्ञानेति । ज्ञानभेदो हि द्विनिरंतरोत्पन्नावपि नपश्यति
कार्योदयः संभवति । तत्र यथा वर्णज्ञानेषु क्रमवर्तिषु ज्ञानकार्योदयान्यथानुपपत्त्या पूर्ववर्णसंस्कार
सहितमन्त्यवर्णज्ञानमेव हेतुत्वेन कल्प्यते कारणायौगपद्याय । तथा च वृत्तिकार्यानुपपत्तिरेव ज्ञानैकं
कल्पयति किं कारणभेदेनेति परिहरति नैष दोष इति । ननु कारणभेदात्कार्यभेदोऽप्यनुमीयत इति । ने
त्युदाहरणमाह दृश्यते हीति । ननु तत्रापि कारणभेदात् ज्ञानभेद इति नेत्याह । उभयत्रापीति । ननु लिंग
दर्शनं व्याप्तिस्मृतिश्च लिंगिज्ञानकारणं न संस्कार इति नेत्याह । संस्कारा बहवोष इति । ज्ञानद्वययोग
पद्याभावादित्यर्थः । तस्मादित्युपसंहरति । ननु प्रत्यभिज्ञायां संप्रयोगात् पूर्वानुभूतस्मृतिश्च कारणं ज्ञान
द्वययोगपद्यप्रसंगाभावान्न संस्कार इति तत्राह्ययमेव च न्याय इति । ज्ञानात् ज्ञानांतरोत्पत्तौ व्याप्त्या
द्यभावात्संस्कार एव कारणमित्यर्थः । ननु प्रमाणांतरेष्वपि निरपेक्षकारणसमाहारेणापि ज्ञानोत्प

इति। ननु यत्र संस्कारः प्रमाणकारणेन संबध्यते। तत्र स्मृतिगर्भे प्रमाणज्ञानमेव दृष्टं नेन येदं रजतज्ञानमिति तत्राह लैंगिक
विवर० हेऽभिज्ञाप्रत्यक्षे वेदं रजतज्ञानमिति तत्राह। तथा भिन्नजातीयज्ञानहेतुत्वस्येत्यादिना। किंच ज्ञान ज्ञाने २१
द्वयपक्षेऽप्यात्मापरोक्षावभासिनः स्मर्यमाणत्वेऽसर्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ विषयसत्त्वाभावेऽन्यथाख्या
२२ तौ प्रतिपन्नस्य संसर्गस्य शून्यत्वे पुरोदेशप्रतिपन्नस्य रजतस्य देशांतरसत्त्वे वात्मख्यातौ बहिरवभा
सस्यांतरत्वे वानुभवविरोधस्यात्तथाख्यातिमते इत्याह। एवं सति नानुभवविरोध इति। ननूक्ताप्यसौ
तिप्रतिपन्नस्यानिर्वचनीयत्वेऽप्यनुभवविरोधः समानः तत्राह इदंतासंसर्गवद्रजतस्य शुक्तिकासत्ता
संसर्गोऽप्यवभासते। नेरजतस्यापरं सत्त्वं। अथवा त्रिविधं सत्त्वं परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः। अर्थक्रिया
सामर्थ्यसत्त्वं मायोपाधिकमाकाशादेरविद्योपाधिकसत्त्वं रजतादेरिति। परमार्थसत्त्वापेक्षया
निर्वचनीयमिति नानुपपन्नोऽयमंशः परांतरेऽप्यनुभवविरोधोपन्यस्तज्ञानद्वयपारोक्ष्यस्मृतित्वस्य २२
रणाभिमानस्य प्रमोषतद्भेदाविवेकनिमित्तप्रवृत्तयोर्जन्मांतरानुभूतस्मृतिश्चेत्प्रतिपन्नमपूर्व
वज्रकल्पमख्यातौ अन्यथाख्यातौ वा नप्रतिपन्नस्यात्यन्तसत्त्वमिंद्रियस्यवजन्मांतरानुभूतदे

शकालव्यवहितार्थग्राहित्वं दोषस्यैव तथाविधादृष्टसामर्थ्यसंसर्गस्यैव स्वप्नस्य प्रत्यक्षत्वं नेति प्रमाण
विरुद्धं बहुकल्पनीयं। अतः सर्वदोषपरिहाराय यथाप्रतिपन्नस्य मिथ्यात्वं नैकः स्वभावो ना
स्ति रजतं मिथ्या रजतं मिथ्यैव रजतमभादिति प्रबुद्धमनसिद्धः समाश्रयणीयो ऽविद्योपादानकल्पनाया
श्चान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादित्याह। अतो मायामयमिति। रजतस्यैव स्वतो मिथ्यावस्तुतः संभेदो ऽवभा
समानो माया मिथ्यानिर्वचनीयत्वप्रतिरूपास एवायमित्यर्थः॥ ॥ अत्र केचिदाहुः। अतो वि
द्यामयमिति वक्तव्यं न मायामयमिति। विक्षमाणानत्वबुद्धाननिराकार्यतया ऽविद्यात्मकत्वान्मायाऽ
विद्ययोर्भेदात् तथाहि। माया स्वाश्रयमव्यामोहयंती कर्तुरिच्छामनुवर्तते न तथाऽविद्यात्मकत्वा
न्मायावि प्रसिद्धश्च मायाविद्ययोर्भेदो लौकिकानां। न हि मायाविनिर्मितहस्त्यश्वरथादावविद्या
शंकाबुद्धतनुइति। उच्यते। लक्षणभेदाल्लौकिकव्यवहारसामर्थ्याद्वा भेदः कथ्यते। न तावल्लक्ष
णाभेदोऽनिर्वचनीयतया तत्त्वावभासप्रतिबंधविपर्ययावभासलक्षणस्याविशेषात्तन्मुमंत्रौषधादि

विवर
२८

सत्यं वस्त्वेव माया नानिर्वचनीया। न परिदृश्यमानमिथ्यावस्तुन्येव मायाशब्दप्रयोगाभावाद्॥
मंत्रादेश्चकाचादिवन्निमित्तकारणत्वात्। अध्यासोपादानाविद्या तु शिवत्काद्दाविकमायोपाद
नानिर्वचनीयानात्विस्तुकल्पनात्॥ तत्र च मायां तु प्रकृतिमिति श्रुतौ मायाशब्दप्रयोगात्प्रकृ
तिरूपत्वयोर्मायाविद्ययोर्विक्षेपकारस्योश्चाधाध्यासमात्रयोर्लक्षणाभेदादेकमेवगम्यते। ननु स्वाश्रयव्या
मोहाव्यामोहहेतुत्वाभ्यां लक्षणभेदो दर्शितः यद्याश्रयोऽद्वष्टव्यामुह्यत्येव पार्श्वस्थो मायां प
श्यन्न थकर्त्तानितस्पमायाविद्याद्यामोहाभावः। किं त्वाधनिश्चयप्रतीकारज्ञानाभ्यां॥ अन्यथा
पार्श्वस्थवत्कर्त्तापिव्यामुह्येदेव॥ अथैवयाकर्त्तुंशक्यते माया न तथा। विद्येति। नन्वदपि मंत्रौष
धादौ निमित्तकारणे कर्त्तुः स्वातंत्र्यान्नमायायाम विद्यायामप्येतुल्यवद्दंभादिनादिवद्भकेशोड
का दिभ्रमाः मंत्रौषधादिनिषेवणात्स्वभ्रमभ्रमाः तत्त्वज्ञानेप्यनुवृत्तप्रतिभासाश्चकर्णोरिच्छयानि
वार्यते। न च शास्त्रव्यवहारान्मायाविद्याभेदस्तस्या मिथ्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्रूपश्यंतेविश्व २८

रा

मायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्या विद्यायां मायाशब्दप्रयोगात्। तदुक्तं विद्यावि
ततां हृदयामिन्निविशते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः इत्यादिस्मृतौ मायाविद्य
योः सामानाधिकरण्येन तत्त्वज्ञानेन तत्सम्बन्धाभिधानात्। मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्य
क्तस्वरूपत्वादिति सूत्रे सूत्रकारेणाप्युपक्रमे मायाशब्दप्रयोगात्। भाष्यकारेणाविद्या मा
याविद्यात्मिका मायाशक्तिरिति तत्र तत्र निर्देशात् टीकाकारेणाविद्यामायाद्वयं इत्युक्त्
वा तत्संसिद्धिकारेणापि दमेदेयमविद्यामाया मिथ्याप्रत्ययकारणं इत्युक्तत्वात्। तस्माल्लक्षणै
क्या इह व्यवहारे एकत्वावगमादेकस्मिन्नपि वस्तुनि विक्षेपप्राधान्येन माया आच्छादनप्राधा
न्येनाविद्येति व्यवहारभेदः। इच्छाधीनत्वात् विपरीतेन वा व्यवहारभेद इति युक्तं मायाम
मिति। अस्तु तर्हि ब्रह्मणि प्रतिपन्नोपाधावेव यथा प्रतिपत्ति परमार्थसत्त्वकल्पना गौरवादिदोषप
रिहारादिति नेत्याह। अथ पुनरिति। नन्वकारणादोषवत्तामेव तद्दर्शयति नेत्याह यतो नहि

वि॰

ति तदभावेन नत्रेति सर्वत्रपरस्यार्थः ज्ञातइत्यर्थः। अत्रात्माश्रयाविद्यात्मकत्वेपि सर्वैरेवकल्प्ये
१९ तिनेत्याह मायामात्रत्वेइतिप्रसिद्धमायावादितिभावः। रूप्याकारावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस
माश्रितस्परजतस्यशुक्तिकासंभेदोप्यविद्यात्मकइतिसुखादिवदनन्यवेद्यत्वमितिभावः
।ज्ञानस्यैवभ्रांतित्वप्रसिद्धेरुपपत्तिः कल्पनालाघवात्तु भ्रमाभ्यामनुगृहीतामिथ्यार्थज्ञान
तांगमयती। उक्तमिदानींवाधकप्रत्यक्षं त्वयमेकरजतस्य मिथ्यात्वंप्रतिपादयतीत्याह। किं
कनेदंरजतमितीति। ननुप्रतिपन्नोपाधौरजतादेरभावबोधोबोधयतु तस्य मिथ्यात्वमि
तिबोदयतिकथमिति। प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयावभासतइतिप्रत्यक्षमित्याह।तेन
हितस्येति। बाधकज्ञानसिद्धस्यप्रतिपन्नोपाधावभावप्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वल
क्षणस्यमिथ्यात्वस्यपुनः स्वशब्देनपरामर्शोत्रबाधविषयोमिथ्यात्वमित्याह। नेदंरजतं १९
मिथ्येवेति। ननुदेशकालान्तरबुद्धिषु संवादपरिज्ञातस्यैवंबाधः संपत्स्यतइतिनेत्याह न २३

डु

वृतत्केन विद्रूपेणेति नेदं रजतं किं तु नेदं ज्ञानं बुद्धिर्वेति स्यात्परामर्शो न मिथ्यैवेति स्फूर्तिः
ग्रहणा। विवेकात्वाग्रहवत्याद्दावि वेत्यभिप्रायः। ननु कोयं बाधो नाम यद्यन्यथाधीर्नोन्मत्तप्रवृत्ति
निरोधस्तर्हि यत्र रजतादौ परिव्राजकादेः प्रवृत्ते रेवाभ्युदयस्तत्र बाधप्रसिद्धिर्न स्यात् प्रसिद्धश्च
तत्रापि बाधः न प्रवृत्तिविच्छेदो बाधः किं तु प्रवृत्तियोग्यताविच्छेदश्चेन्न पुनरर्पितत्वे व रजत विवेका
दन्यदा प्रवृत्तिदर्शनाद्योग्यता। विच्छेदो तुल्यकज्ञानाद्विप्रवर्त्तमानस्य सर्पभीरोरादिदर्शनेन प्रवृ
त्तिनिरोधे सर्पादिज्ञानाद्युदकज्ञानस्य बाधप्रसिद्धिः स्यात् इति विवक्तरयाप्रतिपन्नस्य विवेको बा
ध इति चेन्न। सर्वपदार्थेभ्यः प्रथममविविक्ततयाप्रतिपन्नेभ्यः पश्चाद्दितरेतराभावापेक्षपाभेदज्ञा
नं सर्वस्य बाधः स्यात् न च पदार्थज्ञानमेव भेदज्ञानं गृहीतमात्रस्य सति भेदेऽविवेकाभावप्रसंगा
दित्युक्तं। अन्यथा मनाप्रतिपन्नस्येतरेतराभावप्रतिपत्तिर्बाध इति चेन्न। शुक्लो घट इति प्रति
प्रतिपद्य घटस्पर्शो श्यामं न द्रव्यं गुण इति ज्ञानं सर्वत्र बाधः स्यात् न तथा प्रसिद्धिरस्ति। समानोव

सर्वत्रभेदाभेदाविरोधे कथं प्रतिपद्यभेदस्य प्रतिपत्तिः सर्वत्र बाधः स्यात्तत्त्वज्ञानस्य प्रसिद्धिर
ल्सिद्धं सोबाधः स्वपंचाणिकत्वात्। अर्थस्य वस्तं विद्धि क्रियस्यान्यस्य वाङ्गो नेनप्रध्वंसायोग।
त्। बाधस्य च लोकप्रसिद्धत्वात्। तस्मान्न बाधं पश्यामः। उच्यते। अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्त्त
मानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः स्तथाविधानवबोध निवृत्तौ बाधप्रसिद्धेरिति।
स्मृतिरूपशब्देन कारणवितयाजन्यत्वमुक्तं।। तत्र कारणवितयजन्यो न्यस्यान्यात्मनाव
भासो लक्षणांत दितलक्षणं न व्याप्नोतीति विवादयति। ननु न व्यापकमिति। कथं लक्षणं शास्या
भावइतित्वाहन हि स्वप्ने ऽनितदाहान एवेति। तत्र वासऽजन्य स्मृतिमात्रत्वे भ्रांतिप्रसिद्धिर्
क्याद्विस्मृतिवन्नस्यादितिपरिहरति। नत्वानस्मृतित्वमिति। नचु कारण वितयाभावान्नत्र।
नातरमपीत्याह। ननु स्मृतिरूपत्वमपि नेति। कारणवितयजन्यत्वमन्यस्यान्यात्मनावभा ३०
प्रशेकारादिनि। संप्रयोगस्य कारणांशस्य। घिझ्वानां शस्पदाभावादित्यर्थः। कस्मात्हि स्वप्न ५ ५३

१४

संवसंपादयामीत्याह अत्रोच्यत इति। संप्रयोगाभावादपरोक्षावभासित्वाद्ग्रहणस्मृतिमात्रत्वेप
युक्तेश्चद्दनीयमिदं विज्ञानं स्वयमेवोक्ताध्यासलक्षणगमपितुं समर्थमिति वदितुं प्रकारान्तरं प
र्युदस्यति। इक्कमेतदिति स्वप्नप्रपंचो विपरीतप्रमात्रादिविज्ञानसाधनस्यांतःकरणस्य निद्रा
दिदोषस्य सर्वानुभवसंस्कारसहितस्य संप्रतिपन्नकारणत्वे तेयं न बाह्युक्तस्य निरूपप्रातिज्ञा
नमित्याह तदिह निद्रादिदोषोपप्लुतमिति कथं परत्र परावभास इति तत्राह तस्यैवेति। निद्रा
दिदोषसंस्कारोपप्लुतेनांतःकरणेन मिथ्याध्यासनिमित्तकारणेनावच्छिन्नचैतन्यस्याविद्या
शक्तिपुष्कलनिमित्तकारणसंसर्गादध्यासंप्रतिपद्यकालकारणानामापद्यमाना मिथ्यार्थालं
बनाकारेण विवर्तत इति चैतन्यमेवस्वाविद्यया विवर्तते। अतः स्वप्नस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तु
संबंधांतःकरणावच्छिन्नेन यावाह्याधिष्ठानसंस्पृष्टं केवलस्यावच्छिन्नतयावाह्याधिष्ठान
भेदावभासलक्षणः परत्रपरावभासो विद्यत इति भावः। तथा जागरणेपि बाह्याधिष्ठानांशसंप

विवर॰ स्पृष्टांतःकरणावच्छिन्नतयावाह्याधिष्ठानसंस्पृष्टचैतन्यस्थाविद्याशक्तिर्वाह्याधिष्ठानसं
स्पृष्टरजताद्याकारेणविवर्त्ततइतिशुक्तिकावच्छिन्नचैतन्यंरजताद्यालंबनमितिवाह्यालं
३१ बनंरजतादिकथ्यते।सर्वत्रतुचैतन्यमेवसाक्षाद्ध्यासावच्छिन्नतयावाविभ्रमालंबनमिति
युक्तःपरत्रपरावभासइत्यर्थः।आकाशवत्सर्वविषयोपरक्ततयासर्वत्रावभासमान
मात्मानमनादृत्याहमित्येवावच्छिन्नमात्मानमुपादायचोदयति।नन्वेवंमत्पंतरेवेति॥
आत्मैवाधिष्ठानंवेदीदंरजतमितिवदहंनीलमित्येवस्वप्रपंचोभायादित्यर्थः॥निष्कृष्टा
हंकारंचैतन्यमात्रमात्मानमादायचैतस्यस्वविलासाभानाधिकरण्यावभासंसर्वत्रांगीकृ
त्यपरिहरतिकिंचाध्वृतेइति।पुनरप्यहंकारावच्छिन्नमात्मानमादायचोदयति।ननुविच्छिन्न
देशाइति।इदमितिपृथक्क्रियतइत्यर्थः।पृथक्त्वावभासोप्यंतरेचेत्याह।ननुदेशोपीति।अन ३१
वच्छिन्नचैतन्यसंस्पृष्टतयैवभेदावभासोपीतिभावः।पुनरप्यहंकारावच्छिन्नमादायाहंभेद स

इत्यपि प्रतीयादित्याह। त्र्यष्टमपीति निरस्ताभिसंधिरेव पूर्वसूत्रस्तुत्केदानीं सर्वत्रो वि
प्रसृतनचैतन्यं सर्वात्मनाप्रकाशमानमात्मानं स्पष्टीकुर्वन्नाह। नदोषो जागरेपीति प्रातिभा
सिकभेदमंतरेणावभासमानतो न भिद्यत इत्यर्थः। नन्वहमावच्छिन्नचैतन्यादन्यान्येव विषयगत
चैतन्यानि किं नस्युरित्यत आह। अन्यथा जडस्येति। स्वयंचैतन्यहीना विषया आत्मावगतिप्रका
शेनापि न संस्पृश्यंते चैतन्यमयात्मकान्ता इति संबंधावभासो न स्यादित्यर्थः। सर्वत्र चैतन्यावगुंठने
पि अहमिदमिति वात्मानात्मानौ विभक्तौ विविक्तप्रतिभासं कथमिति तत्राह। अयं तु नरीति। न
नु चैतन्यमेव सर्वत्रांतर्बहिर्भेदादिरूपेणावभासते चेत्कथं तस्याखंडाद्वितीयतेति। चैतन्यभेदोप
रागनिमित्तभेदमंतरेण स्वरूपभेदानवगमादित्याह। तस्यव निरंशस्येति। निरंशद्रव्यस्याणु
त्वमनंतत्वं वा स्यान्मध्यमपरिमाणं वेदं चैतन्यं सर्वत्रावभासते न च निरंशमध्यमपरिमाण
मिति परोपाधिपरिमाणं चैतन्यमित्यर्थः। जागरणे प्येवं किंतु वक्तव्यं स्वप्नस्य चैतन्याधिष्ठा

तिव नाव रत्यर्थः केवलस्य मनसो बहिः प्रत्यक्षसाधनत्वाभावात्। अथवेत्यंगीकरणावादोऽव्याप्तिं
परिहृत्येदानीं मिथ्याभासध्वांत्यविद्यापासिद्धाभवेप्पमस्यान्यावभासोविद्यमानइतिलक्षणास्या
३२ तिव्याप्तिमाह। कथंतर्हिं नामादिविधिरिति। अन्यस्यान्यात्मनाज्ञानमध्यासस्य लक्षणमित्यंतव्य
स्यान्यत्वमानसीक्रियेत्यतिव्याप्तिं परिहरति। सत्यं अन्नएवबोदनावशादिति। ननुज्ञानमेव
तत्रविधीयतइतिनेत्याह नहिज्ञानमिति। विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननिरपेक्षमेवसर्वेज्ञान
मेवतत्रविधीयतइति नेत्याहनहिज्ञानमिति। विधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननिरपेक्षमेवसर्व
ज्ञानस्यपुष्कलकारणमानिक्षलोप्यनिष्टज्ञानदर्शनादतो विधानान्मानसीक्रियेतिभावः।
ननुस्मृतिज्ञानमित्यारभ्यतंके विदितपतः शाक्तनोयंथाः स्पष्टार्थः। नन्वध्यासेवादिविप्रतिपत्ति ३२
दर्शनानेकरूपेणालक्षणंअव्याप्तिं शक्यतइत्याशंक्याधिष्ठानाध्यस्यमानयोः स्वरू
पतत्वदेशकालविशेषेष्वेववादिनां विप्रतिपत्तिरन्यस्यान्यात्मनावभासमात्रेलक्षणेनविप्रतिपत्तिः।
१६

तद्वलक्षणं लौकिकसामान्यविशेषादिसंसर्गोपपत्त्यानांभ्रमत्वप्राप्तिपरिहारायसत्यस्यमिथ्या
वस्तुनःसंभेदावभासइतिवलादापततीत्यंगीकृत्यमनंतरारब्धपन्यस्यतितंकेविदित्यादिनाप्रथम
स्यासत्ख्यात्यन्यथाख्यातिविशेषयोर्द्वितीयस्यचख्यातेस्तृतीयस्यकस्तुकेःस्वाभाव्यानात्मना।
ख्यातिरितिशून्यख्यात्यन्यथाख्यातिविशेषयोरुपन्यासः।कल्पनामित्यस्यव्याख्या।विद्यमानस्यै
वावभासमानतामिति।यल्लक्षणमवादिष्मेतिपूर्वलक्षणशब्देनषष्ठ्यस्यसंबंधः।अख्यातिवा
दिनाभिमानसंसर्गज्ञानंसंसर्गाभिमानोवावक्तव्यइत्यभिप्रायः।ननुस्मृतिरूपत्वपाकारणनि
नपजन्यत्वमुपेक्षितमितिनेत्याहपूर्वदृष्टत्वेति।नन्वविद्यादिदोषपूर्वभ्रमसंस्काराभ्यामेव
पदार्थमात्रज्ञानानिजायमानानिविवेवसितमितिशून्यवादीमन्यते।तत्राहस्मृतिरूपःपूर्वदृष्ट
वभासइति।नपदार्थमात्रज्ञानंविभ्रमःशून्यज्ञानस्यापितथात्वप्रसंगात्।किंत्वन्यत्रान्यज्ञाने
भ्रमः।नसत्यंरूप्यकृततंसंप्रयोगादिप्रमाणाकारणंवापेक्षतेविभ्रमइतिपरत्रेतिपदस्यवि५५३

विव ततश्चाविभ्रमेपि पदार्थज्ञानेन लक्षणकाहेतोर्निरूपपत्तिका त्वमिति। कथं निरूपपत्तिकोपमित्या
दियं यः स्पष्टार्थः।। [illegible] कुसंविद्रजतयोरितरेतराधिष्ठानत्वेन साधिष्ठानभ्रमे संभवति नत्वत्री
३३ यस्य सत्यवस्तुनोधिष्ठानत्वकल्पनायुक्तेत्यिवोदयति। ननु रजते संविदिति। नत्वयस्यमानव्य
तिरेकेणाधिष्ठानस्यासिद्धेर्वक्तव्या तेनेतरेतराधिष्ठानत्वे स निष्ठं तरेतरापेक्षसिद्धिकत्वादसमंजसं स्यादिति
तत्राह बीजांकुरादिवदिति न बीजांकुरादिष्विवेतरेतराश्रयता किंतु कारणपरंपरयानवस्थेति परिहरति।
नेतत्सारमिति। नन्विहापि कारणपरंपरेति नेत्याह। इहापि नर्थस्यामिति। नन्विहापि तत्पूर्वरजते संविदंतं
तत्पूर्वस्यां संविदि सा च स्वविषये तत्पूर्वस्यां संविदीति परंपरामेव कल्पयामीति चेत् यदि तावत्पूर्वपूर्वमुत्तरो
त्तरस्यान्वितत्वेनाधिष्ठानं स्यात्ततः पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नक्षणस्य युगपदेवस्थानात् क्षणिकत्वहानिः
ननु बीजांकुरादावन्योन्योपादानत्वेपि नैव युगपदवस्थानं दृष्टमत आह। बीजांकुरादिष्वपि प्रतीत्य ३३
भिमतवस्तुसिद्धिरन्वयिकारणत्वसिद्धिः क्रमान्वितेषु बीजादिष्वन्वयिकारणाकांक्षायामनिष्टत्व

त्वादिप्यर्थः। अतोन्वयिद्रव्यमेवतत्राप्युपादानंबीजादेरन्यान्यनिमित्ततेतिभावः। इहापितर्हिस्वं
स्योन्तरंप्रत्यनन्वयित्वेनैवाभासनिमित्तताबीजवदितिनेत्याहकृतत्वमेवमितिपर्यनुयोगेदृष्टत्वाद
वमितित्रयंभावः। बीजांकुरयोःकार्यकारणभावस्यदृष्टत्वाद्दृष्टत्वेपितयोरेवकार्यकारणपरंप
राद्दृष्टिपरंपरात्वात्तावस्थादोषमावहतिसंविज्जतयोरधिष्ठाना। क्षिप्येयतस्यानिमित्तनैमित्तिकभा
वस्यप्रथममेवकल्पनात्तयोरेवंसर्वनिमित्तनैमित्तिकभावकल्पनात्त्वेषपरंपरैवस्यादितिदृष्टिपरं
परामेवदर्शयतिदृष्टत्वादेवमितितत्रैवहृरवेति। नानवस्थादोषमतिवर्त्तत इत्यंपक्षपरंपरामेवोत्पथ्यं।
द्याकारावभासात्वात्सर्वभ्रमाणांपरस्परावभासएवभ्रमस्त्वकेभ्रांतिज्ञानप्रतिपन्नविपर्ययेर्थेभ्रांतं
शांतराभावविशिष्टाशांतरज्ञानस्यबाधकत्वाद्वसाधिष्ठानोभ्रमइत्याहापिवनक्वचिदितिनिनन्व
नुमानाप्रवर्तनात्भ्यांसर्पाभावमात्रमपिकदाचिज्ज्ञप्तेनतदभावविशिष्टमंशांतरमितितत्राह्य
नाप्यनुमानादितितत्राप्यभावविशिष्टंवस्तुमात्रंगृह्यतेविशेषाकांक्षादर्शनादितिभावःसतुप्र

चि॰

भानं नास्तीत्यादौ न तदभावविशिष्टं वस्त्वंतरं गृह्यते तेनेयमन्यत्रानभ्यस्तत्वादिति भावः॥ प्रमातादिष्वपी
ति॥ अथवा सर्वभ्रमावभासेषु बाधावभासेषु च साक्षिचैतन्यस्यालंबनस्य विद्यमानत्वात्॥ शंकामा
न निरधिष्ठाननिरवधिकभ्रमबाधेपि साक्षी बोधाधिष्ठानमवधिश्च विद्यत इत्याह॥ अथवा सर्वलोक
साक्षिकमिति निरवध्यर्थबाधयाज्ञानस्यापि बाधाद्भ्रमबाधे तदवभासि साक्षिचैतन्यमपि बोध्योतनितत्रा
ह॥ तद्बाधे तदवशिष्टं ग एवेति॥ अधिष्ठानत्वेनापि परिशेषादिति भावः॥ अत्र शून्योपसंहारः तदेव प्रपंचय
ति तेन तन्मात्रस्येति साधिष्ठानभ्रमसाधनस्य संगेनाभ्रलस्यापि शून्यतां निरवछिन्नाभ्रस्तेमप्यसदिति श
न्यतातो रजतमिति विशेषप्रतिभासापोगप्रसंगादिति भावः॥ प्रतिभासमात्रनिराकरणे शून्यं न भासत
इतिवाक्यस्याबोधकत्वप्रसंगात्तत्वध्वंसे सर्वं शून्यमेवेति तेमन मिति त्वोदयतीति नन्विति शून्यात्मा
इतिरपि भ्रमस्य कथितेत्येत्याह॥ क एवमाहेति॥ सद्या॥ इति मानं भ्रमस्यामन्वंतामन शून्यत्वं निषेधश्रुति ३४
योगित्वादिति भावः॥ ननु भ्रमस्य स्वकाले अनिर्वचनीयत्वेपि बाधाद्दृष्टं शून्यत्वमविशिष्टमिति शंकते॥

ऽथ पुनरिति सर्ववादिनां सर्ववस्तुस्वकाले कर्त्तमानमपि विनाशादूर्ध्वं शून्यमेवेति संमतममतो नेदं
पुरःस्थं पाद्दकामभि भि। ननु भवन्नामसर्वस्य वस्तुनो विनाशादूर्ध्वं शून्यतानभ्रम गृहीतं वस्तु बाधादू
र्ध्वं शून्यं भवतो किंतु देशांतरादिगतमिति चेत्॥ तत्र किं बाधकज्ञानमेव रजतादेर्देशांतरे सत्त्वं गमयति
किं वेह भावोपपत्तिरिति। नतो बाधकज्ञानमित्याह। तथा न बाधकज्ञानमिति नेदं रजतं किंतु देशांतरे
बुद्धौ वेत्यनवगमादिति भावः। यावदभिधानं सामर्थ्यं हि वाक्यमर्थं प्रतिपादयति देशांतरवर्त्ति विमन
भिहितं न वाक्यार्थ इत्यर्थः। एवं सति प्रतिपन्नस्य वस्तुनोऽत्राभावोऽन्यत्र सत्त्वमंतरेणानुपपन्न इत्यर्थाप
त्यावाक्यं गमापिष्यतीति निराह। नार्थापत्तेति। अन्यथाख्यातौ निषिद्धस्य संसर्गस्यात्मख्यातौ बाह्य
स्य वान्यत्र सत्त्वमंतरेणा निषेधदर्शनादख्यातावपि विविक्ते देस्सर्वस्वदानकर्त्तव्यता बुद्धाविति य
विवेकांतरनिमित्तादक्षिणायागसमाप्ति विज्ञानबाधितायां न सर्वस्वदानकर्त्तव्यतात्र प्रतिपन्नान्यत्र
सतीति कल्पने प्रसह्यतिरेवतत्र निरुद्ध्यतरतिवेत्तन प्रहतिनिरोधेन बाध इत्फकत्वात्त्यागादिष्व

वप्रवर्त्तमानस्यराज्ञोवोराद्दिप्रतिबंधनिश्चयात्प्रवृत्तिनिरोधेपियागादिबुद्धिबाधप्रसिद्ध्यभावाञ्च
न्यं।वाबाधितकर्त्तव्यतोबुद्धौपदाकवादिप्रवृत्तिसिद्धेः।किंचलौकिकेपिप्रतिपन्नोपाधावेवयस्यनिषेधस्त
स्यप्रतिषेधेपाधिसजातीयोपाध्यंतरेसत्त्वेनकल्प्यतइत्याह।इहभग्नघटाभावदिति।यथाप्रतिपन्ने
रोनिषिद्धस्यघटस्यनदेशांतरेसत्त्वमेवंप्रतिपन्नदेशकालवस्तुसर्वोपाधौनिषिद्धस्यनप्रतियोगित्वे
नाप्रतिपन्नसर्वोपाधौसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः।ननुकथंसर्वत्रशून्यस्यप्रतिपत्तिरितितत्राह।तन्मात्रे
णापितसिद्धेरिति।अत्रैवानिर्वचनीयमिथ्यावस्तुसद्भावमात्रेणापितस्याः प्रतीतेः सिद्धेरित्यर्थः
।ननुतर्हिपूर्वंरजतमभूदिदानींनेतिप्रत्यक्षवत्कालभेदेननिषेधध्वंसस्यात्रलौकिकपरमार्थरजतस्यात्रका
त्रयेपिशून्यत्वात्तदपेक्षयानिरुपाधिकनिषेधासिद्धेर्निरुपाधिकनिषेधसिद्धेर्निरुपाधिकविषेधसा
मर्थ्याचप्रतिपन्नंमिथ्यारजतमितिबाधानंतरंपरामृश्यतेमिथ्यैवरजतमभादिति।अन्यथाकालभे
देसत्यरजतमेवस्यात्तत्रायंसर्परत्यभावमात्रविषयाहिप्रत्यक्षप्रतिपत्तिर्निर्देशं।तदेसर्पसत्त्वंगमयति ३५

किंसुवक्तव्यंरजतमियमित्यधिष्ठानतिप्रवर्त्तवासितापतीतिर्नकल्पयतीतिदर्शयति यत्रापिसर्पबाधस्सर्वकर्थि
तत्त्वमित्याधकउपसंहारः। यद्येवंपरत्रेत्यादिस्फुटार्थः सम्यंविस्पष्टार्थमित्यस्यायमर्थः स्मृतिरूपशब्देन किं
संस्कारजन्यत्वंपूर्वानुभवेसंभेदोवास्मृत्यासादृश्यभ्रांतेरभिधीयत इतिविये संस्कारजन्यत्वमेवेति।
स्पष्टीकरणार्थंपूर्वदृष्टस्यावभासोन्यदर्शनस्यात्यक्तमिति पूर्वदृष्टरजतजातीयस्येत्यर्थो निर्वचनीयरजत
स्फपगमात्रश्रांतिश्चेअन्यस्यवस्तुनोमिथ्यावस्तुसंभेदावभासोन्यथातिश्रसंगादित्याद्यायाशुक्तिरभि
हितालोकानुभावसिद्धत्वादध्यासस्यनथा।पिशुक्तयानध्यासोज्ञानमित्याहतथाचलोकेनुभवइत्यादिनान
नुशुक्तिकारजतवदितिवचनंनश्रांत्यपेक्षयोपपद्यत इदंरजतमित्येवावभासबाधबाधापेक्षयातत्रवत्कार
णाभावादितिवोदयतिनचशुक्तिकेतिबाधकज्ञानापेक्षयाशुक्तिकारजतमवभासत इतिलक्षणाप्रदर्श
नेबाधकज्ञानविषयतयावानस्यासामर्थ्यनवासिद्धस्याध्यासमिथ्यात्वस्यलक्षणस्यवछेदेनाभिधानमितिल
क्षलक्षणासंगतिरन्नमवभाषत इतिलक्षणाप्रदर्शनेबाधकज्ञानविषयतयावानज्ञासमर्थ्यनवासिद्धस्या

ध्याम मिथ्यात्वस्य लक्षणस्य पक्षच्छेदेनाभिधानमिति लक्ष्यलक्षणसंगतिरनेन वाक्येन तत्र अदृश्यत्वे तइत्याह
उत्पन्ने शुक्तिकायां रूप्यमिति । ननु मिथ्यात्वं रजतमिति विशेषणादन्यत्र सत्यरजते न वक्तव्यमिति नेलक्ष्यल
क्षणसंगतिरनेन वाक्येन न तत्रेत्याह मिथ्यात्वमपि रजतस्येति स्वरूपपरं विशेषणं नान्यव्यावृत्तिपर
मित्यर्थः । ननु रजतस्य मिथ्यात्वे तद्धर्मत्वादिदंताया अपि मिथ्यात्वापत्त्यैव मिथ्यात्वेन निरधिष्ठानता
प्रसंग इति तत्राह तत्रासंयुक्तत्वादिति कथं तस्यासंप्रयुक्तस्य रजतस्यापरोक्षत्वमत आह स्वापरोक्षा
वभासास्त्विति । उदाहरणद्वयस्य तात्पर्यमाह तत्र शुक्तिकोदाहरणेनेत्यादिना स्वदर्थेहमितिप्र
तिभासइत्यर्थः । प्रतिभासते शुक्त्यादर्थत्वाभावेपि चिदवभासत्वं नामसंप्रयुक्तस्थले लक्षणमस्तीत्याह न
दवभासत्वेनेति । अद्वितीये चैतन्य एकात्मनि इच्छायद्वंकायदि संबातस्याध्यस्तत्वाद्ध्यस्यमान
व्यतिरिक्तमधिष्ठानं अध्यासाधिष्ठानयाथात्म्यविषयं प्रमाणज्ञानं दृष्टमेवेति तत्राह अस्मात्मेवेति वक्त: ३६
व्यं तत्राधिष्ठानगतदोषोद्भूतोपि प्रमाणाकारणगतदोषो वा सर्वदोषजातमात्मन्येवेति वक्तव्यं ।

तदभावाच्चेतनस्याध्यासविषयज्ञानस्यजन्यत्वात्। कारणत्रितयजन्यस्यविज्ञानस्यात्मन्यनात्माध्या
सेसंभवादगृहीतविशेषस्यसामान्यग्रहणस्याधिष्ठानत्वनिमित्तस्यात्मन्यसंभवाच्चपरत्वेनयोगात्त्राध्या
सलक्षणंबहिरित्युक्तमप्यात्मनिसंभवतीतिचोदयति। ननुवह्निरर्थेऽन्यादिनोक्तातदन्वितःप्रोक्तेनेनग्रंथे
ननत्विहापिबहिरर्थवदगृहीतविशेषत्वमर्थत्वसामान्यादनुमीयतामितिनेत्याह। नत्विहकारणांत
रापत्तेरिति। ननुस्वभावावभासेपिसंवेदनवदगृहीतविशेषांशोपिस्यादितिनेत्याह। निरंशस्येति। म
ध्यमपरिमाणनिराकरणादणुरनंतोवात्मानिरंशइतिननुनिरंशोप्याकाशादिवत्तेनकात्स्न्येनावभास
तइतितत्राह। स्वयंज्योतिष्ट्वइतियावदन्यमवभासमभावादित्यर्थः। अतोत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरात्मैवा
स्यज्योतिरित्यादिश्रुतेः। ननुज्योतिरितिप्रकाशगुणमात्रंनाभिधीयते। आत्मनोगुणत्वप्रसंगादतःप्र
काशगुणवत्वंज्योतिरितिज्ञंन्यज्ञानेनापिप्रकाशेनात्माप्रकाशगुणोऽनिरंशोतिरात्येतिनविरु
ध्यतेनैतत्सारंसर्वभावानामन्यनिमित्तप्रकाशसंसर्गित्वादात्मन्यपितत्प्रसंगशेषणांकिन्नस्यात्तदसौ

विव॰
३

तिष्ठ स्यैव विशेष्यत्वात्तत्प्रकारकत्वस्य विशेष्यतया प्रतिभासनात्। किंच ज्ञानजन्मप्रयुक्तत्वात्कारकापे
क्षायाः तदभावेपेक्षैव नास्ति॥ ननु ज्ञानप्रयुक्तं जन्मापि विद्यते न प्रकाशगुणप्रयुक्तमेकस्य जन्मव्यति
रेकेण स्वद्रव्योपाधेर्जन्माभावस्य प्रदीपादिषु दृष्टत्वात्तद्वदत्रापि स्यादिति: शब्दादात्मनि प्रकाशगुणस्य ज
न्माभावनिश्चयात्तत्वतः करणेपि प्रकाशगुणोदयो ज्ञानपरिणामः। स्वभावत एव प्रकाशगुणवदन्तः
करणद्रव्यस्यैव विशेषपरिणामस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमात्तत्र ज्ञानमपि क्वचिज्जन्मवद्दृष्टं दृष्टमन्त
:करणेऽस्तीति चेन्न। ज्ञातृत्वस्यार्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वात्तस्य चात्माश्रयत्वादन्तःकरणपरिणामे ज्ञानोप
चारात्तत्र ज्ञानमात्माश्रयं वक्ष्यामि इत्युक्तं तस्यैव प्रकाशगुणात्मनोऽस्तीत्युक्तमात्रकृत्प्रकाशगु
णोत्पत्तिरिति चेत्प्रकाशत्वप्रयुक्तकार्यत्वात्स्वरूपोपाधेर्जन्माभावस्य दर्पणादौ विद्यमानप्रकाशस्यैव
निरोधकानिराकरणं क्रियते प्रदीपादिषु तदुत्पत्तिमेव जायते। प्रकाशगुणः प्रज्ञानघन शब्दाद्वेदेतन्नप्रकाशो ३०
तिरात्मा नज्ञोऽस्तीति गम्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्म प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिवचनाद्ज्ञानमिति ज्ञातव्य

मुच्यते। तमभावार्थ इति चेन्न भावे प्रसिद्धिविरोधात्। अत एव तस्याकिंचित्त्वात्तरां प्रकाशगुणकल्पना दूरमेकसे
वगुणस्य तस्यापि विकल्पनं। आत्मनि प्रकाशगुणव्यतिरेकाभावाच्च नांगं उकात्वे प्रमाणमिति। नन्वात्मस्वरू
माणविशेषत्वमनुभवसिद्धमिति चोदयति। ननु ब्रह्मस्वरूपमिति तर्हि शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्येवानव
भासविपर्ययौ स्यातां। न जीवस्य स्याहनै। न तदनवभासनादिति। ननु कार्यकारणभाववही न योर्द्वयोः साम
नाधिकरण्यं एकद्व्यनि छंसोयं देवदत्त इति वदतोऽद्वैकात्वात्जीवगतावेवानवभासविपर्ययावितिचेदेवं
ति। ननु न ब्रह्मणोन्य इति न हि ज्ञानप्रकाशविरोधादाश्रयविषयभेदाभावान्नाज्ञानं ब्रह्मण इत्याहुरेवं
तर्हीति। तस्माद्वितीयाधिष्ठानब्रह्मात्मनि प्रमाणसंपवेन न्यस्याविद्याकारणदोषसंसर्गप्रथमं दर्शयिति
उच्यते विद्यत एवेति। अस्पष्टानुमानार्थापत्तिप्रदर्शिताज्ञानस्पष्टनिति तदर्थापत्तिप्रपंचप्रदर्शनं क्रियते स्फु
तिस्तावदिति सुषुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावात्तत्संस्कारस्य वा प्रतिबंधकत्वात्कादाचित्कग्रहणाभावस्य
स्वतः सिद्धग्रहणविरोधित्वाभावात्स्वरूपचैतन्येनैव ब्रह्मस्वरूपावभासे प्राप्ते तदवभासप्रतिबंधनिमित्त

मन्यजंदर्शयति। अन्यतेनहिप्रत्यूहाः तस्मैसन्ध्याकामा अन्यनापिधानाइति। ततश्चमिथ्याज्ञानतत्संस्कार
ग्रहणकर्मभ्योतिरिक्तमनवभासनिमित्तमन्यत् मिथ्यावस्तुसिद्धं। अनीशयाशोचयतिमुह्यमानइति
स्वभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वंतद्भावापत्तिपत्तिरिवक्रुतेनपापाचरतश्चेश्वरभावापत्तिप्रत्नेः शोकस्यवनि
मित्तंमोहंदर्शयति। आदिशब्दानंतंविदाथयदस्माज्जन्मानादिकल्पशुभंतरंब्रह्मवनीहारेणप्रावृताजल्पा।
वासुतृपउक्थशास्मश्चरंतीति। नीहारेतमोऽज्ञानमिथ्यार्थ्योनरंतेनप्रावृताएवमेवजीवानांब्रह्मपरि
ज्ञानेजल्पवाग्ध्यासेवनिमित्तंदर्शयतितथाविद्यायामंतरस्वर्तमानानान्यश्चेयोवेदयंतइति। श्रेयोरू
पब्रह्मापरिज्ञानेक्रियाकारकाद्यध्यासेवनिमित्तंमूढतामविद्यांदर्शयतित्याद्याश्चज्ञानेकृतंज्ञानंतेन
मुह्यंतीत्याद्याः स्मृतयोपिद्रष्टव्याः। अर्थापत्तिरपिप्रमाणंब्रह्मज्ञानोद्देधनिर्विशेषस्मारणाद्वलक्षणप्रा
गनवबोधेअध्यासबंधहेतुरस्तीतिकल्पयतीतिफलश्रुत्यनुपपत्तिरथवादृष्टव्यइत्यादिदर्शनवि ३०
धानानुपपत्तिःप्रागनवगमममंतरेणेतिजीवस्यब्रह्मरूपानवभासनिमित्तंजीवाश्रयाध्यासबंधहेतुरज्ञा

नदोषो। विद्यानऽउक्तं अत्र वक्तव्या त्रिविधस्याज्ञानस्य प्रमाणैरभावव्याहृतिः प्रदर्शितेऽइतिनतस्यप्रमाण
वेद्यत्वप्रसंगऽइतितत्रचोदयतिनवुनजीवोब्रह्मणोन्यऽइति। किमत्रजीवब्रह्मणोरैक्याद्वा तत्पर्यंतु युज्यते॥
किमेकत्वादाश्रयविषयभेदानुपपत्तिः किंवा चित्स्वभावस्य विद्याश्रयत्वविरोधो ब्रह्मणो वा सर्वज्ञत्वा
द्विद्यानिरितिनतावदज्ञानमाश्रयविषयभेदापेक्षं किन्त्वेकस्मिन्नेव वस्तुन्याश्रितत्वमावरणत्वेतिरूपद्वयं
संपादयति। स्वाश्रयापवरकप्रदेशेद्वयसंपादितमेवदृक्क्रियात्मकत्वादावरणत्वाद्वनहितमेवमुद्भूया
पेक्षमवभासतेऽज्ञानमितिवद्वयापेक्षज्ञानपर्युदासेन। भिन्नानात्रयत्सापेक्षवदवभासते यथा स्थितिर
गमनशब्देन। विधीयमाना कस्य किंविषयमज्ञानमिति कर्मसापेक्षवद्वा। तेनद्रुत्तमोवत्स्वाश्रयावरणम
ज्ञानं स्वाश्रयैकत्वेन नविरुध्यते न। पि स्वाश्रयचित्प्रकाशेन नविरुध्यतेज्ञानं स्वावभासकेन संवेदनेन वि
त्प्रकाशेनाज्ञानस्याविरुद्धत्वात्साक्षिचैतन्यस्याज्ञानावभासकत्वात्तेन विद्याश्रयत्वविरोधः किंत्वज्ञ
स्वज्ञानेनात्मनस्तस्याश्रयेवभासमानएव स्वपरविषयज्ञानाश्रयत्वंसर्वज्ञोपगंतव्यमितिनावभासमा

नेश्वरज्ञानाश्रयत्वविरोधः। नव प्रकाशमात्रमज्ञानविरोधि स्वज्ञाने भावात् न च स्वयंप्रकाशमाने ज्ञानसं
सर्गविरोधश्चैकविदृष्टः विषयाणां परप्रकाश्यानामेव तत्संसर्गविरोधात्स्वं वेदनस्यात्मरूपत्वाद्देव तदाश्र
याज्ञानोपगमान्न तदुदाहरणं अथ ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधाद्देकैक्ये सति नाज्ञानमुपपद्यत इति नजी
वाश्रयत्वोपगमान्नत्वेवमुक्तं सत्यं सत्यथैकोप्रतिदिवाम्मध्यस्तरूपाम्न्वादेविबेदर्शनात्। अक्षदा
ततायाश्चाविरोधदर्शनादेवं सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वयोरसत्यप्यैक्ये विरोधस्तस्यान्नैकांविरुध्यते। विद्या
श्रयत्वेन किं त्वविद्यामेवोपपादयतीत्याह। वाढमत एवार्थादिति ऐक्ये स्वयंप्रकाशत्वे ज्ञत्वे सत्येवानव
भासदर्शनादाह्लादिवाविद्याकल्प्यते ऽन्यथा भेदज्ञाद्य किंचि रज्ञत्वे ग्रहणाभावमात्रमेव स्यात्तत्त्वद
तनीहाराज्ञानार्हतत्त्वादिशङ्काऽनवभासाध्यासनिमित्त — वरूपाज्ञानप्रतिपादकाबाधेरन्निति तिनन्वे
कदृष्टत्वे सति जीवब्रह्मविभागः। किंनिबंधनो फलः सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वे व्यवस्थाप्येते ऽस्तंतःकरणा ३०
वच्छेदात्काश्चिद्भेदं वक्ति। अन्यस्य व्यतिरिकादपरस्तुस्वभावादेवांशांशिभावात्। सर्वं चावक्ष्यतीति। अतो

नादिसिद्धाविद्यावच्छिन्नेति। आत्मवरणमात्माज्ञानमेव जीवब्रह्मविभागाध्यासोपादानं स्पतेऽतो जीवच्छे
दनिमित्तमज्ञानमिथ्यावच्छेदस्यापि प्रसक्तिमाशंक्याध्यासस्य तदुपादानत्वात्स्यते। निरवयवस्याद्वैतेऽभावाप्रयोगा
त्। कर्तृभोक्तृत्वदोषसंयोगानीवीतांकस्य दर्शनाद्विवाहस्य दर्शितत्वात्तदुपादानमप्यज्ञानमनादीत्याह। अ
नादिसिद्धेति। अनादिजीवविभागाध्यासस्य वाहस्यानाद्यविद्यैव कारणं नांतःकरणादीत्याह। अविद्यावच्छि
न्नेति। नत्वांतःकरणमवच्छेदकमस्तु तोविदारणाभावाद्वच्छेदस्य विभ्रममात्रत्वाद् ज्ञानस्यैव तदुपादानत्वादं
तःकरणस्यैव सम्यक्ज्ञाननिरस्यतयाऽविद्याभासत्वात्स्वकारणावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वसंभवात्। त
त्वे पि सादेरनाद्यवच्छेदस्याधित्वाभावात्। सुषुप्त्यादौ चांतःकरणाभावादनवच्छेदप्रसंगाच्च। तदापि सूक्ष्मावस्था
मंतःकरणमवच्छेदकमिति चेन्न निरवयवत्वापत्तेः सूक्ष्मता सावयवस्यावयवाभावे स्वरूपनाशाद्व्याक्य
वापचयमात्रं सूक्ष्मता। नवस्थितावयवत्वेनो कार्यत्वप्रसंगात्कारणात्मा स्थितिरिति चेत् किं कारणमेवावस्थितं
तामित्यर्थः। कार्यमपीति वा। पूर्वस्मिन्नंतःकरणाभावस्तदवस्थितत्वस्थानो न विशेषः तस्मात्कार्यसंस्का

विवर॰ रविशिष्टशक्तिमत्कारणात्कस्यावश्यम्भावापत्तिः अतो नांतःकरणमवच्छेदकमस्तितस्मात्तन्नाविद्यासाम
४० र्थ्यवच्छिन्नविभागसिद्धौ नातिरेककल्पकावकाशो जीवस्य ब्रह्मणः प्रविद्याविद्यापूर्वमेवविभागमपेक्षणकल्पकत्वेन॥
कल्पकस्यातिरेके कल्पतिरेकस्यापि विभागपुरःसरत्वप्रतीतेर्नचैवं भेदानोपि धर्मिसत्तियोगे भावो भेदेनोपर
ज्यते कल्पकस्याद्भेदद्धल्पे धर्मवदरेकधीनोपि जीवब्रह्मविभागस्तस्मिन्नुपरज्यते जीवाद्ब्रह्मणोतिरेक इतिवद
विद्यायामपि तुल्यमेतत्। निरंशान्याकाशांशसिभावेन भेदः संभवति। तस्मादविद्यैव भेदाध्यासनिमित्तमिति
। नन्वविद्या किंसंबंधिनी भेदनिमित्तं। ननु दर्पणादिद्रव्यं वा किंसंबंधि बिंबप्रतिबिंबभेदनिमित्तं सुखमा
त्रसंबंधी चेत्। इहापि विस्तत्पमात्रसंबंधिज्ञानं तत्र जीवब्रह्मव्यवहारभेदं प्रवर्तयतिकथ्यंपुनः स्वरूप
मात्रसंबंधिनो ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपं परिहृत्य जीवभागैकपक्षपातितेति। दर्पणादेरपि सुखाकाशभेदहेतु
तया सुखादिसंसर्गिणोपि बिंबाकाशे परिहृत्य प्रतिबिंबघटाकाशादिपक्षपातित्ववदतिवदामः। ननु किं ४०
माश्रयेयमविद्या न तावदंतःकरणविशिष्टस्वरूपाश्रया प्रमाणाभावात्॥ नन्वहमज्ञ इतिप्रतिभास एव

विशिष्टाश्रयत्वे प्रमाणं नाहमनुभवामीत्यनुभवस्यापि चैतन्यप्रकाशस्य विशिष्टाश्रयत्वप्रसंगात्। ननु य
थाऽयोदहनौ निरवयवत्वायसोरेकाग्निसंबंधात्परस्परसंबंधावभासः तथानुभवांतःकरणयोरेकात्मसंबं
धावभासः तथानुभवांतःकरणयोरेकात्मसंबंधात्तथावभासो नांतःकरणस्यानुभवाश्रयत्वादिति चेद्
एवमज्ञानांतःकरणयोरेकात्मसंबंधादहमज्ञ इत्यवभासो नांतःकरणस्याज्ञानसंबंधादिति चेत्स्यपती
तरन्यथासिद्धेः परस्परसंबंधकल्पनायोगादात्मन्यविद्यासंबंधस्य श्रुतिशतेष्वपि संप्रतिपन्नत्वाच्च। अथ स्वरूपमा
नाश्रयत्वानुपपत्तेर्विशिष्टाश्रयत्वं कल्प्यत इति चेत्। न विशिष्टस्वरूपसंबंधस्याविद्यामात्रत्वाज्जडस्याज्ञाना
श्रयत्वे भ्रांतिसंज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वप्रसंगात्। ननु स्वरूपेऽपि अज्ञानोपपत्तिस्तुल्या। सत्यं अनुपपन्नं ह्या
श्रयत्वकल्पनाद्वनुरं संप्रति पत्र स्वरूपाश्रयत्वोपादाने मोक्षानुपपत्त्या संबंधिन एव बंधाश्रयत्वादुक्तकश्चि
दंतःकरणस्यैवाज्ञानमिति जल्पति स वक्तव्यः किमात्मा सदा सर्वज्ञः। किंचिज्ज्ञो वेति। किंचिज्ज्ञत्वे तु कदाचि
त्किंचिज्जानातीति विषयानवबोधस्यैवात्मनो दर्शितः। अथात्र गृहाण मिथ्याज्ञानयोरात्माश्रयत्वेऽपि भ

वस्या ३

वरूपाज्ञानमंतःकरणाश्रयमिति। किंतदज्ञानादन्यद्वेदज्ञानं का वा कामलादीनामप्यज्ञानत्वान्नवि
वादः। अथाज्ञानविरोधीति न भिन्नाश्रययोर्ज्ञानाज्ञानयोरेकविषययोरपि विरोधित्वादर्शनात्करणाश्र
यमज्ञानं कर्त्राश्रयज्ञानेन न विरुध्यत इति चेन्न। प्रमाणाभावात्। उरूपांतरस्थघुसेवनदीपेनांतःकरणेन
नीयमानेन करणस्थलेन न ब्रिमित्तकमनुमानेपि तदीयांतःकरणाज्ञाननिवृत्त्यदर्शनाच्च। तन्निमित्तदो
षस्याकाचादिवत्करणाश्रयमज्ञानमिति चेन्न। वस्तुगतादावपि प्रसंगात्सादित्वात्तिघामनार्थज्ञानाश्रय
त्वानुपपत्तेरिति चेत्। अतः करणेपि तुल्यं सत्कार्यवादाश्रयणान्नसाधेतःकारणमिति चेत्। चक्षुरादा
वपि तुल्यं। अतो न तदनाद्यज्ञानाश्रयमिति। अन्तःनिहारादिशरीरेष्वपि अज्ञानानामग्रहणवतो चेतनाना
मेवाहतत्वाभिधानान्नांतःकरणाश्रयमज्ञानं। किंतु चेतनाश्रयमित्यलमिति विस्तरेण। तदेतदाह। विद्याव
छिन्नानं तज्जीवेति न्यायः प्रदर्शितः। श्रुतिश्चान्याप्यनुष्णा कर्मतरं बश्रुवनीहारेणाप्रावृता जल्पाः इति व्यवधा
यकमज्ञानं दर्शयति विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यति

इति स्मृतिः ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तमानादिवस्तु नास्तीति तत्राह । तथा च स्थितिरिति । अतः प्रपञ्चसंहारः स्पष्टा
र्थः । स्वयंप्रकाशस्याविद्याश्रयत्वमुपपन्नमित्युक्तं । मिदानीं प्रकाशमानस्याविद्याविषयभावो नोपपद्य
त इत्याक्षिपति । नन्विति । प्रमाणविरोध इति । नन्वत्र दुरुक्तमर्थं न ज्ञानामीति प्रतिभासमानमेवाज्ञानस्यावृत्त
कं अवभासते ननु तत्र विशेषाकारस्यानवगतस्याच्छादकता नूनं च भासमानस्यावर्त्तकत्वात्प्रति
भासानुपपत्तेः नन्वेवं भासमानस्यापि तद्भावर्त्तकत्वमनुपपन्नमेव न ह्यज्ञानसंबंधस्य प्रतिभासमान
शरीरत्वादनुपपन्ने रलंकारन्यायात्प्रतिभासस्तु विद्यत एव नन्वत्र कथं प्रतीयमानस्याविद्याविषयत्वानुपपत्ति
रित्याक्षिपति । किं तत्प्रमाणमिति निरंशस्येति परिहारः संविदभेदोऽपरोक्षप्रकाशमानता नामाशरीरात
भेदस्य स्वयंज्योतिषात्मप्रकाशेनाभिन्नस्तत्त्वेनापरोक्ष एवं तथापि न प्रकाशत इति सिद्धान्ती परिहरति
ननु भोक्तुरिति । ननु न भोक्तृत्वादिः स्पष्टार्थः । यदर्थज्ञानमेवाभेदज्ञानमतोऽहं[illegible] मित्यात्मपदार्थस्य
ज्ञानमेव भेदप्रपञ्चमिति मीमांसकंमन्यस्योदयनिरासः । कथं च न भोक्तेति संसर्गाध्यासो हि भेदानवगम

विवर॰
४२ नि मित्तं इति सर्वं क्षमा समिति परिहरति। ननु स्थोऽहमिति पदार्थप्रत्यक्षे गौणभेदेऽपि प्रत्यक्षे सामानाधिक
रण्यं गौणावभासनमिति चोदयित्वा परिहरति॥ ननु गौणत्वस्याऽऽदिनाऽहं गौणवादी नन्वहमित्यदीति।
न प्रत्यक्षावभासं बाधितं आगमानुमानाभ्यामेव व्यतिरेकोऽवगम्यतामिति। नेत्याह आगमानुमानयोरपीति।
ननु मिथ्यात्वात्प्रत्यक्षावभासस्याद्वितीयावभासस्यैव तत्र प्रामाण्यं वा घऽनिवोदयति। मिथ्यात्वात्तस्ये
ति यत्रा विचारप्रभृतिः सर्वमेव प्रत्यक्षावभासमथ्यनुमानादिनाऽऽदिति बाधितमुच्छिन्नव्यवहारं भवति। न
न तथा भवतु यत्र पुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञानयोर्बलाबलविनिर्णयाबाधनिश्चयः तत्रानुमाना दि
ना दिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति मत्वाऽहङ्कारस्याहं दित्सानात्मत्वप्रतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन स्व
भार्थो ग्रन्थः। किं प्रत्यर्थतो व्यतिरिक्तात्मविषयोऽहङ्कारस्तद्व्यतिरेकेण वा प्रतिभासते। प्रत्यर्थतश्चेत्तत्राहाऽऽय
द्यपि देहादिव्यतिरिक्त इति व्यतिरेकप्रतिभासप्रवाध्यासविरोधितत्वासामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमा ४२
वहति न तत्र्यथैमात्रमिति भावः ननु सामान्येनाऽगृहीतस्याविशेषाग्रहणादन्यसंसर्गावभासो भवत्वा

त्मानुविशेषरूपेणागृहीतः कथं तत्राध्यासस्तत्राह दृश्यमानेति। अपृथक्प्रतिभासत्वादहंप्रत्ययो विविक्ता
त्मविषय इति। यौक्तिको अयं च नैरेकांत इति परिहरति। न तत्स्तत्सद्भाव इति। यौक्तिकज्ञानसहकृतेनाहंप्रत्य
यस्तेनात्मनि विविक्ते प्रतिपन्नेऽपि च नः सामानाधिकरण्यं गौरोऽहमेकत्वसामान्यात् सर्वमपि तज्ज्ञो गौरोऽहमेवमभिप्रे
त्याह। जिज्ञासोत्तरकालं तु हीति विचारेणापि नाहंप्रत्ययस्य व्यतिरिक्तात्मविषयत्वमापादितं किं तु सर्वं
दारूपमात्रविषयोऽहंप्रत्ययो यौक्तिकज्ञानलब्धस्तु व्यतिरेको दृश्यास इति भेदः तस्तस्यानन्तु संधाने सर्वदेव
दृश्यस एवेति परिहरति। तदुक्तम् इति तत्रापि नाध्यास इति बोधमनुभवविरोध इति परिहारः अकारस्य व्य
तिरेकेऽपि स्वादेर्व्यतिरेकाद्ध्यास इति वा दृश्यति नन्वनुभव इति अन्यतरव्यतिरेके द्वयोरेकत्वाद्यद।
स्येतरेतरव्यतिरेकः सिध्यतीति नेति। ननु महत्त्वेन दीर्घ इ जातमित्यादि विरोधपरिहारो स्पष्टोऽपि किं च विवेकानं
तरमध्यासोऽहंप्रत्ययमात्रेण विरुद्धं तत्कल्प्यते किं वा यौक्तिकाज्ञानेनलावदहंप्रत्ययमात्रेणेत्याह
तथाह्यहंप्रत्ययस्येत्यादिना नन्तु पूर्वमात्ममात्रविषयोऽपि युक्तिज्ञानसंनिधानाद्व्यतिरिक्तविषयोऽहंप्रत्य

यद्यतीति तत्राह। अतो युक्त्या विषयविवेचनेपीति न हि स्वप्नत्वज्ञानं ज्ञानांतरसंनिधानात्स्वविषयादधिकवि
षयं भवतीति भावः। विचारजन्यज्ञानस्यानुसंधानादनुसंधानेपि परोक्षत्वान्नापरोक्षाध्यासः प्रागवस्था
तोभिद्यत इत्युपसंहरन्नाह नोत्पद्यत इति। ननु प्रत्यक्षे देहात्मैक्याध्यासे किमनैक्यप्रत्ययमपबाध्य व्यतिरेके
प्रमाणमुक्तमिति उच्यते पूर्वोक्तिसहितागमानुमानाहंप्रत्ययोः द्विचंद्रबाधवदैकात्म्यव्यतिरेकः सिध्यती
त्युक्तं भवति। तदेवं स्वयं ज्योतिष इति दृष्टांतानुवादेन दार्ष्टांतिककथनपरो ग्रंथः स्पष्टार्थः। स्वयंप्रका
शत्वेप्यविद्ययाऽगृह्यमाणविशेषत्वादात्मनोधिष्ठानत्वोपपत्तिकथनेन परत्वप्रसंगमापद्य निलक्षणं दर्श
दर्शितः कारणेनेत्यपेक्षितं पाश्वसासिवैतन्यप्रमाणातत्कृता विद्याकारणदोषो लब्धो संस्कारमि
दानीं लभ्यतप्रज्ञानादित्याशंक्याह। नन्वध्यस्यमानाधिष्ठानविषयं कारणत्रितयं तत्र्यमेकमेव ज्ञानं वक्त
व्यं। तदभावान्नाध्यास इत्याशंक्याह। पृथक्भोक्तृविषयस्वतु भवफलाभावादित्यात्मचैतन्यस्यैवात्माना ४३
त्मसंसंभेदावभासिस्वरूपेणाजन्यत्वेपि विशिष्टविषयोपरक्ताकारेणाजन्यत्वेऽभ्रांतित्वाच्च विषयिसो

रेकस्मिन्नप्यर्थे संभेदावभासः संभवतीति कारणत्रितयजन्यमात्मनएवात्मावभासि ज्ञानमध्यासस्य सिद्ध

इति॥ ॥कथं पुनरित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यमाह॥ कोयमध्यासो नामेति किंदृशोऽस्येति। पृष्टमेवानेना।

।त्तिक्षमपि मयेतत्फभयचैवकारापिशब्दोपर्योक्तव्यो। अथास्य मानेन्द्रियविज्ञानविषयत्वमेवाधिष्ठानस्य

दृष्टं इह तदभावान्नाध्याससंभव इत्याक्षेपपर्यंथार्थः। तत्रैकस्मिन्विज्ञाने तयोः संभिन्नतयावभासएवाप

ह्यते विषयतयावभास इति विशेषणायोगादिति मन्वानः परिहरति। न तावदयमेकांतेनाविषय इ

त्यस्मात्स्यापयशब्देनाध्यविषयं ज्ञानमुक्तमिति मन्वानः प्रबोदयति। ननु विषयिण इत्येकस्यापरत्वदर्श

नक्रियायामेकस्यैव कर्तृस्थाने तदेव तद्विपरीतकर्मकारकस्थानेवावस्थानमनुपपन्नमिति भावोऽस्त

तदंशाभ्यां नद्वावइतिनेत्याह। तत्कथमेकस्येति। तत्र सर्वतो विप्लुतस्यस्य संवित्प्रकाशस्याकाशवि

शेषाभिव्यक्तिनिमित्तदर्पणादिवदात्मचैतन्यस्यस्य सविकल्पकतया स्फुटीकरणाय व्यवहारनिमित्तं भा

स इदमात्मन्यध्यस्तमंतःकरणमस्मत्प्रत्यय इत्याह। अस्मत्प्रत्ययत्वाभिमतोऽहंकार इति नवि

विवर॰
४४

दहं जानामितिवदध्यस्तत्वेहमितिद्वैरूप्यावभासोवक्तव्यइत्यतआह। सत्वेदमतिरमित्ययोदहतीति
दाहकत्वविशिष्टस्याग्नेरयसश्चद्वैरूप्यावभासवदहमित्युपलभ्यइत्युपलब्धत्वविशिष्टस्यात्मनोऽहंकार
णास्यवास्येवद्वैरूप्यावभासोसाक्षरणाक्रियोपरक्तमात्मादिद्वयमेवकस्यंचनरविशिष्टमवभासतइ
तिभावस्तुविशेमास्पदरूपेणापरिणामितदागमापायदृष्टृरूपेणाहंकारविषयादिष्वप्यत्वेन
न्यरूपेणाहमितिव्याख्यातरूपेणैवसर्वलोकसाक्षिकंद्वैरूप्यमित्याह। सर्वलोकसाक्षिकइतिन्व
विषयसंविदाश्रयत्वमात्मनस्तेनाहंजानामीतिसंविदाश्रयकोटिनिविष्टतयात्र अहंकारस्यावभा
सः संभवतीतिपूर्वोबादिनंसिद्धांती चोदयति। कथमितिअयःपिंडव्यतिरेकेणावह्नेर्दहनक्रियाश्र
यत्वदर्शनवदहंव्यतिरेकेणात्मनोज्ञानक्रियादर्शनादहमपवात्मत्वमि। फत्तरेणग्रंथेनप्रतिपादय ४४
ति। तत्रसांख्यात्रविदात्मन्यंतःकरणेविदाकारस्वतिविंवावभासस्तथा विवाविवांतस्वरः सरुप्रतिविं
×अयपत्वेनावभासमानोहंकारः। कथमितरमंशस्यादितिवोदयति॥ ननु किमत्रवक्तव्यमितिनन्वयोदहतीत्यादावयःपिंडादिवदकर्त्रेन×
×पिदर्शनक्रियाश्रय ५४

नच्चैवमादर्पणे मुखप्रतिबिंबवदिति बिंबभूतमात्मानमनुमिमतो नैयायिकवैशेषिकाश्चेच्छादयो
गुणाः पृथिव्यादिमहाभूतद्रव्यव्यतिरिक्तस्यैव द्रव्यस्य विशेषगुणा हीनत्वात्परिशेषादिच्छादिगुण
वद्द्रव्यमन्यदेवात्मेत्यनुमिमतो तथा संवेदनेषु विषयाकारप्रतिबिंबावभासस्तथा बिंबविना सं
निधानं पुनः स्मरणे तस्मिंस्तदवभासत्वात्तद्दर्पणे स्फटिकागतमुखरक्तत्वादिति नित्यमनुमेया विष
या इति सौत्रांतिकाः कल्पयंति। तान्प्रत्याह। प्रमातृप्रमेयप्रमितयस्तावत्परोक्षा इति। यदि सांख्या
यः प्रत्यक्षसिद्धस्यैवात्मनोऽनुमानान्निस्फुटीकरणार्थानीति मन्येरंस्तदा न कश्चिद्विरोधः। यदि नि
त्यानुमेयमात्मानमितीच्छेयुस्तदा विषयवदस्मिन्नपि परोक्षावभासविरोधः। सौत्रांतिकस्यापि यदि वि
षयानुमानज्ञाने साक्षाद्विषया एवावभासेरन्प्रत्यक्षेऽप्यवभासंतां कस्तत्रापराधः। सोऽप्यनुमा
नज्ञाने विषयस्यैवावभासनादनैकांतिको हेतुः। तदेवमनुमानज्ञानेऽपि बिंबभूतविषयावभास
ः प्रतिज्ञातार्थस्याविबंधकः सर्वस्याप्रतिभासादनुमानानुदयः स्यादपरोक्षव्यवहारयोग्यविषया

विवर॰ ४५

वभासविरुद्धत्वानुमानमिति।अत्रविज्ञानवादिनस्तुविज्ञानाभेदनिमित्तएवविषयस्यापरोक्षाव
भासइत्याहुः।तन्निराकरोति।प्रमेयंकर्मत्वेनापरोक्षमितीदंपश्यामीत्यनुमानमिति।अत्रविज्ञान
वादिनस्तुविज्ञानाभेदनिमित्तएवविषयस्यापरोक्षभावाविज्ञानाभेदादेवापरोक्षमवभासतेबहि
र्घटस्यापिरजतादेरापरोक्ष्यात्तदपिज्ञानमितिचेन्नारजतवद्घटाभावप्रसंगात्तस्मादव्यवधानेन
संविद्रूपाधिष्ठितापरोक्षता।विषयस्येतितत्रा(मा)त्ममनःसंयोगजन्यत्वस्यहेतोरपरोक्षत्वमितिवार्त्तिककार
न्यायवैशेषिकानुसारिणःकल्पयंति।प्रमितिस्त्वात्मनिसंयुक्तसमवायनिमित्तज्ञानांतरादपरो
क्षेतिन्यायवैशेषिकोपमेयगताप्रमितिःसंयुक्तसमवायाद्विज्ञानांतरेणापरोक्षेतिवार्त्तिककारीया
स्तान्प्रत्याह।प्रमात्रप्रमितीभिन्नरपरोक्षेएवकेवलमिति।तन्नावदातमविषयंप्रत्यक्षंज्ञानांतरंम
नोजन्यमितिप्रमाणमस्तिसतिमनस्यात्मदर्शनात्।असतित्वबहुशुकेऽदर्शनादन्वयव्यतिरे
कोपमाणमितिचेन्न।विषयानुभवेनैवान्यथासिद्धेर्विषयानुभवसंबंधादेवविषयवदात्मसिद्धावा ४५
त्मर

त्मनिद्राबांतरं परिकल्प्य मनसोऽन्वयव्यतिरेककल्पनायोगात्तस्माद्विषयत्वमंतरेण।त्मापरोक्ष
एव। नवसंयुक्तसमवायादात्मनि विषये वानुभवस्य ज्ञानांतरविषयतयाऽपरोक्षत्वाभावात्स्वस्य वर्त्त
मानविषयापेक्षित्वेन युगपत्फलद्वयावस्थानप्रसंगात्। संयुक्तसंबंधादनुभवावभासे तद्वत्परि
माणरसादीनां वर्तनेनैव ज्ञानेनापरोक्षत्वाप्रसंगात्। अनुभवस्य वस्तुस्वतत्त्वायां प्रकाशव्यतिरेकाद
र्शनाद्वज्ञानांतरागम्यतासिद्धिः नवात्मव्यापाराद्विषयेऽनुभवफलजन्मसंभवति। सर्वगतस्य कु
ड्यादिवत्परिस्पंदाभावात्परिणामफलस्य च घटादिवत् क्रियैकाश्रयत्वेवानुभवस्य मयेदं विदितमि
ति संबंधावभासः स्यात्। विज्ञानक्रियानुमानं चनस्यादनुभवस्यात्मसंबंधाभावात्। तस्मान्नद्वयोः
कर्मतयापरोक्षमानत्वमुभयोः स्वयंप्रकाशत्वकल्पनान्युक्ता अनंतरस्य स्वयंप्रकाशत्वेऽप्यात्मेव
स्वयंप्रकाश इति नेत्याह। प्रमितिरनुभव इति। अर्थवाहानोपादानोपेक्षाः प्रमाणफलमिति केचित्।
तत्राह। प्रमितिरनुभव इति। नहि हानादीनामपि नरेन व्यभिचारिणां मानफलता युक्ता। अव्यभिचा

विवर॰ रिणपनुभवे सतीत्यर्थः। ननु संवेदनमेवार्थसारूप्येण प्रमाणं प्रमीयतेऽनेनार्थ इति करणत्वेनार्थो
४६ पलब्धौ तन्नात्तदेव प्रमाणफलमिति सौगतमतमनुसारिण सिद्धान्तयति। प्रमाणान्तरेति। प्रमान्तरा
पारम्पर्येण इन्द्रियसंनिकर्षएवेति प्रामाण्याकरणत्वमहमिदं ज्ञानामीति। ननु स्वात्मानात्मविषयानुभवो
भेदेन प्रत्यक्षसिद्धाविति तेन्याह। तत्राहमिदं जानामीति। ननु यदवभासते तज्ज्ञानकर्मतयैवावभास
ते इति विषयेषु नियमादात्माप्यवभासते चेत्कर्मतयैवानाश्रयमात्रतयेति चोदयति। तत्राह। तत्रा
ननु नार्थविषयानुभवानि भिन्न इति। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यत्वात्कारकतापि विषयस्याव
कल्प्या। तत्र कथमेकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च विरुद्धरूपद्वयान्वयः। कर्तुश्च
गुणभावात्। कर्मणश्च प्राधान्यादिकस्यैकस्य द्वयं वैरूप्यं च संगच्छेतेति। तत्राह। तस्मिंश्च शब्दमरूप
त्वेनेति। तत्रात्मा मानसप्रत्यक्षमनात्मस्य स्वरूपेणादात्मवायोगाद्विशेष्यांशस्य निरंशत्वात्तत्र कर्तृक
र्मत्वस्थितिं परिहरति। येनैतद्युक्तमिति विरचयत्स्वरूपाय प्रकार्यद्वयपरिणामायोगाच्चेत्याह। अ ४६

परिणामित्वादिति किंच । ग्राहकरूपस्यापि विषयता[?]। सिद्धिरस्ति वा न वा न चेत्स्वयंप्रकाशत्वसंवि
दाश्रयत्वसिद्धेरनभ्युपगमादसिद्धिरेव तत्राह । प्रमेयस्यैवेति तस्मात्संविद्बलादेव नित्यसिद्धेः संवि
दाश्रयपक्षपातित्वादहमः । सिद्धे नेदमंशोऽहंकारोऽन्यप्रसंहरति । तस्मान्नीलादिज्ञानफलमिति अ
हंकारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वं साधयित्वमात्मनः स्वयंप्रकाशत्वसाधनाय विकल्पयति । तत्रेदं भवानि
ति । उत सोऽप्यनुभवोपीत्यर्थः । तत्रात्मा विश्वभावव्यस्तुभवो जडप्रकाश इति । पक्षो नोपपद्यत इत्याह । न
गवदिति । नन्वप्रकाशमानमेव प्रमाणफलं चक्षुरादिवद्विषयमवभासयेदिति । कुतो विश्वस्यानव
भासो न विषयप्रकाशकत्वेनेन चक्षुषः प्रकाशकत्वात्संविद्बलक्षणायां वेदनं तत्स्वयमर्थप्रकाशनं
नप्रकाशांतरहेतुरस्तश्च चक्षुरादिवैलक्षण्यात्प्रदीपवद्वभासमान एव तु भवोऽर्थप्रकाशयति । न
च प्रदीपालोकस्याप्यर्थानुभवजनने नैव चक्षुरादिवदर्थस्य प्रकाशकत्वात् किंतु चक्षुष एव तथा हि ज्ञानप्रका
शत्वाज्ज्ञानप्रकाशत्वाज्ज्ञानविरोधिनोऽन्यदेवालोकप्रकाशत्वं तमो विशेषितया प्रसिद्धं तदन्यव

विवर॰ धनिनालोकेन क्रियते। न तदुभयं करोतीति चेत्तु रज्ञानाच्छादनालोकाभावात्। तस्मादनुभवः सजातीयप्र
४७ काशांतरापेक्षः प्रकाशमानएव विषयप्रकाशादिव्यवहारनिमित्तं भवितुमर्हत्यव्यवधानेन विषयप्रका
शादिव्यवहारनिमित्तत्वात् प्रदीपालोकवत्। न च स्वप्रकाशस्य सजातीयप्रकाशेन प्रदीपस्यालोकेनेव
स्फुटस्य प्रकाश्यता स्वयमेव प्रकाशगुणत्वात्तद्विषयज्ञानप्रकाशं जनयति चेत्स्फुरिति चेत्तथापि वि
जातीयज्ञानेनैव प्रदीपस्य प्रकाश्यत्वेन समानजातीयालोकापेक्षा। तस्मादव्यवहितप्रदीपस्ये
वानुभवस्याप्यप्रकाशमानस्य प्रदीपप्रकाशप्रसंगवद्विषयस्यानवभासप्रसंग इति॥ ॥ननु प्रमातृ
चैतन्यमेव जडानुभवबलादात्मानं विषयं वावभासयतीति चोदयन्ति मैवं। प्रमातृचैतन्य इति। तत्र य
दि चैतन्यस्य विषयोपरागहेतुरस्वभूतः परोक्षपगतबुद्धिपरिणाममपदिश्यते तद्घटते चिदात्मप्र
काशस्य तु जडानुभवाधीनतानुपपत्तेरित्याह। तन्न स्वयं चैतन्यप्रभवोपि सन्निति। चेतयति क्रिया ४७
पि पूर्वानुभवफलवज्जडरूपानुभवफलं चैतन्यस्यापि प्रदीपस्थानीयत्वाच्चेतयति क्रिया न वस्थेति

दर्शयति। किं वक्ष्यमाणफले नेति। उभयथा चैतन्यस्वभावपक्षे विभुरूपद्वयवत्त्वात्मनोऽन्याधीनसिद्धिताना
पि संविदामसंबंधावगमइत्याह। द्वितीयेपि कल्प इति। ननु विभुणामपि विभुरूपांतरसंवेदनं न विभुरूपांत
रसंवेदनं न अणुरूपांतरस्य स्वयंप्रकाशत्वं तथा त्वात्मचैतन्यस्य अणुणापि न स्वयंप्रकाशइति शंकते पृथुचै
तन्यस्वभावत्वेपीति परिहरति। विशेषे हेतुर्वाच्य इति अनुभवोपि न हि न स्वयंप्रकाशः स्यात् पुरुषां
तरसंवेदनवत् अणुत्वव्याख्यानान्नेति चेत्। आत्मन्यपि न समानमिति भावः किं चेति स्पष्टोर्थः। अस्तु तर्हि
जडात्मनः स्वयंप्रकाशानुभवाश्रयतया सिद्धिरिति नेत्याह। तृतीयेपीत्ययमर्थः संवेदनं नाम गुणो द्र
व्यं कर्म वा भवति। कर्मत्वे प्रकाशत्वफलयोरनुपपत्तिः द्रव्यत्वेप्यणुमध्यमानंतपरिमाणानामन्यपरि
माणत्वे विषयोपि तावन्मात्रावभासः स्यात्। न हि खद्योतप्रकाशमात्रसंसृष्टस्य घटस्य सर्वात्मनाव
भासः महापरिमाणत्वे तदाश्रयतयात्मनोपि सर्वार्थावभासप्रसंगः। मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वे नाव
यवापरतंत्रत्वादात्मपरतंत्रता न स्यात्। गुणत्वे सत्यात्मैव प्रकाशगुणइति प्रदीपवदात्मा स्वयंप्रकाश

विवर श्रयः स्यात्। स्वप्रकाशगुणः स्वाश्रयोपाधित्वेन ज्ञायते। प्रकाशगुणत्वादात्मन्यव्यभिचाराद्वादित्यादि
४८ प्रकाशगुणवदिति। आत्मैव स्वयंप्रकाश इति। तदेतदाह। अनिच्छतोऽप्यात्मैवेति प्रकाश इति। ननु
मध्यमपरिमाणमेव च स्वाश्रयं फलमस्त्वात्मपरिमाणतो घटस्येव स्वगतमेतत्तेनेति नेत्याह। नन
दितिरिक्तत्वात्। विषयफलसद्भावस्य इति। प्रदीपेन प्रकाशितमिति वन्मया युगतमित्यनुभावादात्मैव वि
तिप्रकाशोऽन्यथा काष्ठेन प्रकाशितमिति बहुप्रकारप्रसंगादिति भावः। प्रमाणानां रूपे त्वयाष्टद्धतिक
थमिति। संवेदनस्याभेदावभासस्यानन्यत्वादनुभवाधीनसिद्धिकस्य च विषयवदनात्मत्वादेकः स्यादप्या
त्मैवानुभव इत्याह। तस्मात् द्विस्वभाव एवेति। ननु स्वयंप्रकाशमानात्मचैतन्यस्य प्रमाणजन्यत्वेऽनुभव
इति। सामान्यविशेषभेदकल्पनागौरवादात्मैक एवानुभव इत्याह। सर्वानुभवानुगतत्वेनेति। स्वगतभे
दप्रतिभासस्यानन्यत्वमेव प्रपंचयति। नन्वनीलानुभव इति। ननु नीलसंवित्स्थितिकाले पीतसंवि
दोऽभावात्॥ स्थितिविनाशादृष्टो धर्मभेदं कल्पयन् इति बोधघटकं सर्वपरिहरति। ननु विनष्टावि ४८

त्यादिनाननुसाधनसंनिधानादुत्करस्य संवेदनस्यजातत्वात्अविदूस्ययोगपद्यायोगादिनघापूर्वीसंवि
दितिचेत्।नेतरेतराश्रयादित्याह।सावकाशत्वाच्चइतिसिद्धस्यैवसंवेदनस्यविषयोपरागनिमित्तंसाधन
मिति।कल्पनंलब्धे।यःविषयोपरक्तस्यविज्ञानस्यसाधनत्वकल्पनादितिभावः।सत्यापिसंविदांस्वगत
भेदेऽप्रतिसादृश्यात्ज्वालायामिवपर्येपाधिमंतरेणाभेदानभासतेइतिसुगतकल्पयंति।तन्निरा
करोति।एतेनातिसादृश्यादितिकिंच।ज्ञानांतरगमत्वेभेदस्यातिसादृश्याद्विनैषभेदभ्रमजन्मस्या
त्।स्वयंप्रकाशस्यनुभेदस्यप्रकाशात्।भिन्नइतिप्रकाशमानत्वेवक्तुत्वेन्याह।नहिचित्प्रकाशस्येति।नव
यथाजीवस्येतिस्पष्टोऽर्थः।एकत्वेनपुष्कलप्रकाशस्याप्यविद्याप्रतिबंधेप्रमाणेषुक्रमिहत्वप्रतिबद्ध
पुष्कलकारणाभावाद्भेदप्रकाशेनभवितव्यमित्याह।अभिहितंतत्रेतिननुसंविदःसादृश्यप्रतीतिवद्भे
दावभासःस्यादपिप्रकाशाद्विषयत्वात्।ज्वालावदित्यनुमातुंशक्यतइत्यत्राह।नहिसामान्यतोदृ
ष्टमितिपूर्वापरैकरूपानुभवोभेदस्यचप्रकाशेनभवितव्यमित्यनुभवस्तुकीकथंपुनरात्मचैतन्य

विव· स्य विषयानुभवत्वमिति तदाह। तस्माविहभाव एवेति। ननु स्वयंप्रकाशमानात्मचैतन्य विषयानु
५७ भवत्वेपि विषयानुभवमेव निमित्ती कृत्याहमिति इष्टपरामर्शात्मैवाहंकारः संवृत्त इति चोदय
ति बाढमत एवेति। इष्टरूपेणापरामर्श स्वविषयानुभवो हि निमित्तमन्यथा दृष्ट्रादिविभागस्यानाधि
न्मात्रावभासस्यादिति भावः। मेवं कृष्णुसावात्मन्यवभासमानेप्यनवभासमानत्वादिति व्यतिरेकपर
शोनेन परिहरति सत्यमेवमिति ननु विषयानुभवनिमित्तो दृष्टरूपावभासो हमुल्लेखनस्य इहि
नेरुषुषे कथमस्य प्रसंग इति चोदयति। कथमिति। विषयानुभवनिमित्तो विषयावभासः स्यात् ज
डत्वात्। न तन्निमित्त श्चिदात्मपरामर्श इति परिहरति नीलानुषंगो यस्त्वेतन्य स्येति। ननु सुषुप्ते दृ
ष्टरूपाभावे कथमहमिति द्रूपपरामर्शः नेत्याह। तत्रापि यदि नामेति दृष्टत्वं सपतियोगिरूपं संवेद
नस्यार्थो ना। मैवाहंकारः स्यादिति भावः ननु परामर्शस्य दृष्टरूपं भोक्तृत्वमेव सुषुप्तावनुभूयत ५७
इति चोदयति। नन्वहमिति नाहंकारस्य बाधा निष्प्रतियोगिकात्ममात्रत्वात्फ्फ पगमादिति परिह

रति। नैतत्सारमिति। ननु स्वरूपमपि विषयानुभवादेवाहमिति व्यपदेशमिति। नेत्याह। नैतळ्कयमि
ति। ततश्च विषयोपरक्तत्वप्रतियोगिकस्वभावस्याहंकारस्यात्मत्वं सुषुप्ताद्यनुभवविरुद्धमिदमाप
त्स्यत इत्याह। ततश्च विषयोपराग इति। आत्मनस्तु सर्वात्मकत्वात्। परागव्यावर्तना अहमुपरा
गादेवव्यावृत्त्यैवभासत इत्यर्थः॥ भवत्वेवेत्यादिस्पष्टार्थं। यथा पूर्वस्मिन्दिने अहमित्यभिमन्य
मान एवास्मेवमनुभूतेस्मृतिनियमाभावेपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वादहंकारस्य सुषुप्तौपि स्मृतिः
स्यादित्यर्थः। आहंकारस्येति भासस्यानित्यत्वेतत्स्वरूपस्यापि विनाशात्तज्जन्यसंस्कारप्रसूतास्मृति
रनुपपन्नेति बोद्धव्यमिति। अविनाशिनः संस्काराभावादिति। परिहारोऽस्यास्तनोपीति। ननु सिद्धान्ते
पि कथमहंकारस्य स्मृतिस्तदवभासिसाक्षिचैतन्यस्यानित्यत्वात्॥ ॥ उच्यते॥ ॥ अहंवृत्त्यव
च्छिन्नमेवांतःकरणं चैतन्यस्य विषयभावमापद्यते। तद्वृत्तिसंस्कारजन्यस्मरणावच्छिन्नमंतःक
रणं पुनः स्मृत्यनुभवावच्छेदकमिति स्मरणोपपत्तिः। ननु सुषुप्त्यावनुभूयं चैतन्यस्य विषयजन्यत्व।

सुखस्य स्वस्याश्रयपक्षपातित्वमया अहं सुखीत्युल्लेखादस्यैव सुखस्याहमनुभवइत्यापत्तेनन्वस्यैवसु
खमहइति। ननुसुखमनुभवामीत्येतस्य विषयतानुपपत्त्यात्र विषयानुभवनिमित्तएवतत्राप्यहमनुल्लेख
स्यादितिचेत्याह। नात्मनोन्यस्येति सप्तम्यन्तोपादिरस्यपष्टार्थः॥ छ॥ ननु स्वावमर्शस्यसुख
सुखाद्युल्लेखवत्त्वेपरिशिष्टस्यकथंविशेषेदुःखाभावविषयत्वयोपचारःकल्प्यते।शाद्देहिज्ञानेल
क्षणास्यानुमन्तसुखावमर्शोनलक्षणामर्हतीतिवोद्यति।कथमितिसुखस्यसुखाभावाद्दुःखाभा
वस्यलक्षणस्यसंप्रतिपन्नत्वादितिपरिहरतिस्वप्नेनावच्छिन्नादिना।ननुपरामर्शसामर्थ्यादेवसुखम
वसुखंकल्प्यताम्।मितिनेत्याह।यदिपुनःसुखमसुखमितिविशेषणइतिविषयविशेषोपरेक्षात
येवेत्यर्थः।दुःखाभावएवपरामर्शसामर्थ्यविषयइत्यत्रलिंगमाह।व्यपदेशोपीति।ननुसुखा
नुभवस्यापिलिंगमस्तिप्रसन्नेंद्रियत्वादिति।तत्राहसहसुखेनसुखेनोत्थितस्येतितदर्थादितिस्पष्टार्थः
उत्तरोबोधपरिहारग्रंथोस्पष्टार्थौ।तस्मात्सुखमहमभोत्कृतयाप्यहमुल्लेखेनसमर्थनमितिनन्व

नुभूतेऽपि न स्मृतिनियमः स्वप्नमात्मन्यनुस्मर्यमाणे तावन्मात्रस्याहंकारस्याहमित्येव स्मृतिनि
यमः स्यादित्यत्रोक्तं ननु दुःखाभावो विद्यमानोऽपि नानुभवितुं शक्यते प्रतियोगिस्मरणाभावात् भव
तु सुखमेव स्वरूपानंदानुभवः ननु तदापि सुखमविद्यावृतं न प्रकाशमर्हतीति नाना वृत्तसाक्षिचैतन्य
सुखांशस्य प्रकाशोपपत्तेः जागरणे तर्हि किमिति नावभासते भासत एव परप्रेमास्पदत्वलक्षणं
सुखं तीव्रवायुविक्षिप्तप्रदीपप्रभावन्मिथ्याज्ञानविक्षिप्तत्वान्न स्पष्टमवभासते सुषुप्तौ तु तदभावा
दधिकं स्पष्टमिति । ननु स्थितस्य दुःखाभावस्यार्थापत्त्यागमस्य यद्यप्यनुभूतत्वे परामर्शोऽपि विद्यते स कथं
प्रतियोगिज्ञानाभावादननुभूतः परामृश्यते उच्यते । अननुभूतमेव सुखवत्सुप्तोत्थितस्यानुस्मर्यमा
णं न तत्र विरोधि दुःखाभावमर्थापत्त्यागमयत्यनुभूतत्वे सुखं नास्ति दुःखमित्यनेन दुःखाभावो न
तु स्मर्यते । किं तु प्रमीयत इत्येवं सुप्तोत्थितस्य ज्ञानाभावपरामर्शोऽपि ज्ञानं विरोधिनो ज्ञानस्यानु
भूतस्यास्मर्यमाणस्यानुपपत्त्यैव प्रमीयते नानुस्मर्यते । ननु जागरणेऽप्यनुभूयमानमज्ञानं क

थंज्ञानविरोधिस्यान्नावस्थाविशेषविशेषविशिष्टस्याज्ञानस्यसुषुप्तेनुभवात्तस्यचजागरणे
पिघटादिज्ञानविरोधितादर्शनात्पटाग्रमसमयेनन्वस्मर्यमाणत्वादेवज्ञानंसुषुप्तेज्ञानाभावो
नुमीयतांनातिदृष्टत्वज्ञानानामपिस्मर्यमाणत्वात्। प्रातर्गजीभावोपीदानीमनुस्मर्यमाणाद्ज्ञा
ज्ञविरोधियदार्थाद्वर्थापत्त्यानुमीयतेऽनन्तविषयस्मृत्युदयमात्रात्कल्पनाभिचारित्वात्। तस्माद्वि
शिष्टाज्ञानसुखाद्यनुभवानुपपत्तिगम्योऽज्ञानाभावदुःखाभावावितिमंतव्यं। नन्वज्ञानसुखाद्यनुभव
योःसाक्षिचैतन्यस्याविनाशिनःसंस्काराभावेकथमुत्थितस्यतयोरनुस्मरणंस्यादुच्यते। अ
ज्ञानगतचैतन्याभासजन्मोधित्वादज्ञानसुखसाक्षिविकल्पानुभवस्याज्ञानावस्थाभेदेनचै
तन्याभासानांभिन्नत्वात्तद्विनाशसंस्कारजस्मरणमज्ञानसुखसाक्षिचैतन्याकारमज्ञानविशि
ष्टात्माश्रयमेवसंभाव्यते। नांतःकरणाश्रयमितिसर्वथापिसुषुप्तेऽज्ञानसुखाद्यनुभवसंभवादसंब ५१
द्धमिदंटीकाकारणोक्तमितिमन्तव्यंपरमतमाश्रित्यैतदुक्तंनस्वमतमितिनदोषः स्वयंप्रकाशत्वाहंका

रभेदं चोक्त्वा चोपसंहरति तदेवं नायं नीलादिप्रत्ययादिति। अहंकारभेदस्याप्युपलक्षणार्थं यस्मादा
त्मनो ऽहंकारे भिन्नत्वे तस्मादागमस्थूलं भाष्यं वक्ष्यमाणमुपपन्नमित्याह। तस्माद्ब्रह्मविदामिति। कश्चासा
वागमः स एवाधस्तात्तत्संप्रदिष्टादिति भ्रमारभ्यत्वस्या॥ सर्वात्मत्वमभिधायाथातोऽहंकारादेश इति
तस्यापि सर्वात्मत्वमुक्त्वाथात आत्मादेश इत्यात्मानमहंकाराद्भेदेन निर्दिशतीति तत्तु जीवब्रह्मणोस
र्वात्मत्वप्रपादकशोयथा एकत्वमभिधार्थ्यैवमहंकारस्याप्यात्मैकत्वासिद्ध्यर्थोऽयमुपदेशः स्यात्तन्न॥ द्वयोः
सार्वात्म्यायोगात् तत्र युक्तं भेदेन प्रतिपन्नयोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वसिद्ध्यर्थस्तदुपदेशोऽहंकारस्य॥ तु स्व
मेकत्वप्रतिपत्तेः पृथगुपदेशो भेदसिद्ध्यर्थ इति गम्यते ब्रह्मणः परोक्षत्वस्य प्रत्यक्त्वसिद्धयेऽहमात्मब्रह्मु
पदिश्यत नस्तद्वदसेनमुख्यात्मत्वमुपदिशतीत्यर्थः। महाभूतान्यहंकार इत्यत्र स्मृतिः। नन्वयम
हंकारः किमुपादानः किंनिमित्तः किंस्वरूपः किंप्रमाणकः किंकार्य इति। पृष्टे तेन भवतीति व
वोढिते तत्फलस्यत इत्यादिपरिहाराः। अयमित्याद्युपादानसंकीर्तनमविद्याकर्मश्रद्धाप्रज्ञेति भ्रान्तिक

विवर॰ र्मःपूर्वानुभवसंस्काराज्जन्यर्थः। नस्यादितिनिमित्तकारणनिर्देशः। विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्र
५२ यइतिस्वरूपंदर्शयति। कर्तृत्वभोक्तृत्वेतिकार्यप्रदर्शनं कूटस्थ्ययेतन्यइतिप्रमाणोपन्यासः। यदं
भेदादित्यात्मतिसर्वंतदारोपनिमित्तकार्यान्तरमाह। किमितितर्हिसुषुप्तेनस्यादित्यतआह। स्वसु
षुप्तइति। अज्ञानकार्येलिंगशरीरस्यविलयोहिसुषुप्तिरित्यर्थः। ननुसतिप्राणेक्रियात्मनिकथम
हंकारस्यक्रियाशक्तेरपिविलयः॥ उच्यते॥ नाहंकारमात्रत्वंप्राणस्योच्यते। किंतुप्राणस्यहृद्य
कृतः पंचधाव्यापारहेतोरहंकारस्यक्रियाशक्तिरस्तीत्येतावदुच्यते। मनोधीनतादर्शनात्
।प्राणलक्षणाक्रियाशक्त्यंशंवाविहाय्यविज्ञानशक्त्यंशस्यलयः कल्पितांसांशत्वादंतःकरणस्य
स्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्टिमात्रित्यवासुप्तपुरुषदृष्ट्याभिप्रायेणसर्वस्यतत्रलयोदर्शितः सुप्तप्राणशरी
रादिदर्शनस्यपुरुषांतरविभ्रमत्वादिति॥ ॥अत्रसांख्यामतंपतेयद्यचेतनंमायादिशब्दवाच्यमं ५२
तःकरणाद्युपादानमिष्टंस्यात्तर्हितदहंकारनिर्भासेसाक्षिणितच्छक्तित्वेनवानदाश्रयत्वेनवा
दा२

तदधिष्ठितत्वेनवानंतर्भूतमेवप्रधानंस्यात्तेनैवधर्मलक्षणावस्थाभेदैस्त्रिविधपरिणामतइतितत्र
धर्मपरिणामोनाममहदादिकस्यकार्यरूपेणावस्थानंतस्यैवधर्मस्यातीतानागतवर्तमानलक्ष
णापरिणामस्तथाहिकार्यमनागतलक्षणापन्नंतत्परित्यज्यवर्त्तमानलक्षणमापद्यतेपुनस्तत्परि
त्यज्यातीतलक्षणापन्नंभवतिपुनस्तदेवागामिलक्षणापन्नंभवतीति अवस्थापरिणामस्त्वतीत
मतीततरमतीततममनागतमनागततरमनागततममितितत्रैववर्त्तमानचिरंतनाद्यवस्थापत्तिरतो
नचैतन्नोपादानेनकृत्यमितिनेत्याहनचैकंतव्यमितिकृतइतितदाह।तथासत्यपाकृताहंकृति
संसर्गइति।अहमितिकृतिःकरणंयस्मिन्नसासाहंकृतिरयमाशयश्चेतनस्यानात्मसंभेदाव
भासोनाख्यातिर्नाप्यन्यथाख्यातिर्नापियात्मख्यातिरितिउक्तमिदानींचैतन्यस्यैवस्वाविद्ययाकिंव
र्तमानमिथ्यावस्तुसंभेदावभासलक्षणाविनिर्वचनीयख्यातिरभ्युपगमेचेतनाचेतनयोरत्यंत
विविक्तावभासएवस्यात्तसंभेदावभासइत्यत्रनेयाप्यकामन्यंतेआत्मेंद्रियविषयेषुसम्बन्धितेषुकल्प

वित्तज्ञानोदयसामर्थ्यादात्माश्रयज्ञानादिहेतूनां क्रमज्ञननेकरणाश्रयं किं चिन्मनः कल्पितं न
न तदतिरेकेणांतःकरणं नाम ज्ञानसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादिविज्ञानक्रियाहेतुराश्रयमयापि च
दर्गोरादर्शवत्सुखस्यापात्रकत्वं यस्याभावच्छेदकतयात स्मिन्ननदारोपोपाधिभूतं किंचिन्मनः
कल्पितं न तदतिरेकेणांतःकरणं नाम ज्ञानसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादिविज्ञानक्रियाहेतुराश्रय
मनुपश्यामः बुद्धिरिति चेन्न।। न बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थांतरमिति सूत्रपाठवचनात् ज्ञाना
ति बुद्धिरात्मोपलभनमिति चेन्न पतिधात्वर्थधर्मिभेदप्रसंगात्तस्माद्बुद्धिर्ज्ञानमंतःकरणं नास्ती
ति तत्राह। सर्वपरिणामविशेषकल्पयमाश्रयः बुद्धेर्गुणानात्मगुणेनैव आरभ्यमाणो ह्यवरोपि
दृष्ट इति श्लोपरिमाणगुणावस्थयात्मामित्यपगता बुद्धिः तथा यदा पंचैव लीयंते ज्ञानानि मनसा
सह बुद्धिश्च न इंगते तत्र परमात्मानमश्नुत इति विष्टाश्रयत्वेन ह्यमित्यवगता बुद्धिस्तथा विज्ञानं
यज्ञं तनुत इत्यानंदमयस्यात्मनः पृथगभिधानाद्विज्ञानं बुद्धिरित्यर्थांतरत्वाद् बुद्धिः क्रियाश्र ५३
न

यत्वेनेच्छामिस्ववगतातथा विज्ञानेनवाऋग्वेदंविजानातिमनसाह्येवपश्यतीतिचकरणपञ्चपाति
नोर्विज्ञानमनसोरेकत्वात्।मनसश्चकामसंकल्पादिवृत्तिमत्त्वश्रवणादेकमंतःकरणंविज्ञानक्रि
याशक्तिमत्मनआदिशब्दवाच्यंश्रुतिलिंगेभ्यःप्रसिद्धंतथाबुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवसधीःस्वप्नो
भूत्वेमंलोकमनुसंचरति।विज्ञानमयोमनोमयइत्यादिविश्कलावात्मनोवच्छेदकतयात्मगुणारोप
गमनागमनादितिनिर्मितत्वंचावगतंयुगपडुपाक्षिद्वयायोगात्तथाकस्मिन्नहमुत्क्रांतोभविष्यामीति
श्रुतावुत्क्रांत्याद्युपाधेश्चाणस्याप्यंतःकरणांशत्वमवगतंयुगपडुपाधिद्वयायोगात्तस्माद्दर्शितमं
तःकरणंश्रुतिलिंगप्रसिद्धमितिनन्वर्थवादलिंगानामन्यथापेक्षाविद्यातेसत्यंनिरंशसर्वगतासं
गस्याकाशस्येवनिरूपाधेर्गमनपरिच्छेदाद्यनुपपत्तिरेकत्वापत्त्यलंप्रसंगेननन्वात्मनएवविज्ञा
नक्रियापरिणामशक्तिःकिंनस्यादितिनिरवयवसर्वगतासंगस्यपरिणामानुपपत्तेःपरिणामा
नुपपत्तेःपरिणामस्यांतःकरणसंनिधानाद्युपतिभासस्यान्यथासिद्धेरितिसदृष्टांतमाहतेनांतःक

विवर॰ ५५ रणसंनिधानाच्च प्रतिभासस्यान्यथासिद्धेरिति सदृष्टांतमाह ॥ रागोपरागनिमित्तमिति मिथ्या
त्वंस्फटिकलौहित्यस्य च सप्रतीतिसत्वयोः कारणाभावादिति भावस्तदुभयभावमुक्तं ग्रंथे
न साक्षमयति। तत्राख्यातिवादीन स्फटिकगतं मिथ्यालौहित्यमवभासते। किंतु जपाकुसुमगत
मेव गृह्यमाणं स्फटिकादविविक्तमेवावभासत इति बोधयतीति कथं पुनः स्फाटिक इति चेत्तदिपा
रूपादि स्फटिकविंबप्रतिस्फलिता इति ननु दोषबलादिंद्रियस्य कुसुमसंयोगाभावान्न सन्निवेशयद्ग
णामिति तेनेत्याह। नहि रूपमात्रं निष्ठ इति संयुक्तसमवाया संयोगाद्वा गुणग्रहणाद्द्रव्यमेवपि सं
युक्तमेवेति भावः। अन्यथाख्यातिवादी रूपमात्रं प्रतिबिंबितं स्फटिकात्मना भातीति वक्ति तन्ने
त्याह॥ नापि स्वाश्रयमिति तद्धि स्फटिकदेशे लौहित्यं समवभासते। किंतु जपाकुसुमगतमेव गृह्य
माणं स्फटिकद्रव्यमेवाविविक्तं स्फटिकात्मनावागृह्यत इति बोधयतीति। नन्वभिज्ञातस्यैवेतित
थाप्यन्यथाख्यातौ संसर्गमिथ्यात्वमित्याह तथापि लयमलौहित्यं इत्याख्यातिवादिलोमतं ददान्य ५५

यथ भेदे लौहित्ये तिन हि स्फटिकग्रहणे संयुक्त समवायकारणपोक्तल्पादप्रतिवद्धसंयोगाद्वारु
पग्रहणमपि स्यादित्याह शैत्यमपि तद्दे। तिविरोधिगुणाप्रभवाविरोधिगुणस्यापसारणं प्रतिबंधो
वा कृतऽप्याशंकते ऽभावाया पसारितं तदित्यपसारणो हृष्टणमाह। सन्नहि निरूपद इति प्रतिबंधस्तुद्रव्य
स्यापि समानोगुणाद्वारविरोधसाम्यादित्यर्थो रूपहीनमपिद्रव्यं रूपिप्रभासंयोगात्तद्रूपं स्यादि
त्याशंक्याह। नरूपिसंयोगादिति। नहि शैत्यमपसार्य लौहित्यस्योपलब्धा ऽप्युपवन्नया वा तु यस्फ
टिक इति नेत्याह नप्रभा निमित्तमिति। स्फटिकप्रभामित्यादिस्पष्टार्थः। तत्र स्वोपरक्ताहंकारनिमि
त्तमात्मनि कर्तृत्वाध्यारोपणमित्याह तद्वदिति। नन्वहंकारधर्मस्यात्मन्यारोप्यमाणं क्रियते किं वा मि
थ्यैव धर्मान्तरमुत्पद्यत इति सर्वं स्मिन्नायं दृष्टान्तो न्यथाख्यातिश्व स्यादुत्तरस्मिन्सत्यमिथ्याकर्तृत्वाव
भासः स्यादुच्यते ऽहंकारस्य स्वधर्मसहितस्यैवात्मन्यध्यस्तत्वया मिथ्यात्वानान्यथाख्यातिप्रसंगो ऽ न
संनिधानादन्यस्मिन्मिथ्याधर्मावभास इति एतावति दृष्टान्तोऽयथा कार्ये द्वयेपि धर्मियोरेकतापन्ना

विवर: धर्मभेदानवभासद्रूपविरोधः ननु भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादौ हृदयग्रंथिरात्मन्यनर्थहेतुरिति गम्य
५५ ते तत्कथमहंकारस्योच्यते इति तत्राह ततः संभिन्नोभयरूपत्वादिति तत्त्वात्मा स्वात्मन्युपरक्तोऽहंकार
तद्धर्मादिनावभासाये उपरक्तत्वसाम्यात्स्फटिकादिवदिति तद्धस्तवत्तद्रूपत्वादिति जाड्यचैतन्ये
त्ववभासकत्वानवभासकत्वयोर्निमित्तेनोपरक्तत्वानुपरक्तत्वे इत्यर्थः। ननु साक्षिस्वरूपवत्तज्ज्ञा
नक्रियाव्यवधानमंतरेणाहंकारस्य सिद्धौ कथमिदमंशानेति तत्राहेते नजहत्याइत्यापार्थस्वभा
वत इत्यर्थः। अर्थतत्त्वविरुद्धभावना। निदमंशनाचैतन्यकर्मते वैवेदमंशानानज्ञानक्रियाव्यव
धानेनेत्यर्थः। व्यवहारतः पुनः कथंभूतस्येदमंशेनेत्यत आह व्यवहारतः पुनरितियर्द्धउपरागादितिय
स्याहंकारस्योपरागादित्यर्थः। तदात्मना महंकारात्मतामापन्नस्येत्यर्थः। तद्व्यापारेणाहंकारस्यापरो
तिष्ठति व्यवधानसिद्धिरेव शरेंद्रियाणामिदमिति विषतिभासितानामव्यवधानसिद्धिरेवानिदंप्र
तिभासितेति भावः। नन्वज्ञानव्यवहितो हंकारः कथमव्यवधाना दित्यत आह भाष्ये भावः स्यादि ५५

त्यत्राह। अनन्य एवाहमिति। अनिदंताप्रतिभासादेवाज्ञानमात्रव्यवधानादेवेत्यर्थः। नन्वथी तावद्युष्मदर्थ
त्वेनाप्रतिभासाभावो न युक्त इत्यत्राह। दृष्टस्थूलक्षणत इति नन्वत्र विमर्शेऽपि स्मन्मार्थयुष्मदहङ्कारेण
ज्ञायते इहत्व विमर्शे युष्मदर्थताच्छ्रवहियते नो नायं दृष्टान्त इत्यत आह। व्यक्त्यन्तरमनयास्त्विति त्र
त एव घनिपुणतरमभिवीक्ष्योत्पादितस्पष्टार्थः॥ ॥यदि स्फटिकोदाहरणे नैवात्मन्यनात्माध्यासः सिद्धः
न तर्हि दर्पणजलाद्युदाहरणेन वेदान्तविहितेऽस्त्यमिति तत्राह। यत्तु दर्पणजलादिष्विति नन्व
प्रत्यङ्मुखतामेदावभासाभ्यां वस्त्वन्तरे बिंबाद्यतिरिक्तेप्रत्यक्के कथमेकत्वप्रमाणामन्तरेणैवेत्यादि
तिवोदयति कथं पुनस्तस्त्वेवत तदिति व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानादिति परिहरति एकस्थल लक्षणात्वावगमादिति
नन्वभिज्ञायां भेदप्रतिभासः कथं प्रत्यभिज्ञाया बाध्यत इत्यत्राह न नन्वस्थन्तर इति नतु मक्तिगत
योरैक्यभेदावभासयोः केन किं बाध्यमिति विशये व्यक्तिभेदस्तत्रोपपत्तिशून्यत्वात्तद्बाध्यत इत्याह।
पिवा धर्मोहस्त्वन्तरत्व इति दर्पणावयवा एव व्यक्त्यन्तराकारेण परिणता इति वाच्यमन्यथाप्युपपा

विवर याभावादितिभावः। ननु मुखलांछितप्रतिबिंबेयं न परिणाम इतिनेत्याह विरुद्धपरिमाणत्वादितित्र
५६ स्तु तर्हि परिणाम इतिनेत्याह। तथा सतीति। ननु दृश्यत एव सर्वदा नेत्रं दर्पणस्य तिर्यक्तनिरीक्षणेप्येषाम्
न्नमुखदर्शनाभावान्न तु निमित्तकारणापायेपि कार्यमपैति यथा वैशेषिकाणामपेक्षाबुद्धिविनाशे
द्वित्वादिनाशो हस्तसंयोगापायेपि कटविवरणापाय इतिनेत्याह न खल्विति सर्वत्राग्निसंयु
क्तेषु ननाशादाविव पुष्कलकारणेन विरुद्धकार्योदयादेवस्वैकैकार्यविनाशो वैशेषिकाणां च प्रक्रिया
मात्रं न द्वित्वादेर्वस्तुसहभावित्वादितिभावः। ननु संस्कारजन्यकार्यान्तरोदयात्पूर्वकार्यविनाशो न नि
मित्तकारणापायादिति कुत इतिनेत्याह। तथा चयावदिति निमित्तापायमात्राद्विविवरणापायः संस्का
राभावेपि संवेष्टनेतिभावः। ह्यपि तर्हि पूर्वसंस्थानस्य चिरकालसंस्थानसंस्कारबलाद्विरुद्धकार्योद
ये प्रतिबिंबापाय इतिनेत्याह। नेत्रं पर्णमात्रे चिरकालावस्थितमुखपरिणामसंस्कारेपि बिंबापाय
मात्रात्प्रतिबिंबापगमदर्शनादित्याह॥ एवं चिरकालं इतिनन्वचिरकालावस्थितपिकाशपरिणाम ५६

संस्कारक्षयेपिसवितृकिरणापायेविकाशापादर्शनवच्चिरकालावस्थितप्रतिबिंबापायोपिबिंबापायेस्या
दितिनेत्याहयःपुनःकमलमुकुलस्येतिननुनिमित्तकारणापायएवनत्रापि निमित्तंनपार्थिवाद्यवयवज
न्मामुकुलतोनितन्नाहातदुपरमस्तीति आदर्शेपितर्हिमुखविपरीतकार्यपरिणामहेतुःकल्पतामिति। नेत्या
हआदर्शेपुनरितिकारुकर्मापेक्षंवादर्शतलजन्मेतिभावः। किंचसत्यपिबिंबसंनिधानेदर्पणाद्यंमुखा
कारस्फूर्तेर्दाहच्छेदादिवज्जन्यत्वादर्शनात्। स्पर्शगोचरताभावाद्वा। व्यवव्यवधानेवास्तुप्रत्वमपिनस्यादि
त्पन्नक्षयःनचायंप्रयोगः नदर्पणादौमुखव्यक्त्यंतरमस्तितज्जन्मकारणाभावाच्छशमस्तकेविषो
एवदितितर्हिशुक्तिकारजतवन्मिथ्यात्वोपपत्तेर्मुखैकत्वमितिवादयन्पराहेतिननुप्रत्यभिज्ञयैक
त्वमवगतमितिनेत्याहशुक्तिकारजतस्येतिमिथ्यारजतेपिप्रत्यभिज्ञादृश्यतेमदीयमिदंरजतमिनी
त्यर्थः। उत्तरस्मात्सैवेदंनवहीतितत्रनेदंरजतमितिरजतस्वरूपमेवबाध्यतेनात्ररजतंकिंतुतदिदंरज
तमिति। देशमात्रबाधयासत्यरजतेनैकत्वप्रत्यभिज्ञायतेनोरजतप्रत्यभिज्ञाबाधात्तत्प्रत्यभिज्ञापिवि

विवर॰ भ्रमइत्यर्थः ॥ इहतु नेदंसुखमितिनिःस्वरूपेणवाध्यते किंतु नात्रसुखं मदीयमेवेतिप्रत्यभिज्ञायते नच
५७ साबाध्यतेऽलक्तं तरत्वेनान्नसुखमस्तीतिनबाधः स्यादित्यर्थः ॥ यत्तु नरितिस्पष्टार्थः ननु सुखमुखा
वयवनामवस्तु पत्वात्कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानं कतिपयावयवदर्शनादपिलोकवदवयविनश्चात्तुषन्यो
पपत्तेस्तत्वमसिवाक्ये त्वंपदार्थबाधनिमित्तं संस्कारिणो विना शर्मतरेणमोक्षावुपपत्तेरतोनायंदृ
ष्टांतइतिचोदयति ननुतत्वमसिवाक्यादिति सोयंदेवदत्तइतिवत्तादात्म्यपरं नपदार्थबाधपरमितिप
रिहरति मैवमिति किंवशाज्ञीयोपीतिस्पष्टार्थः ॥ नवाबिस्व्यमित्यादित्यस्यवारिस्थकोपजीव्यजेख्याति
वादी नविंवादत्यन्वेनप्रतिबिंबंनामदर्पणगतमवभासते किंतु बिंबमेवदर्पणादविविक्तं प्रकाशतइतिव
दतितदतिन्नवदति ॥ यत्तुमन्यतइति स्पष्टपत्यइसुखावभासं दर्पणांतरनुप्रविष्टमिवस्वमात्मानं प्ररु
पांतरंखवंन्निरीक्षमाणामिवेदंतयादृश्यमानंसुखंतथानावभासत इतिवदत्कथंमाधः स्यादित्याइक्त ५७
मनुभवएवेति ननु सूर्यस्य इवमस्ययुगपत्कान्त्येन देशद्वयवर्तित्वं लोकेनक्वचिदपिदृष्टमितिचोदयति के

थं पुनः परिच्छिन्नमिति एकमेवैकदेशस्थमेव मुखं ग्रीवाछिन्नं भिन्नदेशस्थं चावभासत इति तत्राह नत्वयमि
ति किं पुनरिदमेकस्मिन्नेकदेश एव स्फुरति भेदभिन्नदेशत्वलक्षणं वास्तवमिति तत्राह विच्छेदस्त्विति ननु
मायया पि प्रमाणविरुद्धं कथमवभासत इत्यत्राह न हि मायायामिति ननु विच्छेदावभासः कथ
मविद्याविजृंभितो यावता दर्पणेपि स्पष्टमवभासमाने रूपे धीर्जले प्रतीयते नवतात्राज्ञानमस्तीति
उच्यते न वविषयावरणमज्ञानमध्यासहेतुरपि त्वकं तत्सोपाधिकभ्रमेष्टपाधिरेवात्माविद्यापरिणा
मेषु कलकारणं न वाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं सोपाधिकभ्रमेष्वध्यासविरोधि किंतु निरुपाधिकभ्र
मेष्विति द्रष्टव्यं ननु सोपाधिकभ्रमत्वे भेदकार्यत्वाध्यासस्य न तत्त्वज्ञानादध्यासनिवृत्तिः किंतूपाधि
मात्रनिवृत्त्यैवेति चोदयति। ननु सत्येव विवेकनावगमे इति वोदित दोषं परिहर्तुमाशंकांतरं प्रथमं
निवर्तयति कथं जीवः प्रतिबिंबत्वेन बिंबात्मतामवगंतुमलं प्रतिबिंबत्वादर्पणगतदेवदत्तप्रतिबिं
बवदित्येतन्निराचष्टे देवदत्तस्याबोधनं नाश इति अतो न तत्पद्यु क्रांतत्रा नवगतिर्निमित्तं बिं

विवर- बत्वप्रयुक्तावृत्यादिषु तथादर्शनादिति भावः ननु शरीरमेव चेतनमिति लोकायतपक्षस्तत्राह संवेदनं
५८ शास्येव नेति दर्पणजाड्येन प्रतिबिंबाश्रयभावजाड्याद्वेत्यर्थः। द्विवदनप्रतिबिंबस्याचेतनत्वेहेत्वंतरमाह
तथाचानुभव इति कदाचित्तस्यापि चेतनत्वे स्यात्तं आदर्शचेष्टया विनापि दंतचेष्टत्वामिति भावः। ननु देव
दत्तस्येव बिंबस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टमेवं बिंबत्वात् ब्रह्मणएव भ्रमनिरासितत्त्वज्ञा
नाश्रयत्वं स्यादिति नेत्याह यस्य हि भ्रांतिरिति। न बिंबत्वप्रयुक्तं तत्त्वज्ञानाश्रयत्वं किंतु भ्रांतत्वप्रयुक्तं
दृष्टज्ञानत्वप्रयुक्तं तं तदपि जीवस्यैव निमित्तमिति भावः। ननु जीवलक्षणप्रतिबिंबात्मना मात्मनो ब्रह्मज्ञान
तिनवानस्येव सर्वज्ञता हानिर्ज्ञानात्मविद्युल्लत्वात्तस्यैव संसारं पश्येदिति नेत्याह यस्तु ज्ञानी तेदेवद
त्तो हि स्वात्मानं मलिनपाकेल्पत्वादिगुणमवगच्छन्नपि तत्त्वज्ञानप्रतिहत्वान्नावशो भवति एवं ब्रह्मापि स्वा
त्मानि जीवे प्रतिबिंबे संसारं पश्यदपि तत्त्वज्ञानित्वान्नानुशोभावति तत्त्वज्ञानसंसरणेवावदातत्वपस ५८
त्वादिवन्नेनरेतरयोपवतिष्ठेते इति भावः ननु एकतावगमेपि न तत्त्वविच्छेदभ्रमो निवर्त्तते सत्यं न बिंबप्र

तिविवक्षितं तत्किंरूपाधेरज्ञानाज्ञानत्वात्तज्ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसंगमित्याह नापि ज्ञानमात्रादिति जीव
स्यापि तद्दर्शयाक्षिजाड्येनास्कंदनसंभवात्तत्र भ्रांतिसम्यक्ज्ञानाश्रयत्वमप्रतिबिंबतावानदाश्रयत्वे स्यादिति
नेत्याह । जीवश्चेन इति रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवैक एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् । अत एवोपमा सू
र्यकादिवदिति च श्रुतिस्मृतिसूत्रे जीवस्य प्रतिबिंबभावस्य दर्शितत्वादस्य तस्य वाक्य । शास्त्रसाधनत्वस
जलेप्रतिबिंबवदस्यांते स्वप्रकाशस्यापि प्रतिबिंबत्वं विरूपत्वं च शास्त्रप्रतिपन्नं प्रत्यक्षप्रतिपन्नं प्रत्यक्षप्रति
वन्निराकर्तुं शक्यत इति भावः । ननु घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो जीवः किं न स्यात्तत्सामान्यविशेषाभ्यामु
पाधिभिरंशांतर्वर्तित्वलक्षणः सर्वात्मना जीवैकभावेनावच्छिन्नस्य ब्रह्मणोंऽशाद्बहिरेव सद्भावप्रसंगात्त
त्सर्वोपादानत्वसर्वनियंतृत्वादिब्रह्मणो मस्याद्यवच्छिन्नप्रदेशेष्वनवच्छिन्नस्यैव गुणाः कामपहत्य
योगात्स्वरूपापेक्षया तत्सर्वकर्मबहिः स्थितत्वस्यापि त्वयैव निवेदनायोपि ज्ञाने तिष्ठन्नित्यादौ जीवत्वमारि
तस्यैव ब्रह्मणो जीवसंनिधाने न विकारांतरस्वभावस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिंबाकाशदर्शना

विवर॰ देकत्वेवद्वियुणीकृत्यद्वयमुपपत्तेर्जीवावच्छेदेहेतुनत्वज्ञानमानो।पि नियंतृत्वादिरूपेणावस्थानमुपपद्यतइ
५७ तिपतिबिंबपक्षएवश्रेयानिति॥ ॥मिथ्यातत्वज्ञानाश्रयत्वंवतत्वंभत्यंत्वमित्याहुस्सवाहंकर्त्तेत्यमि
तिउपाधिस्वरूपमपिभ्रांत्यैवावभासतइत्यर्थः अतस्तत्वज्ञानेनोपाधिनिवृत्तेर्विच्छेदापायइत्याह। अनो
युक्तइतितत्वज्ञानंजीवावच्छेदोपाधिरितिपुरस्तादुक्तंतत्कथमहंकारोपाधिनाजीवस्याभिधीयतइ
तिनेषदोषस्थेतत्पस्यावच्छेदकविकल्पतास्तिस्पनव्यवहारविकल्पतास्तस्मात्तथाहिनिर्विकल्पंचैतन्य
मात्रेकरसमविद्यासंबंधादीषद्विकल्पव्यवहारालंबनंभवतिसुषुप्तेतस्तद्रूपाः।दानांतःकरणावच्छे
दात्तदेवस्थूलतरव्यवहारालंबनंभवतिस्वप्नेपुनरंतःकरणसंसृष्टस्थूलशरीरोपरागात्स्थूलतमं
भवतिजागरणेनत्वोपाधिभेदाज्जीवभेदप्रसंगः पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवोत्तरोत्तरणावच्छेदान्निरूपत्तेो
पाधिभेदेहिजीवभेदः ननुस्थूलशरीरोपादानभूतस्यप्रमसहितेन। लिंगशरीरसंस्कारेणापरक्ते
मज्ञानंसुषुप्तेनजीवमवच्छेत्तुमर्हतिजन्मभ्रांत्यभावात्तल्लक्षणत्वाद्विभागस्याथश्रांतिज्ञानमनप ५७

द्वैवार्थंगत एव विभागः कल्प्योननु विभागस्य कार्यत्वसिद्धत्वभावादावभावाद्ब्रह्मण्येवाविद्यादिसांकर्यस्या
नादित्वादविद्यानिमित्तत्वं न स्यादुच्यते ब्रह्मण्यविद्यासांकर्यपरिहाराय सुषुप्त्यादावप्यस्त्येव जीवब्रह्मविभा
गइति कल्प्यते नन्वर्थगत एवास्तु तर्हि विभागो न विभ्रमगतः सत्यं सुषुप्त्यादिगताद्विभागादन्य एव जीवब्रह्मविभा
गो विभ्रममात्रतयाऽविद्योपादान उच्यते नन्वर्थगतो विभागस्तर्हि नाविद्योपादानो नादित्वादविभ्रमत्वा
च्च सत्यं तथापि अविद्यातंत्रो विभागोऽनादित्वेपि ऽतिसूक्ष्मः। यथात्मानात्माविद्यासंबंधो विद्यातंत्रो नाविद्यो
पादानः संबंधजननात्माकूत्यातंत्रेणावस्थानानुपपत्तेरज्ञानस्यानादित्वाच्चात्माविद्यासंबंधस्यना
विद्योपादानता ननु जीवब्रह्माश्रयो विभागः कथमविद्यातंत्रः स्यादुच्यतेऽनाद्यविद्याविशिष्टं चैतन्यम
नादिजीवभावेन काल्पनिकानादिभेदस्याश्रयो न स्वरूपेण तस्यैकत्वादतो विशिष्टाश्रयो विभागः स्व
रूपेसुपरज्यमाने विशेषणाविद्यातंत्रो विशिष्टस्याविद्याकृतो विभाग उच्यते।। अविद्यातंत्राणां वा निर्वच
नीयत्वमनादित्वं वाविद्यासंबंधवन्न विरुध्यते लोके दर्पणघटादिविशिष्टयोरेव मुखाकाशयोर्मिथ्या।

भेदावभासो न स्वरूपे सोपाधिकं तत्र नाभेदस्फुरत्प्यते तस्मादनाद्यविद्याप्रतिबिंबकृतविभागस्यैव जीवस्य
तदुपपन्नाहंकारादिविशेषणोपसंश्लेषप्रतिबिंबितेनावस्तुत्वमभिप्रेतं। भेदविपर्यासादीनामवस्तुत्वाभ्युपग
मेऽपि न स्वरूपचैतन्ययोः कार्विहतिः सुखविरुद्धस्वरूपयोस्त्वकिंवा मनांश मिमीमहे मिमीमहे मिथ्यांशपर्युदासेन
नत्वमिथ्यांशस्यप्रबंधमोत्तौ किंतु स्वरूपस्यैव परस्वरूपता तस्यापि सांकार्यपरिहारायैवोपाधिभेदो दर्शितः। तस्मा
त्पेसिद्धांतापरिज्ञानविलसितोयं सर्वसंकरवादिनो विभ्रमोऽवस्तुत्वाभ्युपगमो वितिं। अहंकारोपाधिनिमि
त्तो जीवब्रह्मविभागो नात्माध्यासस्य दृष्टांतद्वयेन सिद्धस्तत्र किंरज्जुसर्पोदाहरणेन वेदांतविहितेनेतिवोदिते
तस्यश्योऽजननमाशंकांतरनिहृत्तिरित्याह॥ ननु तत्र विश्राम्यत इति निरुपाधिकाध्यासपरिनिष्पत्त्यापेक्षया
सर्वथाप्युपाधिकल्पनं विरुध्यते। अत्र सर्वसंकरवादी प्रतिबिंबस्यावस्तुत्वाभ्युपगमात्तज्जीवः प्रतिबिंबमिति
कल्पितेन तत्सुखविरुद्धस्वरूपयोः प्रतिबिं॰॰॰ न्नाहंकारोपाधिकः कर्तृत्वाद्यध्यास इति कथयितुमिसर्थः॥
ननु सर्वत्राधिष्ठानाध्यस्यमानव्यतिरिक्तोपाधिनिमित्त एवाध्यासो न निरुपाधिक इति वोदयति नन्वत्र। ६०

न्ना २

पियदिनामेति पूर्वानुभवसंस्कारमात्रोपाधिमात्रमिहापि विद्यते स्वतंत्रपदार्थोपाधिरेव निराक्रियत
इति परिहरति बाढमिहापीति। न पूर्वानुभवसंस्कार एव भ्रमहेतुर्न पूर्वभ्रांतिसंस्कार इति नियमो स्तीति
भावः। नत्वात्मनि सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य बाध्या स्यादुदाहरणत्रयेणैव सिद्धत्वान्न घटाकाशो
दाहरणे न वेदांतविहितेन कृत्यमस्तीत्याशंक्य योधांतरनिराकरणेनासंगत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्याह त्वम्
यद्यप्यनिर्वचनीयतयोः वति अरुणादिना स्फटिकादेर्गुणात्मत्वेन संभेदयोग्यस्याप्यनिर्वचनीयतया
रूपादेरसंभेदावभासः सिद्धस्तथापि कथं घटाकाशोदाहरणेनासंयोगत्वासिद्धिरितीत्यर्थः तत्र ही
ति नन्ददाहरणैरेवात्मनो विकारित्वैकत्वासंगत्वानां सिद्धत्वादागमेन कृत्यमिति नेत्याह हेतवः सर्वे सुदा
हरणजातमिति प्रमाणांतरेणोदाहरणमात्रादर्थसिद्ध्ययोगात्परफलाहरणसंभवादिति भावः अस्म
त्पक्षेथ विषयत्वादिति भाष्ये अस्मात्मन्यध्यासोपपत्यर्थं तत्रास्मात्सम्यक्स्त्वनिमित्ता कथ्यासम्बदर्शितो वि
षयः शास्त्रार्थमिदानीमाह तदेवं यद्यपीति गौणपाहत्यापि विषयत्वा८ द्वयसंयोगे किंगुणसाम्यमितितदाह प्र

विव. मेयस्यचेति॥ ननु सविकल्पाध्यासस्य सविकल्पकमेवाधिष्ठानं वक्तव्यं। तथादर्शनान्न निर्विकल्पविन्मा
६१ त्रं। तत्र कथमहंकाराध्यासेन सविकल्पके ऽहंकाराध्यास इति चोदयति। ननु व्यवहारयोग्यत्व इति निर्विकल्
ल्पकेपि सविकल्पाध्यासदर्शनादज्ञानाध्यासेन पूर्वाहंकाराध्यासेन वा सविकल्पके चिदवभासे संभवत्ये
वोत्तराहंकाराध्यास इत्याह। नानादित्वेनेति॥ ॥नन्वविकारिचैतन्यैकतानस्य निष्कलंकस्वभावानंदस्या
संगस्यात्मनो न प्रमातृत्वमुपपद्यते प्रमाणक्रियापरिणामाभावात् न च प्रमातृत्वहीनस्य कर्तृत्वभो
क्तृत्वे संभवत इति प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोगभोक्तव्यसंसर्गलक्षणस्य व्यव
हारस्यात्मन्यसंभवादहंकारस्यैव चेतनतया तदाश्रयत्वाद्व्योमाद्यवच्छिन्नव्यवहारमिदं जगदापद्यत इति
प्राप्तमथ स्वभावचैतन्यप्रकाशो नैव विषयं प्रकाशयेन्न ह्यविशेषात्सर्वगतत्वाच्च सर्वं प्रकाशयेदित्यव
स्थावत्तस्माद्विकारसमर्थ एवात्मेत्यत्राह परस्त्वाह ननावसर्वगतात्मवादिनामिदं चोद्यं संभवति। कथं यदि ६१
नामिदं चोद्यं संभवति। कथं यदि ज्ञातावदात्मविषयेन्द्रियमनस्त्वग्रूपसन्निकर्षादिनोत्पाद्यमानं विज्ञानं कि

यावद्गुणो वा यावदात्मसमवायस्तुल्यद्योत निरवयवे प्रदेशाश्रयत्वानुपपत्तेः तदा युगपत्सर्वमूर्त्तद्रव्यसं
योगलक्षणत्वात् सर्वगतत्वस्य स्वाश्रयात्मसंयुक्तवस्तुनः सर्वस्यावभासि विज्ञानं स्यात् प्रदीपादिषु
क्रियाप्रकाशगुणयोः स्वाश्रयसंयुक्तेव स्वल्पनुरूपप्रकाशाद्यतिशयहेतुत्वाद्दृष्टे न क्वचिदेवविषये
ज्ञानं नियम्यत इति चेन्न प्रदीपादिषु यावत्संयुक्तवस्त्ववभासित्वदृष्टेन वस्तुसामर्थ्यमतिक्रम्य नियमादर्श
नात् सुखदुःखाद्यनिमित्तन्तु साधकं पेक्षणीयं सर्वविषयावभासनेवादृष्टनियमानुपपत्तेर्जनकमेव ज्ञा
नं प्रकाशयन्तीति न सर्वमिति चेन्न वस्तुरादिषु प्रकाशकत्वदर्शनात्। क्रियारूपेपि ज्ञाने समानमेतद्विधा
दिव्यापाराणामनुद्दिष्टेपि विषये स्वाश्रयसंयोगे सत्यतिशयहेतुत्वदर्शनात्। क्रियारूपेपि ज्ञाने स
मानमेतद्विधा दिव्यापाराणामनुद्दिष्टेपि विषये स्वाश्रयसंयोगे सत्यतिशयहेतुत्वदर्शनात्। निरवयव
त्वादात्मनो न सर्वसंयोग इति चेन्न किं विदपि प्रकाशेत क्रियागुणयोः स्वाश्रयमतिलंघ्यात्मसंसर्गो
योगादसंसृष्टेवातिशयायोगाद्यथा शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशे समवायेवज्ञानं न यावदात्मसमवा

यीतिमनंतर्हि सावयवत्वमा[illegible]नतच्चवृत्तिविषयाबाह्यमा[illegible]भा[illegible]स्यादात्मा[illegible]श्रयप्रकाशस्यवि
षयेणासंसर्गात्तथाप्यभाति[illegible]र्हिनांक्रियादि[illegible]तां[illegible]श्यामि[illegible]शसंबंधारव भाम[illegible]सर्वस्याविभा
सप्रसंगात्तन्व्यभिचारक[illegible]श्रयात[illegible]स्थासंयुक्त[illegible]पुरुषांतरस्यार्थ[illegible]नस्यांगित[illegible]दिसापिस्यान्नेतत्था
[illegible]दृष्टक्रियासामर्थ्यादिवाद्दृष्टफ[illegible]स्यात्म[illegible]शस्य[illegible]स्य[illegible]देवतात्मनोदि[illegible]स्यावाहित्वेन[illegible]स्यवाकुत्री[illegible]
मानत्वान्नवात्मसंयुक्तमन[illegible]सं[illegible]दियसंयुक्तविषयेतिशय[illegible]पुरुषा[illegible]ज्ञाना[illegible]पपद्यतेविषयसं
युक्तेपिवस्त्वं[illegible]कारण[illegible]निय[illegible]त्मान[illegible]संगा[illegible]गथवाइस्यज्ञान
वता[illegible]विषयेस्यवर्त्तमान[illegible]भावा[illegible]नादोषः[illegible]स्मान्न
सर्वदा[illegible]प्रमाणा[illegible]संभव[illegible]तिसत्पव[illegible]चिष्या[illegible]
नैवं[illegible]नस्या[illegible]श्रयातके[illegible]मपिपरिणामाभिधीयतेप्रकाश
स्वभावसाव[illegible]तः[illegible]विषयपर्यंतंदी[illegible]कार[illegible]परिण ६२

प्रतीतेस्तस्यः शं[illegible] ।तेह[illegible] र्शमा[illegible] र[illegible] ह्येरे[illegible] कर्मे कम [illegible] भेऽवस्था। विशेषेणऽन्याहस्य
प्राप्नोतीति किं याह्ना[illegible] कर[illegible] णा विषय[illegible] आत्मनस्तु विषय विशेष
वभासकत्वमिति तिन [illegible] नाभि[illegible] मभिव्य[illegible] स्वभाव मपि वेतन्य
मंतः करणं [illegible] नावस्था[illegible] तेन [illegible] को[illegible] [illegible] कोणत्वाद्यवस्था।
विशेषमायथमानेन[illegible] कारस्यभासन इति
भावा। नतु प्रमातृ[illegible] निष्पन्न[illegible] णावभास[illegible] कथं[illegible] विषयावच्छे[illegible] इतिनद्ध्यहक
र्मकारकमपीति स्वभाषा[illegible] वि[illegible] मिति[illegible] रेणा[illegible] सर्गात्[illegible] भिव्यक्त[illegible] णयोरयन्तव्यु च्येते?
[illegible] कारणं हि स्वास्मि[illegible] संसर्गित्य[illegible] नित्यक्ति[illegible] स्थानी[illegible] नन्व[illegible] दक
भेदेति[illegible] काश[illegible] विषयावच्छिन्ना[illegible] भाव[illegible] संसर्गी वा कथंमयेदमव
गतमिति[illegible] संसर्गा[illegible] भेदावेक[illegible] भावनमेपदार्थः

विवर: योरङ्गमासायोगादितितत्राह प्रधानक्रियाहितप्रमात्रवस्थाविशेषावछिन्नापरोक्षत्वैकरूपामि
६३ तिरुक्तामित्यर्थः परिणामस्योभयसंसर्गाद्व्यंजकाभेदेन व्यंग्याविच्छेदऽ इतिभावः। ननूभयत्रचैतन्या
भिव्यक्तचविशेषात्स्वटावछिन्नोनुभवः प्रमाता किंवांतःकरणावछिन्नऽ इतिनविशेषस्यासिद्धिरितिनेत्या
हतत्त्वात्मनोंतःकरणावस्थाविशेषोपाधिजानितोविशेषऽ इतिप्रमातेतिवाक्यशेषः कर्तुर्हि प्रमा
त्वेनानकर्मणः तत्वांतःकरणस्यकर्तृत्वात्तदवछिन्नएवप्रमातेत्यर्थः। ननुचैतन्यस्यैकत्वे प्रमातृ
वफलमितिविरुद्धमापन्नमितितत्राह विषयानुभवशब्दितो विषयस्थापरोक्षैकरसं फलमित्यं
तःकरणावछिन्नतयाप्रमाता विषयावछिन्नतयाफलमितिभावः ननु क्रियाफलयोरंतःकरणात्म
समवायिनोर्भिन्नाश्रयत्वं घटोंतःकरणविषयतयावभिन्नविषयत्वमितिक्रियाफलयोरेकाश्रय
त्वैकविषयत्वनियमविरोधऽ इतिनेत्याहेति क्रियैकविषयताफलस्येतिविषयऽ इत्याश्रयस्याप्युपल
क्षणामंतःकरणात्मनोरध्यासेनैकाश्रयत्वं चैतन्यस्याविच्छेदादेकविषयत्वमितिननु ६३

बुद्धिस्थमर्थं पुरुषश्चेतयत इति सांख्यास्तद्विरुद्धमात्मा स्वचैतन्योपरक्तं चेतयत इति तन्मते ह्येवं वाह
कर्तृत्वे ति प्रथमं बुद्धिस्थमर्थं तदात्मतामापन्नः पश्चाच्चेतयतीत्यर्थः । उक्तं तावत्सर्वगतस्यात्मनो विद्यात्मप्र
काशस्य परिच्छिन्नान्तःकरणपरिणामो यावदभिव्यञ्जकतया विषयविशेषं प्रतिप्रमातृत्वं ननु केयं प्र
भिव्यक्तिरावरणाभिभव एव न स्वरूपातिशयः ननूक्तोपाधिः किंप्रमाणकः उक्तं श्रीहीमिश्रैस्तेन सर्वं
मन एवेति श्रीशब्दवाच्यं ज्ञानपरिणामवन्मनो विज्ञानं बुद्धिरिति तदेतदुपाधिवशान्नियमेप्यवबोदि
तच्चैतन्यस्य सर्वविषयाविशेषितत्वात्सर्वमस्य युगपदवभासेतेति तत्परिहरति तत्र प्रमातुः स्वयंसो
तिष इति परिणामसंसृष्टकर्मोपाधिनियामात्तत्संसृष्टेष्वेव चैतन्याभिव्यक्तिरिति नैकस्य प्रमातुः सर्ववि
षयावभास इति भावः ननु कर्मकारकेपि चैतन्यमभिव्यक्तं चेत्तत्सर्वप्रमातृसाधारणतया सर्वेषामव
भासतामिति नेत्याह । कर्मकारकमपीति एतत्प्रमातृचैतन्याभिन्नतयैवाभिव्यक्तं तद्विषयचैतन्यं न त
मात्रन्तरचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तमतो न सर्वेषामवभासत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ननु स्वयंप्रकाशमानस्य

विव॰ प्रदीपादिवत्स्वसंसर्ग्यशेषवस्तुप्रकाशित्वप्राप्तेः कथमहंकारोपाधिनियमः कल्पते नन्वंतःकरण
६४ परिणामसंसृष्टविषयादन्यान्न चैतन्यमुपरक्तमपि न प्रकाशयतीति युक्तं प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रका
शमानताभिधानात्। विषयांतरेषु चैतन्यस्यासंसर्गित्वात्तेनोपराग इति चेत्। अंतःकरणोपि तर्ह्यसं
सर्गित्वान्नोपरागा।ग इति तदुपाधि२ नापि न किंचिदपि प्रकाशेत स्यादेतदंतःकरणावच्छिन्नो जीवः प्र
तिबिंबस्थानीयः परिच्छिन्नत्वात्संसृष्टमेव विषयं प्रकाशयेत्। ब्रह्म तु बिंबस्थानीयं सर्वगतत्वात्स
र्वमवभासयिष्यति न च ब्रह्मणि सर्वदर्शित्वं सुखादिवदात्मत्ववज्जीवमनुगच्छति जीवगतं वा किंचिज्ज्ञत्वं सु
खस्यात्मतादिवन्न ब्रह्मानुगच्छतीति सर्वमुपपन्नमिति नैतत्सारं तथा सति विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य ब्रह्म
चैतन्यतयाहंकारावच्छिन्नजीवानुषंगाभावात्सर्वज्ञत्वमिव विषयावभासोपि जीवस्य न स्यान्ननु जी
वस्य न स्यान्न तु जीवोपाधेरंतःकरणस्य विषयस्य च परस्परश्लेषात्तयोरुभयावच्छिन्नमपि चैतन्यमन्योन्यसं
सृष्टमिति युक्तो जीवस्य विषयावभास इति नेत्युक्तं। तथा सति सर्वगतेन ब्रह्मणा नित्यसंसृष्टमंतः ६४

करणमिति तदुपाधौ जीवब्रह्मसंबंधेनापादानाभिव्यक्तेर्ब्रह्मसर्वज्ञं जीवस्य नित्यप्रवत्प्रकाशेनाथम
तं सर्वगतमपि चैतन्यमविद्याछन्नत्वात्स्वयमपि तावन्न प्रकाशते नन्वस्त्वयमप्रकाशमानश्चैतन्यप्रका
शः प्रदीपवत्प्रकाशप्रभवभासयितुं त्वमंगुलिमात्रेणादित्यवत्परिछिन्नेनाथज्ञानेन सर्वगतमपि
चैतन्यं निरोधीयते नन्वंतःकरणोपरागेणावरणाभिभवात्तत्रैवाभिव्यक्तं। चैतन्यं किं विदेव प्रकाश
यतीति तत्तदपि न युक्तं कार्यस्थले नांतःकरणस्योपादानात्तनाभिभवायोगात्तस्मान्नयुक्तं किं विर
हन्नेहंकारोपाधिवर्णनमिति॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥मुकुंडवायमुपाधिः सर्वगतस्यापि जीवस्य संगित
यासर्वस्य संयोगात्प्रकाशस्य वस्तु कवस्तुवभासित्वाद्ब्रह्मस्तु सर्वोपादानतया स्वात्माभिन्नं जगदात्म
नमिवावभासयति न जीवोनुपादानत्वात्कथं पुनः सर्वव्यस्तु देशाव्यवहितनया सर्वगतस्य विषयांतर
त्र संगितया संश्लिष्टस्यांतःकरणसंसर्गितासंभवेदुच्यते॥ यथा गोत्वादयो जातिविशेषाः केसरादि
मध्यवर्तिनास्तदेशसन्निहिताः पिण्डभावविशेषादस्यादिव्यक्तिसंगितया नेत्रेनाभिव्यक्ता अपि सार

विव०
६५

ष्मादिमत्पिडसंगितयाव्यज्यंते।यथावाप्रदीपप्रभावाघ्राकाशरसगंधादिव्वदेशव्यापिन्यपिस्वभावविशे
षात्तान्तिनप्रकाशयंती रूपसंसर्गितयातदेवप्रकाशयत्येवंचैतन्यमपिस्वभावविशेषादंतःकरण
संसृष्टमनेनान्यत्रेतियुक्तंयथावाकेवलेनवह्निनानदाह्यमपितृणाद्ययःपिंडसमारूढेनदह्यतेन
थाऽहंकारसमारूढेनात्मनाकेवलेननप्रकाश्याअपिविषयाःप्रकाश्यंतइतियुक्तमहंकारोपाधि
वर्जनमथवासोपाधिकत्वाज्जीवःपरिछिन्नोनसर्वमवभासयति।जीवावच्छेदनिमित्तांतःकरणपरि
णामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्विषयावछिन्नचैतन्यस्यजीवचैतन्यनावनविरुध्यतेब्रह्माकाशप
रिणतांतःकरणासंसर्गाभावाच्चननित्यवद्ब्रह्मणःप्रकाशप्रसंगःनचांतःकरणस्वरूपमात्रसंस
र्गिणोभिव्यक्तिरंगीकृतातद्गतधर्मादीनामपिप्रसंगात्।जीवाकारादहंवृत्तिपरिणतांतःकरणेनचजीवो
ऽभिव्यज्यतेनत्वन्येनयथासुषुप्तेऽतःपरिछिन्नत्वान्नसर्वोविषयावभासिताथवाज्ञानावृतःस्वयमप्र ६५
काशमानतयाविषयाननवभासयन्नंतःकरणोपरागादावरणतिरोधानेनत्वेवाभिव्यक्तःनसंसृष्टमे

वविषममवभासयति। दृष्टं च द्वाष्ट्रिकदृष्टादिकार्यस्य गोमयम[illegible]दिकारण स्वभावतिरोभायकात्व
मिति सिद्धेवात्मनः प्रमातृत्वादि ग्राहकस्येति विषयस्य चैतन्यविवर्तत्वान्नदभिन्नमपि चैतन्यमहम
वभासैकरूपमुक्तं तन्नापि सिद्धांतः प्रसंगो बोद्ध्यति न च नीलादि विषयोपि चेदितियात्किं विसाम्या
दपसिद्धांत सर्वसिद्धांतसंकरः स्यादस्ति चात्र महान् सिद्धांत भेदः ज्ञानिकादि ज्ञानाद्भेदेनार्थ
क्रियासामर्थ्यसत्वशून्यं विषयमाहुः विज्ञानवादिनस्तत्वदर्शिनस्य हि नीलादिसंवेदनाद्भेदेपि वि
षयस्याभेदेनाप्यर्थक्रियासामर्थ्यसत्वं स्थायित्वं चाबाधितमस्तीति वदंति तत्र कथं सिद्धांतसंक
रइति वाहितं संवेदनैक्यं दर्शयति मेवं परस्परव्यावृत्तावित्यस्यैककल्पनाघटपभिज्ञानाद्देशेपि चर सं
वित्स्पर्शसंविदित्यवभासतऽनितत्ताहू। विच्छेदावभासेपीति। स्वरूपस्यात्मभिज्ञापरोपाधिविच्छेदेन न।
बाध्यतऽतिभावः नन्वेकत्वेपि संविदां विषयाद्भेदः किं न स्यादितित्त्राह यादि स्यादित्यनुवृत्तस्याप्य
वृत्तान्नाभेदेनुवृत्तत्वाद्घटाकाशवद्वादिवदित्यनुमानमुक्तमिदानीं प्रत्यक्षेणापि विषयसंविदोर्भेदस्या

ह्या किं च ज्ञेरपीति निनीलात्मकसंविदिति नीलमेवो व्यनेद्युगपद्विषयविषयिसंविद्व्यानभ्युपग
मात्स्वात्पगवभासइत्यहं संवेदनमात्रमहं नीलं पश्यामीति कर्मतया भेदः प्रत्यक्षस्पर्थो त्रविज्ञानवा
दी यति नेन द्वयोरपीति त्र्ययं भावः संविदो न्यवेनीलं न तत्संवेदने ऽवभासेन भासतेथे सर्वं किमि
ति नावभासते विशेषसंबंधाभावान्नीलस्य संविदो जनकत्वा विशेषसंबंध इति चेन्नेंद्रियस्यापि विषयत्व
प्रसंगात्तस्मात्स्वाभाविकात्साक्षात्करणाभेदसंबंधादेव विज्ञाने नीलमवभासत इति सिद्धांती तु भेदावभा
सोपि प्रत्यक्षोयुक्तत्वात्कथमपह्नूयत इत्याह कथं पुनरहमिदं जानामीति विज्ञानवादी तु नैतावता मेकसं
वित्प्रतिभासि किंतु संविद्द्वयमेतत्क्रमवर्तीति परिहरति नायं तदवभास इति क्रमवर्तित्वे चेत्पूर्वं वित्कालं
अन्यत्रावभासेनेदं तु त्रितयं युगपत्प्रत्यक्षमेवावभासते ततः प्रत्यक्षविरुद्धः क्रम इत्याह सिद्धांती कथं
पुनरसौ प्रतिभात्याह । विज्ञानवादी तद्वासनासमवेतस्य मनंतरस्वात्पयसमुत्थमित्यहमित्यहं कल्पनोपारु ६६
ढं कदाचिद्विज्ञानं भवत्यनंतरं च बोद्धमिति विषयविकासिनं विज्ञानं भवतीति नैवविज्ञानेवासनासजाती

यज्ज्ञानस्यपूर्ववृत्तस्तत्सजातीयज्ञानमेवावासनानान्यःसंस्कारस्तत्फलकं न तत्र वासनाद्वयसमेताज्जानामीति
क्रियाविकल्पस्यात्कारणविनत्यानुरूपेणाहमिदंज्ञानामीति विषयक्रियाहंकल्पनाविकल्पितंन्याकार
रूपकं किं ज्ञानमुत्पद्यतस्त्याहमिदंज्ञानीकिंउनरेवमितिनहि केवलमहमितिकेद्धामीतिवेदयितिवाज्ञाना
मीतिवाप्रत्ययाहृष्टाःकिंतुप्रथमतएवप्रत्ययोहमिदंज्ञानामीतिकर्तृकर्मानुभवात्मकोदृष्टस्तस्माद्यथाप्र
तिभासमेवाहमितिविज्ञानाद्भिन्नमर्थक्रियासमर्थंनीलंवस्त्ववमंतव्यमितिभावः।सत्यंनातुभवमा[illegible]
त्यसंवेदनादभिन्नंनीलंभ्रमःकिंतुविज्ञानेनीलस्यप्रतिभासान्यथानुपपत्त्याकथंस्यात्यितचेदिविज्ञान
विषययोःक्रियानिमित्तासाधारणपरस्परसंबंधादसाधारणोविषयावभासःस्यात्तत्त्वक्षणिकस्यात्वाग
उभयसंबंधाभावेयदिस्वाभाविकाभेदसंबंधोनस्यात्तन्नेवेतन्येनासंसृष्टस्यप्रतिभासएवनस्यादितिप्रति
भासानुपपत्तिरभेदंसाधयतीतिविज्ञानवादीवर्णयतितत्क्षणविध्वंसिनःक्रियानुपपत्तेरितितत्रप्रत्यक्षेण
विज्ञानानांक्षणिकत्वमुपयुज्यते।एकिंवानुमानेनउत्पत्तक्षणानंतरंवाहिवर्तमानावभासिज्ञानंखात्मनोऽव

विवर॰

६७

र्त्तमानात्‌ व्यावृत्तिमपि गमयति नीलज्ञानमिवानीलव्यावृत्तं नीलमतो वर्त्तमानत्वग्राहमात्रं विज्ञानं प्रत्य
क्षमिति । न तावदन्यान्यत्वेन विज्ञानभेदावभास इत्याह यद्येवमहमिति संविदि इति ननु सत्यपि भेदावभास
ति सादृश्यान्न स्पष्टतमवभासत इति शंकितेऽन्यथान्यत्व सादृश्यादिति कोयमभिप्रायः यदि तावत्संविदोऽन्यो
भेदो ज्ञानांतरगम्यश्च सादृश्यदोषात्स्पष्टेनावभासत इत्यभिप्रायः तदा धर्म्मिप्रतियोगिसंविदोः संविदंतरवि
षयत्वान्न तयोर्भेदग्रहः स्यात् । विषयत्वे वा धर्म्मिप्रतियोगिभेदसंवेदनेकाल्पिनं तदभिन्नं वस्यादथ संविदस्व
रूपमेव भेदः संवेदनमेव तज्ज्ञानमिति तत्राह । संविदोपि वेदितापि वेदित्यपि वैकप्रतिभासे सादृश्यकार
णं प्रमाणविरुद्धं भिन्नयोरैक्यभ्रमस्य सादृश्यकल्पनायां प्रमाणां तदभावाच्च न सादृश्यासिद्धिरित्याह ।
अपि वतद्रूपप्रतिभास इति नन्वैक्यावभासस्य व्यामोहत्वान्न सादृश्यकल्पना प्रमाणविरुद्धैक्यभ्रमस्य
भिन्नेषु सादृश्यमंतरेणानुपपन्न इत्यर्थापत्तिमूलात्वसादृश्यकल्पनानां सिद्धं सादृश्यमित्याह । एवं
वारीतद्रूपप्रतीतेर्व्यामोहत्वादिति निर्लेव मैक्यभ्रम सादृश्यसिद्धो रितरेतराश्रया दितिपरिहरति । नेता ६७

रेतराश्रयत्वादिति नन्वैक्यप्रतिभासस्य भ्रमो हेत्वान्न सादृश्यकल्पनाप्रामाण्यं न स्वतः सिद्ध्यतीति किंतु
सादृश्यस्य निर्दलत्वप्रमाणाविरुद्धत्वापेक्षया सादृश्यस्य च निर्दलत्वप्रमाणाविरुद्धत्वमैक्यस्य प्रामाण्या
पेक्षयेति जल्पंतवापीतरेतराश्रयत्वमिति वोढव्यमिति स्यादेतदेवं मोहेपीन्यैक्यप्रतिभासेन सादृश्या
भावापेक्षः किंतु स्वत एव प्रामाण्यमिति परिहरति नैतत्सारसिकमिति। ननु सादृश्यमपि स्वत एव सिद्ध्य
त्याशंक्याह। ननु सादृश्यकल्पना स्वत इति कुतस्तर्हि सादृश्यसिद्धिरित्यत आह। अप्रामाण्यपक्षे विके
न्यैक्यभ्रमो हि भिन्नेषु सादृश्यं कल्पयतीति भावः। ननु कैयप्रसंगेह्यज्ञानं सत्यमिज्ञीति चेन्न तस्यात्म
निसासंभवति कथं विज्ञानस्वभावस्य ह्यात्मनः स्थायित्वे स्वयंप्रकाशस्य ज्ञानांतरागम्यत्वात्त
द्विनाशसंस्काराभावात्स्वरूपस्य वा विनाशाद्विनाशिनः संस्काराभावात् स्वयंप्रकाशस्येदानींतन
स्वरूपव्यतिरिक्तप्रमाणकारणाभावाज्जन्मप्रभृति ज्ञानामयज्ञासामर्थ्यवलात्संविदैक्यं प्रतीयते सर्वानुभवसं×
स्कारसहितादिदानींतनवस्तुप्रमितिकारणात् ज्ञानमेकस्य कालद्वयसंबंधविषयपत्य×२

विवर० त्यभिज्ञाकारणं यावदात्मनि संभवति न च स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञानस्य दीपप्रभावद्वर्त्तमानप्रकाशि

६८ नः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात् सोऽहमिति । च विषयाकाराभ्युपगमे स इदमहमिति वाकारभेदेन वि

षयभेदात्तज्ज्ञानभेदासिद्धेस्तस्मान्नात्मनि प्रत्यभिज्ञेति । युक्त्याप्यात्मनोऽहंत्वासिद्धिरित्यत्रोच्यते । अंतःकर

णाविशिष्टेनात्मनि प्रत्यभिज्ञानं भ्रमः नानिष्कलंकात्मनश्च स्वप्नमानेन समोऽहं भाव स्थायिनः शास्त्रैकग

म्यत्वात् संसारावस्थायामंतःकरणविशिष्टरूपानपायात्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायास्थायित्वाभिधानात्तत्र

चांतःकरणजन्याहंप्रत्ययाधीनत्वाद्विशिष्टात्माभिव्यक्तेः पूर्वकालविशिष्टात्माभिव्यक्तेः पूर्वकाल

विशिष्टात्मानुभवनिमित्ताहंवृत्तिसंस्कारसहितमंतःकरणमेवेदानींतनाभिव्यक्तिनिमित्तं सत्पू

र्वापरकालविशिष्टात्मविषयं प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयति न तु पूर्वापराभिज्ञयोरविषयतयाभिव्यक्तस्या

त्मनः कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति चेन्नैष दोषः यथा संवेदनस्य स्वसंविदितरूपस्यापि कालांतरे स

संस्कारजनितस्मृतिविषयतयाभिज्ञाप्यभिज्ञायमानविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं न विरुध्यते । न ६८

तु स्वयंप्रकाशस्य विषयतैवानुपपन्ना नैवं देशकालांतःकरणविशिष्टतया विषयतोपपत्तेर्यथा धर्म
स्यागमैकसमधिगम्यस्यापीदानीं फलदानाभिमुखीभावादिलक्षणधर्मविशिष्टतया वर्त्तमानफ
लोदयलिंगादधिगम्यत्वं न त्वेवमेकस्यैवात्मनः प्रत्यभिज्ञायां कथं कर्तृकर्मतया युगपद्विरुद्धरूपान्वयः
ननु सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्तात्मानुमानविषयतया कर्तृकर्मभावः संप्रतिपन्नस्तत्रानुमानादौ विषय
स्याकारकत्वाभावादाकारसमर्पकतया विषयत्वात्तेन कर्तृत्वेनात्मनो न कर्मता प्रत्यक्षे तु पुनर्विषयस्यापि
स्वविषयज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वात्तत्रात्मैवात्मनो युगपदेकस्यां क्रियायां रूपद्वयापत्तिरि
न्याशंक्यते ऽतः प्रत्यभिज्ञायां विशिष्टतयात्मनो ज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च ज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदाद
दविरोध इति सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वाद्बाधश्च कथं विना निमित्तं कल्पयितव्यं । व्यवहा
राविसंवादान्न भ्रांतित्वायोगान्न च सोऽहमित्याकारभेदादर्थभेदेन ज्ञानभेदो युक्तः किं ज्ञानं तत्क्षणिकमि
त्याकारभेदेनार्थभेदाद्धि ज्ञानस्य क्षणिकत्वाभावप्रसंगात् अन्यथा विज्ञाने क्षणिकत्वादिधर्मोपरागो । किंत

त्यमव्यवहारसामंतसम्पतोस्तीति चेत्तथा ख्यातिर्वादिव्यवहारश्च कालादिधर्मोपाधित्वाद्विज्ञाने विकल्प
व्यवहारादल्पविशेषः ख्यातुभेदः स्यातिकालेख्यायित्वादि विकल्पप्रत्ययाः सो हमित्याद्यनुभवसिद्धा
व्यवहारा विसंवादिनोऽर्थक्रियासमर्था दृश्यंते। ननु तथा त्वणिकालादिव्यवहार इति ग्रंथ प्रभाकरामतं
तेनैव प्रत्यभिज्ञार्थां विषयत्वेनायमात्मा सिध्यति किं वा क्रमत्वेनेति तद्युक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य
त्वणमात्र वृत्तिघटप्रत्यभिज्ञानाश्रयत्वायोगात्तदाश्रयतया ख्यातिसिद्धाभावान्नपूर्वकालसंवेदनमि
दानीमनुस्मर्यमाणं स्वाश्रयं तदानीतनमात्मानं साधयति स्मृतिः स्वाश्रयतयेदानीतनात्मानं सा
धयतीति कालद्वयविशिष्टात्मसिद्धिरिति चेत संस्कारस्मृति पूर्वानुभावेहितत्तत्कालमात्मानं साधय
तोऽभिज्ञा प्रत्यक्षद्वयतदैक्यस्यकालद्वयसंबंधः केन सिध्यतीति नन्वेकं पूर्वापरसंवित्तद्वयमेव साध
यतीति चेद्वयदाहिधभिज्ञाद्वयव्यतिरेकेणप्रत्यक्षभिज्ञापादान [illegible] लिंगं ननु तावद्द्वयमेव संविद्द्वयं सा
धयत्येकेकस्यकालद्वयवदात्माश्रयत्वाभावात्तत्संबंधस्य पूर्वापरसंविद्द्वयंतद्वंतमात्मानं साध ६९

यन्योन्यस्यान्योन्यसंविद्विशिष्टात्मविषयत्वाभावादथ संविद्व्यमेष्टर्वापरसंविद्व्याश्रयास्यैकात्म
विषयसंविदं तस्मुत्पादयतीति सिद्धं तर्हि प्रत्यभिज्ञानमात्मविषयं किंवानुभूतं तमयेन्याश्रयविशिष्टपूर्वसं
विष्टपूर्वसंविदनुस्मृतेः स्वानुभवसिद्धत्वात् स्मर्यमाणानयैकेदानीं पूर्वानुभूतानामसिद्धिः नष्टपूर्वसंवेदना
श्रयतयानस्याविद्यमानस्येदानीमसाधकत्वोस्वयंप्रकाशमाना नहि संवेदनमात्रयं साधयतीति नस्मृतिवि
षयतयापरप्रकाश्यमन्यथा धर्मादीनामपि परतः सिद्धानात्स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसंगात्तस्मात् सिद्धम
त्मनि प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ॥ स्यान्नहर्ष्ववुमानात् क्षणिकत्वमिति विवादोसाधयन्यथ्यान्तेत्वयदर्शनादितिघट
सत्वान्यादिरित्यत्र ब्रूमः ते। तान्यपि स्वसत्ताक्षणादूर्ध्वं विनाशव्याप्तानि घटसत्वादं तत्प्रक्षणवाच्छिन्नघटसत्व
वदित्यनुमानेनतत्स्वसत्तोऽनंतरं दविनाशात्। क्षणिकत्वसिद्धिरितिक्षणिके स्वे कथं सादृश्यानिबंधनमि
तितत्प्रत्यनुमानमाहाद्दोसत्तादर्शनादिकादिरितिघटसत्तावच्छेदकाः क्षणाब्रूमंतोधेः क्षणहितिकिंवा
शावच्छेदकत्वेनानाभिमतः क्षणास्तत्वांतःक्षणाः सर्वे घटसत्तावाप्ताः इति साध्यं तेकालत्वात्सत्तावच्छेद

छे २ २२

ककालवदिति प्रत्यक्षमानमभावाद्यनुभवविरुद्धमंते सत्त्वानुमानमिति विवादयति क्षयानुभव इति नष्टे

त्पक्षणान्पूर्वे क्षणावच्छिन्नघटस्यान्वेतानामनंतरक्षयानुमानमपि प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमिति परिहरती
हापिइति। क्षयानुभवो भिन्नानुमानं बाधते न प्रत्यभिज्ञाऽनुमानान्तदुर्बलेति नेत्याह। नत्द्युभयोरिति। सर्वे भा
वाः। क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वाद्यदेवं क्षणिकं न तदर्थक्रियाकारि यथा शशविषाणमित्यनुमानांत
रं दर्शयितुं स्थायिनोऽर्थक्रियानुपपत्तिमाह कथमन्यत यो सो स्थिरत्वाभिमत इत्यादिना ननु स्थिरस्यैव नि
मित्तसंयोगादन्यथाभूतस्य क्रियापूर्वकं कार्यमुत्पादयतुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति। सिद्धान्ती वाद
यति। कथमयोग इति इत्थमयोग इत्यादि परिहारः क्रमेणोत्पन्नेकानि कार्याणि सातत्येन कुर्या
दित्यर्थः। एकं वानेकं वा कार्यं सत्तत्कालोपरमत इत्याह। यौगपद्येनेति क्रमपक्षं दूषयति। न ता वदि
त्यनेककार्याणि कर्तुं समर्थस्येष्टफलकारणस्याभावादेकस्यानेककार्यदर्शनाद्युगमत्तदेककर्या
दिति भावः। द्वितीयं पक्षं दूषयति। नापि यौगपद्येनेत्यर्थक्रियाकारिलक्षणत्वासत्त्वस्येति भाव।

अतःसत्त्वकर्तुःकालांतरेपुनःकार्यत्वनिमित्ताभावादकार्यत्वेचासत्त्वात्अन्त्यदेवसत्त्वमित्पक्षसंग्रह
रत्पत्तौअर्थक्रियाकारित्वादेवेतिसिद्धांतीउस्थायिनःसत्त्वदेवकार्यंकृत्वाक्षणंस्थिरस्थायिनासंभवाक्षि
त्वस्यार्थक्रियाकारित्वलक्षणात्वाभावादित्यपक्षपथादृश्यन्यथकेथ्यमिमादिनातन्नाह।स्वविषयज्ञा
नजननमिति।युक्तंबाह्यार्थानामेतादृशं।विषयसत्त्वेविज्ञानंउस्यविषयविज्ञानस्यविषयतयापु
रुषांतरज्ञानंजनकमित्यर्थक्रियालाभःसंविदामिति।नन्वेकसंतानज्ञानानामन्योन्यविषयविज्ञ
पिज्ञाऽभावेपिपुरुषांतरज्ञानस्यविषयतयापुरुषांतरज्ञानंजनकमित्यर्थक्रियालाभःसंवि
दामितिनेत्याह।नसंतानांतरेपीतिपुरुषांतरज्ञानंप्रतिपुरुषांतरज्ञानस्याजन्यत्वादनुमेयस्य
दनुमेयत्वादितिभावोऽनुमानज्ञानविषयतयातर्हिसंतानांतरज्ञानस्यसंतानांतरज्ञानंजनक
मितिमेत्याह।अनुमानेपीति।प्रत्यक्षमेवार्थजन्यंनानुमानादीनितेपिमननमित्यर्थः।ननुसर्वंसंवे
दनज्ञानंसर्वज्ञज्ञानस्यविषयतयाजनकंभवतितस्यसर्वविषयप्रत्यक्षत्वादित्यतआह।नसा

र्वज्ञोऽपीति। साक्षादिति सत्यविज्ञानोपप्लवैरप्यवधानेन सर्वज्ञज्ञानोपरक्तत्वतया तद्भेदेनेत्यर्थः। ननु
हेतुः। संसारविदेकरूपत्वप्रसंगादिति। संविद्विषययोर् भेदोपगमात्तस्यासा स्फिकज्ञानेः सोपप्लवैः स
र्वज्ञज्ञानं दूषितं स्यादिति भावः ननु सर्वोपप्लवोपरक्तमापितत्वज्ञानेन बाधितत्वात्तद्दोषमावहति
ननावतत्तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाधेनैषामिति बाध्ययोरेकस्मिन् क्षणेऽनुपपत्तेर्ज्ञानांतरस्य तु न सर्वज्ञा
नोपप्लवो विषयः येन तद्वत्तुवादेन बाधकः स्यात्। विषयत्वेन बाधज्ञानेष्वप्युपप्लवानाम भेदः स्यान्नहि वि
नैवोपप्लवैः सर्वज्ञज्ञाने विज्ञानानां रूपरञ्जनं इतिनैत्याह। न रूपत्व इति सर्वस्योपप्लवो किं कोपप्लवान
वभासनादुपदेशायोगा इति भावः ऽथ न स्वविषयज्ञानजननेनमर्थक्रियाकिंतु सजातीयक्षणोतरो
त्पादइति वा द्यन्यथेत्यत्र माह बरमत्क्षणास्या सत्क्षणत्वप्रसंगाइत्ययमर्थोहमितिसंतानपति
तानि विज्ञानानि स्थायित्वानुसंधानकल्पनाभ्यां रागादिदोषविषयैश्चोपरक्तानि पूर्वपूर्वसजा
तीयविज्ञानलक्षणसंस्कारेभ्य उत्तरोत्तरक्षणफलप्रधानेनेतत्सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनयानादित्व ७१

कल्पनानिवर्त्तिश्चलत्त्वाभावनयाऽस्वगुणकर्मशब्दविशेषणविशेष्यकल्पनाविनष्टेतिदु
खः स्मितिभावनयारागादिदोषप्रवृत्तिषु खंडुःखोपप्लवाः क्षीयंते खलत्त्वाभावनयाशून्यमितिभा
वनयाऽविषयोपप्लवविगमस्ततश्चभावनाभेदेष्वनुभिच्छ्वनुविश्वसंसारविरोधिमिश्चवविषोप
प्लवेक्रमेणामंदीभूतेभावनाप्रकर्षपर्यंतासमनंतरखन्पयान् [illegible] सर्वोपप्लवविरहितविज्ञानसुमध्य
तेन संसारसंतानसंतत्यत्वाद्धरममितिनिस्वकार्यांतराभावादसत्त्वप्रसंगात्क्रमेणासर्वमसदेवप्र
र्वस्यादिति। ननु चरमक्षणे पिव्वसंतानज्ञानाविषयतयाजनयतीति नेत्याह। न च सर्वज्ञज्ञानजन
नेति। तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावएवैकसंतानतानामचरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धत
यातुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावादविछिन्नसंतानइतिभावोमाभूत्संतानविच्छेदइतिनेत्याह। प्रु
तयभावप्रसंगादिति। संतानविच्छेदोहिमुक्तिरभिप्रेतेतिभावोऽथसर्वज्ञसंतानस्यतुल्यस्वभा
वतयाजनकत्वात्तत्संतानैक्यमेवमुक्तिरिति। तर्हि विषयतयाजनकत्वमेवनास्तीत्याह। न च संवि

संविदो विषय इति प्रत्युक्तत्वं विषयशब्देनोच्यते ऽरूपांतर संवेदनस्यानुमेयत्वादथवा ऽन्यत्रस्येव सं
वेदनस्य देहांतर संबंध एवानुमीयत इति सर्वप्रमाणाविषया संविदित्यथवा संविदात्मना भेदाभा
वादित्ययमर्थः। संविन्संविदंतरात्र संविदाकारेणाभिद्यते जातियो गिनो संवित्वप्रसंगादेका संवि
त्स्यात् संविदाकारेणाभेदे ऽपि संविदेकैव स्यादिति न संविदां विषयिभाव इति। किं चेदृशमर्थक्रियाम
कारणत्वे हेतुः प्रतीतिनिमित्तं वा ति विकल्प हेतुत्वे दूषणमाह। स्वकारणनिष्पन्नत्वादित्यर्थो
न वति ष्पन्नमप्यर्थक्रियातः सर्वमसदिति शक्यं वक्तुं शशविषाणउत्पत्त्वेनाकारणत्वप्रसंगात्प्र
तीतिपक्षे ऽनवस्थाद्रूषणमाह। नवतत्र तस्याप्यन्यत इति। ननु कार्यमर्थक्रिया यथा नामज्ञाना
नि वस्त्वेवा ऽसुत्तरोत्तराणि कार्याणि नि स्वयं सिद्धानीति न प्रतीत्यनवस्था। तिवोदयति। ननु स्वज्ञा
नार्थक्रियाया इति तर्हि कार्यकारणभूतानां ज्ञानकार्यत्वानां ज्ञानानां स्वयं स्वनेवावभासनमिति स्व ७२
स्यार्थक्रियेति नेष्या। न हि स्वरूपमेवेति। शक्तस्यसहकारिकारणापेक्षमपलपन्प्रथकार
तस्मान्नार्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं किंतु स्वाभाविक।

मितिसन्नत्कार्यकरत्वात्स्थैर्मिकस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यत इति इदानीं क्रमेणापि कार्यकरत्वात्स
त्त्वं न विरुध्यत इत्याह। यस्तु नः क्रमेणेति शक्तस्यापि सहकारिसंनिधानविशेषक्रमापेक्षया कार्यक
मो ऽयुज्यत इत्याह। स्थायिनेपीति। शक्तस्य सहकारिकारणापेक्षमलपन्यथा कारणस्येति। निरू
भिसंधिकल्परमाहाकारणस्यापि नतरामिति माह तर्हि शक्तस्याशक्तस्य वा सहकार्यपेक्षेति नितरामाह।
सहकारिवैयर्थ्यं स्यादिति। शक्तस्यैव सहैककार्यकरत्वात्तु भवविरोध इति भावो ऽशक्ता एव पदार्थाः सा
मग्रीलक्षणकारणेन्यत्वेनो परस्परमपेक्षन्त इति। ननु भवविरोध इत्याशंकत इत्यकारणं कारणेनान्य
त्त्वयु इति। कार्यजनकशक्ता अपि पदार्थाः सामग्री कारणं प्रतिज्ञाको वा न वेति विकल्पयन्नथ तत्कार
णस्येति उभयत्रदूषणं वदितुमाह यद्यनपेक्ष्य एककार्यं न तु शक्ताशक्तयोः परस्परापेक्षा भावे कथं सहका
र्यनुभवः कथ्यते ननु कार्यस्योत्पत्तावा। विशेषाः सर्व एवाकस्मिकिन्न स्यात्कारणस्य वा विरोधसंब
न्धीहीनस्य सर्वस्पृहन्मनकता। किं न स्यादित्यपप्रवस्थायां कथं कार्यकारणभावमात्रं त्वयाभ्युपगम्या।

किव- प्यतेऽथान्वयव्यतिरेकसामर्थ्यात्कार्यकारणनियमऽइति सहकारिणोपि तथेत्याह। तस्माद्यथैवहे
७२ तोरिति। ननु तर्हि सहकार्युपयोगऽइति तन्मतं तत्रस्वपन्यस्य पूर्ववादिनं दूषयति यस्तु मन्यते। स
हकारणनियमऽइति सहकारिणोपि तेन ने सत्त्वा... विशेषोत्पत्तौ शक्तो वा न शक्तो वेति वि
कल्प्य हेतुत्वे दूषणमाह। विशेषोत्पत्तावि सहकारिसहस्रसंनिधानेपि किं विकुर्वद्धेतुरित्य
र्थः। हेतुत्वे दूषणमाहाथहेतुरिति। तत्र प्रथम विशेषस्य विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगाद्दोष
परिहाराय यच्छक्तिविद्वत्सहकारिभिः कारणे विशेषोत्पन्नते कार्यजननायच्छक्तिरत्कारणे विशेषज
न्मानापन्नमेव सहकारिभिः कार्यं जन्यतऽइत्यभ्युपगन्तव्यं। त्वयमेव दर्शयति। अथ मतं न सर्वकार्य
मिति ताकल्पेवाभवऽइत्युक्तं। विशेषस्यान्यवेत्यर्थः। न तर्हि शक्तिमता कारणेन स्वाश्रयमनुपकुर्वन्न
पि सहकार्यापेक्षत इति त्वयैव स्वपक्षो निवस्तऽइति परित्यहस्त्वनुपकुर्वन्नापि तद्दीतिग्राह स्यान्ना
कृणिकवादी नानुपकुर्वन्निति सर्वस्य सहकारित्वप्रसंगादित्यर्थः। कथं तर्ह्युपकारऽइति तदाह ख ७३
ति। नह्यर्कं ७

रूपेक्षेनोपकरोतीति।कार्ये हि सहकारिणा जायमानस्य पक्रियत इत्यर्थः।तर्हि क्षणिकस्येवति
न्यस्यापि कार्योपकाराय सहकार्यपेक्षा न विरुध्यत इति परिहरति॥नित्योपि तर्ह्यनाधेयातिशय
इति।तदेव प्रपंचयति।यथैव क्षणिको भाव इति।सामग्री साध्यत्वादिनिवज्ञकारकव्यापारसाध्यत्वादि
त्यर्थः।पुनश्चोपकार्ये कार्यमेवोपकारस्कं सहकारिणामपेक्षते नानुपकार्यकारणमित्याशंकते।अथ
मतं क्षणिकोपि नैवापेक्षत इति यदन्यसन्निधौ भवति तदपेक्षत इति संबंधः।नित्योपि तर्हि कारणं कार्यमपि
सहकारिणामपेक्ष्य क्रमेणाभविष्यतीति नेत्याह।नित्यस्य तु जनकास्यति सहकारिणां कारणस्वस
र्वदाभावात्सर्वदा कार्यजननादित्यर्थः।ननु सहकारिणामपि सन्निधानमपेक्षत इति नेत्याह।को हेतु
रिति कारणसहकारिणोरपि संबंधः कार्यश्चोपि कारणसहकारिणां सदा भवतीति कार्यजन्म सदा
भवेदित्यर्थः।ननु क्षणिकादपि सहकारिसंबंधपेक्षा।किमिति सर्वाकार्यं न जायते विशेषवति सतो क्ष
णिकारिणां सदा भवतीति कार्यजन्म सदा भवेदित्यर्थः।ननु क्षणिकादपि सर्वकार्यजन्माभावात्सर्वान्

नयोर्विशेषाभावादिति।

विवर रकार्यजन्मप्रदाभवेदित्युक्ष्माशनवाहाल्लक्षणिकत्वयोजनकइतिइदमयुक्तं सर्वत्र इत्ययमर्थः तता
७४ वदग्निस्वलक्षणास्यैव धूमस्वलक्षणांप्रतिकारणत्वमवगंतुंशक्यं तस्यमात्राणिप गिणोरन्वयव्यतिरेक
बुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात्किंतुवह्निधूमसंतानयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्निस्वलक्षणानिधूमस्वलक्ष
णानां कारणानीति सामान्योपाधौ प्रमातव्यं। तत्राग्निस्वलक्षणानां विशेषाभावादंगारंगतादप्यग्निस्व
लक्षणाद्धूमजन्मकिं न स्यात्काष्ठस्वलक्षणाभावादिति चेन्न तस्यापि स्वसंतानेविद्यमानत्वादिंधिकाष्ठस्व
लक्षणसंसर्गोपहाविघात इति। चेन्नः संतानद्वयनित्यत्वेन निमित्तसंनिधानस्यापि सदाप्रसंगात्तत्राप्यनप
पेक्षेति चेदिहापि नित्येपि सहकारिसंनिधानस्यकदाचिद्भावान्नित्यस्य कार्यजननप्रसंगेनयुक्तोपवर्त
नइतिमत्वसहकारिसंनिधानादेवकार्योदयनियमेपि धूमकाष्ठसंतानयोर्नोपकार्योपकारकसंबंध
इत्याह। किमत्रायुक्तमिति। परिहरति नियमइतिसहकारिणां कार्येणान्वयव्यतिरेकनियमेपि
नोपकार्योपकारकसंबंधइत्यत्र त्रिविरुद्धेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकनियमयोरप्युपकार्योपकार ७४

कस्संबंधव्याप्तिः कद्दृष्टेत्यादि दृष्टाकार्यकारणयोरित्याद्यान्तथाविधयः कश्चिदित्यिकार्योपकारकसंबंधा
भावेऽत्र लक्ष्मयोरिवान्वयव्यतिरेकनियमानुपपत्तेरितिभावः ननु यथोरेवाग्निधूमस्वलक्षणयोः का
र्यकारणभावोदृष्टः तत्रैवान्वयव्यतिरेकनियमो नाग्निधूमसंतानयोर्येनाविशेषात्सर्वत्र वह्निस्वलक्ष
णेषु धूमस्वलक्षणकारणेषु काष्ठसंयोगासंयोगाभ्यां धूमभावाभावदर्शनेनसहकारिकारणेष्व
न्वयव्यतिरेकनियमापेक्षा लक्षणोपकारसंबंधस्यात्तस्मात्तकार्यकारणस्वलक्षणान्यत्र सामा
न्योपाधौ कार्यकारणयोरप्यताप्राप्तिरितितत्राह एवं हि कार्यकारणभावसिद्धिरित्यादि सामान्योपाधौ
हि व्यवहारो दृश्यते इति भावः अस्तु सामान्योपाधौ तज्जनकयोग्यतानियमः ततः किमितितत्राह
तन्नयदित्यापि कं कारणमिति तदेव साध्यमिति तथापि हेतुपरंपरेणप्रतिबंधादित्यिकारणस्य स्वयं शक्ता
त्वादित्यर्थः। नापि कार्यं सहकारिणामपेक्षत इति कारणादिवज्जननादित्यर्थः। ननु वह्निस्वलक्षण
धूमजननिकाष्ठसंसर्गस्यापिसंनिधानात्तदपिसहकारिकल्प्यत इति तत्र प्रागपि हि दृशा स्वलक्षण

विवर० स्यक्षमत्र ननयोगस्यकाद्दसंसर्गाभावान्नदहेतुवलक्षणस्यव्यतिरेकस्यदर्शनमंतरेणान्वयमात्रा
७५ न्न सहकारित्वसिद्धिरित्याह। काकतालीयमुच्यते इतितर्हि माभूदहकार्यापत्तेतिकारणमपि
माभूदित्याह। तथाचकार्यकारणव्यवहारइतितस्मात्क्षणिकानित्ययोः सहकारिसंनिधानक्रम
स्याविशेषात्कारणत्वमविशिष्टमित्युपसंसंहरति। तस्मात्क्षणिकस्यापीत्ययमर्थः यथैकस्मादसि त्रि
स्वलक्षणअमानदेशेवह्निरूपरिच्छिन्नस्त्समांधस्तानस्मप्रुरुषेविज्ञानमिति सहकारिभेदाद्देशभेदे
नैकस्मादनेककानिकार्याण्युत्पद्यंते तथैकस्मात्कारणात्कालभेदेनसहकारिभेदात्कार्यभेद
:तस्मात्तत्त्वपिविषयाभेदेऽहंसंवेदनस्ययथाप्रतिभासमक्षितीयात्संवेदनाद्भेदेनाप्यर्थक्रियासम
र्थनयादस्थापित्वमस्तीतिमहदेतदिसिद्धांतवेलक्षणपमस्तीत्युपसंहरति। तदेवमहंकर्तुः सद
करूपावगमादित्यिथ्यंक्तिविज्ञाम्पेनवसिद्धांतसंकार्यमंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यप्रतिप्र
पगमाद्देवतास्वर्गेश्वरमोक्षानभ्युपगमात्। क्षणिकप्रमाणसंबंधस्यक्षणिकस्येषसत्वाभ्युपग ७५

मात्लोकायतबौद्धांराद्वयपरित्राणः। प्रभाकरोभेदाभेदाभ्युपगमान्नं नाद्यप्रामाण्यपाश्चलोकायतरूप
णाक्रोशाद्वयपरित्राणतोभ्रान्तिकैककारिणेयस्तुकाश्चित्कूपपाकपादावनतशिरोविवस्त्रत्वदर्शनतनिष्टपरं
सपक्षेपतीव्रवायुविक्षिप्तविवेकविज्ञानलवः स्वपरपक्षगुणदोषविभागदूरीकृतविज्ञानोभेदाभेदाभ्यां
वांक्षमोहादिसंकरमिवकुर्वन्नद्वैतरमणीयांवावंदत्रूपनिखुगतविज्ञानवादसमानोयंवेदांतवाद इति।
समसंप्रदायश्रवणापरिचयस्थूलतयादर्शनविवेकमनवबुध्यमानोनापलाप्यः। किंतुशोचनीय इत्यपक्षपाण।
योविद्याक्लिनैव विज्ञानेप्रपंचस्यकल्पितत्वंवतस्यवतुल्यं। सत्यंविज्ञानेप्रतिभाष्यमानत्वंवत्तवेतस्यव
तुल्यमिति। विज्ञानवादस्य चवीपंदर्शनं किं न स्यात् सत्यपि प्रतिभासत्वे भिन्न मिथ्या। विभागोस्तीति चेदिह
पि सत्यपि मिथ्यात्वे अर्थक्रियासमर्थसत्वासत्वविभागोरूपेवकल्पितत्वेनैव विभागसिद्धिरिति चेत्प्रतिभा
सत्वेपि न सत्यमिथ्याविभागसिद्धिरिष्यते विभाग इति चेत्तदेव विभागदर्शनं समं किं न स्यात् दृष्टादेर्मिथ्यात्व
मसिद्धमिति चेन्न प्रतिभासस्य सत्यत्वस्याप्यसिद्धत्वात् शुक्तिरजतादृष्टयोरर्थक्रियाभावाभावसत्वासत्वापि
त्व

न्व ४

भागदर्शनाद्बृहस्पतेरिव मायाशीतिहृषादिकारणांशुक्रस्याप्यैर्देवासुरसंग्रामादिषु मायाविनिर्मितशस्त्र
भेदानां दाहच्छेदभेदादिहेतुत्वाभिमानमतिप्रसंगेन ननु विषयस्यापि चैतन्यव्यंजकतया परोक्षत्वे ऽ
नुमानादिष्वपि तथा स्यात्तथा बृहस्पतेरिति चोदयति। ननु नानुमेयादिष्विव अंतःकरणपरिणाम
संसर्गकृतयोग्यत्वाभावस्य विषयस्य चैतन्यव्यंजकत्वं न तदनुमेयादिष्ववर्त्तमाने संभवात्तेष्ववर्त्त
मानधर्मद्वययोगात्तपरोक्षत्वे तेन परिहरति। नानुमेयादिषु परोक्षत्वमित्यन्वयाश्रुतत्वादिति कारक
त्वव्यंजकत्वधर्मद्वयानुपपत्तेरित्यर्थो न हि विनष्टे घटे निसंयोगाल्लौहित्यमुत्पद्यते नन्वतीताना
गतात्कारणात्स्पष्टादवर्त्तमानत्वमपि दृश्यते। न तु भूतेर्युगपदतीतत्वंवर्त्तमानत्वायोगादतीततावधर्म
स्यापि वर्त्तमानकाले घटादिरिक्तानान्वयितया वच्छेदकः किं त्वपतियोगितयेति घटादिवन्नवर्त्तमान
लौहित्यगमनाश्रयत्वाद्दर्शनाद् अतो नानुमेयादिषु कारकव्यंजकत्वयुक्ते प्रत्यक्षे पुनरिंद्रियसंयो
गस्य गुणस्य गुणिव्यापारमितरेण व्यापारात्कारको विषयस्य सामर्थ्यमतभावइति। कथं तर्हि विषयव्यापा ७६

रामावेनुमेयादिषु विषयाकारता विज्ञानस्येति तदाह लिंगादीनामेवेति। ननु अतीतेऽवर्तमानविषय
त्वात्तन्मवत्कारकात्वमपिस्यादितिनेत्याह। प्रमेयस्येति। विषयत्वं नामानुमेये स्फुरणं सम्याहत्तिः साभा
भावस्तद्धर्मो न भवति विज्ञानाकारता पिनविषयव्यापारः किंतु विज्ञानस्यैवेति। नातीतेऽर्थक्रियाकारि
त्वेऽज्ञानानेस्त्राअनुमेयादिषु फलापेक्षयासकर्मकत्वं न कर्मकारकापेक्षयेति सकर्मकारकत्वेनअल्पन्न
कट्टपरोक्षतापिस्यादिति। युष्मेषु पवर्षपदानीमस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्यं योजयति। तदेवमहं
कारं यथिरिति। ननु शरीरस्येव इन्द्रियादिवद्विविक्षेपाधिसंसृष्टमात्मानं दर्शयतीत्युक्ततिं तत्र कथम
हंकारस्योपाधित्वेनेति। वो दिनेहंकारतत्त्वं स्कारारोपस्काहंकारो नोपाधिकस्यैवात्मनो वस्थात्रयोपिवाहव
द्विधोपाध्यंतरनिमित्तो यं व्यपदेश इत्याह। स पुनरेवंभूतो जाग्रत्स्वप्नयोरिति। गतागतभावरत्नित्य
नेकोपाध्यपेक्षागउच्यते। सविकल्पकेऽधिष्ठाने सविकल्पाध्यासस्य दृष्टत्वादतोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादितिपरिहा
रउक्तोऽइदानीं विनिर्विकल्पकेपि सविकल्पकाध्यासः संभवतीत्याह। किंतु केवलामितिनखुनिन्यानु

विवर॰ मेयआत्माकथमपरोक्षतयासिद्धइतिनेत्याह।नह्यात्मन्यप्रसिद्धइतिस्वपरयोर्मयेदंविदितमितिक
७७ र्तृकर्मसंबंधावगमशून्यत्वाविशेषादनुभवाभिन्नज्ञानाश्रयत्वमनंतरस्याविशेषइतिचेन्नात्मपदार्था
नुभवाभावेसंबंधावगमायोगादनुभवसंबंधाभावाविशेषेचान्तराश्रयज्ञानानुमानायोगादितिभा
वोऽस्तुतर्हिविषयानुभवाश्रयतयासिद्धिरितिनेत्याह।नस्वसंवेद्यज्ञानेनैवेतिनतुसंवित्स्वोपाधिंसा
धयतिनकर्मकारकमितिनतावदाश्रयत्वस्वोपाधिर्विषयेभावादाश्रयविषयत्वस्वोपाधिर्नतिचेत्किंविषय
त्वंनामसंवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वमितिचेदात्मापितर्हिविषयःस्यादाश्रयव्यतिरिक्तत्वेसतिसंवि
द्यावर्त्तकत्वमितिचेद्घटादेरपिप्रसंगोनचाश्रयव्यतिरिक्तत्वेसतिसंवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्योविषयःसं
वित्तदाश्रयसंबंधस्यापिविषयत्वप्रसंगान्नचसंबंधोनास्तिनपक्षकाशा।नेचेतिस्वकर्तृकत्वेनकासंप्रयुक्ता
दिवस्त्वेवावभास्यात्।अस्तुतर्ह्यात्मविषयज्ञानांतरादितिनेत्याह।नचज्ञानांतरप्रतीतिकृतस्तद्वज्ञा ७७
नांतरंविषयानुभवसमकालंभिन्नकालंवाभिन्नकालत्वेदूषणमाह।भिन्नकालत्वेऽस्यैककालमिति

वेत्तत्राह। नस्येककालमिति। निरवयवस्य युगपदेकदेशे वा भिन्नदिग्देशे वा परिणामद्वयायोगादित्यर्थः
एकस्य युगपत्त्वात्मस्त्वेन परिस्पंदद्वयमनुपपन्नं परिणामस्तु संभवतीत्यत आह। मा भूदिति। परिणामद्व
यमपि कार्त्स्न्येन युगपन्न संभवतीत्याह। मैवमिति। यो वनस्थविरयोः कृत्स्नशरीरवृत्तित्वादिति
नवक्षणे गेन परिणामो निरवयवत्वादिति भावस्तस्मादिति। परिशेषात्स्वयंप्रकाशनयापरोक्षत्वोपसं
हारो व्यपमाने नैवेंद्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य वक्तव्यं नापरोक्षनामात्रेणारोपकल्पमित्याशंक्याकाशा रा
दृष्टांत इति भाष्यतात्पर्यमाह। ननु नकवि दिति अत्र शब्दस्य बाह्येकेंद्रियग्राह्यत्वात्तदाश्रयद्रव्यव्य
तिरेकेणोपपत्तिसंभवाद्विशेषगुणात्स्येव क्रमेस्पर्शादिगुणचतुष्टयसहवृत्तित्वाभावाद्बाह्येंद्रियग्रा
ह्यत्वादिकालमनसां विशेषगुणाशून्यत्वाद्भूतचतुष्टयात्मदिगादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्यैव विशेष
गुणः शब्दस्तद्गुणश्चाकाश इति वैशेषिकादयोऽनुमिमते बौद्धलोकायतास्त्वनुपलब्धिलिंगमूर्त
द्रव्याभावमाकाशमनुमिमते प्राभाकराणां त्वस्यैवाकाशोऽनुपलब्धिलिंगोमूर्तद्रव्याभावमात्रत्वा

विवरः द्भावांतरस्यैक्याभावत्वात् तत्पणकवार्त्तिककारीयस्तु वा स्तुपमाकाशमिह्लंति तया सति स्पर्शव
१८ त्वमपि स्यादस्त्विति चेन्न। रूपस्पर्शवत्स्वेवङ्ग्वेनच्च सद्विप्रवृत्तिनियमानौ वस्तुः प्रसारयास्त्वा
काशात्वमानलिंगदर्शनेन्यथा सिद्धत्वात् तस्मादध्यस्तूहेत्वाकाशङ्कत्मकमथ वै घनयामनोपाध्रे त्र
गम्पतया वाऽपरोत्तत्वमित्यर्थ इंद्रानीलमिव नीलमित्यर्थ एवमविरुद्धमित्यादि स्वच्छार्थः प्रतिपन्नो
पाधौ निरस्यमानमर्थमविद्यान्वयाव्यतिरेकाभ्यामविद्यामन्यंत इत्यर्थो न केवलमविद्यान्व
यव्यतिरेकसामर्थ्यादविद्योपादानतयाऽविद्यात्वं किंतु विद्याविपरीतत्वाच्चेत्याह। तद्विवेके
नेति। नन्वविद्यास्तु पवस्र्पुनस्याज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसद्दर्शनेनाध्यासनिवृत्तिसिद्धेः किमध्यासो
पवर्गनेनेतिचोदयति। यद्येवमध्यास इति प्रकम्प्येति। पुरुषाकांक्षयाऽनर्थनिवृत्तिविषयत्वा
स्यार्थस्येवाविद्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं वक्तव्यमिति परिहरति नैतत्सारमिति। अनर्थस्येवाविद्या १८
शु २ त्मकत्वेन तदाश्रयेऽपि विद्याध्यासविषयत्वप्रयुक्तस्यावैशद्यादोषाभावः सिद्धोऽध्यासपरिणाममित्या
वैषयेवा वस्तुतस्तान्निमित्तगुणदोषाभावात् तदा नेऽनुसर्वान् र्थनिवृत्तिः फलिष्यतीति नफलवचनमुत्तरं न्यार्थे
मित्याह। तदेतदाह यत्र यदध्यासस्तदिति। अवि

टी। सा द्वी वे

अथ यत्वप्रयुक्तगुणदोषाभावः कथ्यते कथमनाद्यविद्याध्यासस्य नित्यत्वे तत्प्रागभावासत्वान्नतत्राध्या
सपरिणामः वर्णयति कार्याध्यासपरिणामस्याविद्योपादानत्वादविद्यासंभेदादात्माश्रयत्वसिद्धिरि
ति। प्रज्ञेति सूत्रकारस्य ज्ञानेन बंधनिवृत्तेरर्थात् सूत्रणामुपपत्तिः तत्संकीर्तनेन सर्वस्य सूत्रभाष्यस्य ता
त्पर्यमाह एवं तावद्युष्मदस्मदित्यादिना प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोगभेदप्रपं
चाणस्य व्यवहारस्य यस्य शरीरेंद्रियादिष्वहं ममाध्यासपुरःसरत्वं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षोपन्यासः
कृतोऽनुविधिप्रतिषेधपराणि शास्त्राणि स्येव वक्तव्यं तन्निष्ठत्वात् शास्त्रस्य किमिदं मोक्ष
पराणीति तत्राह मोक्षपरत्वं चेति कथं पुनरित्यादिभाष्यस्याध्यासोपादानं व्यवहार इति तयमित्यत्र
प्रमाणानां मध्ये श्रुतिविषयत्वं दर्शयति। बाढमुक्तलक्षणमेव सिध्यति तस्मिन्नर्थे भाष्यं योजयत्यथ
वा कथमविद्यावद्विषयाणीत्यविद्यावदुपादानत्वे कात्प्रामाण्यपरत्वप्रपत्तिरिति तदाहाविद्यावद्विष
यत्वस्य कथ्यते देहेंद्रियादिष्वित्यादि परिहारभाष्यं विभागेनावतारयति। संग्रहवाक्यमस्यैव प्रपंच
णाविद्यत्यादिना। कथं पुनरित्यादिना पार्थं दर्शयति। प्रमातारमाश्रयंतीत्यविद्याध्यासपरिनिष्पन्ना
कारात्मसंपितनोपादानत्वेप्रभासानां नप्रामाण्यं २

विवर० इति। व्यवहारत्रितयमध्यासोपादानमित्यर्थापत्तिर्व्यतिरेकानुमानप्रदर्शनाय यत्राध्या
७९ साभावः संप्रतिपन्नस्तत्र व्यवहाराभावो दृष्ट इति व्यतिरेकव्याप्तिं भाष्यार्थेन दर्शयति। नहि देहे
न्द्रियादिष्वहमिति देहादिशब्दार्थविभागेनाध्यासं वक्ष्यति यतो देहेन्द्रियेष्वहमभिमानरूपादिनाध्यमा।
णांतरप्रदर्शनाय व्यवहारत्रयमूलाध्यासे प्रत्यक्षमनुवदति। सर्वो हि मनुष्योऽहमित्यात्मीयं
प्रयोगो देवदत्तस्य जाग्रत्स्वप्नकालीनस्यैव कर्तुः करणभूतदेहेन्द्रियादिष्वहं ममाध्यासपुरःसर
प्रमातृत्वादिव्यवहारवत्त्वं नतु स्यैव सुषुप्तिकालादन्यकालत्वाद्यः कालस्तथाविधव्यवहारवान्न
भवति न स तस्यैव सुषुप्तिकालादन्यकालो यथा तस्यैव सुषुप्तिकाल इति व्यवहारत्रितयं वो दर्शि
ताध्यासोपादानमंतरेणानुपपन्नमध्यासाभावे व्यवहारादर्शनात्सुषुप्त इत्यर्थापत्तिः नतु कर्तृ
करणभोक्तॄणां धर्मात्मव्यवहाराश्रयत्वेन न तदात्म्यसंबंध इति तत्र परिशेषानुमानार्थापत्ति सिद्धये ७९
संबंधांतराणि व्यावर्तयति न तावत्स्वस्वामिसंबंधः स्यात् आहं स्वत्वेन संबंधित्वेनेति सुषुप्तिकाले स्वभावादिति

न२॥

स्फत्वयङ्केच्छानुविधायित्वमेवव्यवहारनिमित्तं तदभावात्सुखदुःखेष्व्यवहारविपर्यय इति चोदयति । अ
परथाह । नेच्छानुविधायित्वमित्यादि । इच्छामात्रेणाविनियोज्यपि स्वनियतैकसंबंधस्ततः किमिति तत्रा
ह । ततः आत्मन इति तन्नेत्र ममत्वस्य मूलोऽयं व्यवहार इति किमित्र प्रमाणमित्यत आह तथा चो
निष्ठामीति न तु मत्पादयोपि तद्दिष्टावधायि नस्तच्छरीरेणापि व्यवहारः स्यादिति नेत्याह न च स्व
त्वादिषु तदसीत्यभ्युपतेयदीच्छानुविधानयोग्यतामात्रसंबंधः सुखदुःखेपि तदस्ति तत्रापि व्यवहारः स्या
दत्येच्छयानुविधीयमानत्वं संबंधोऽस्त्यान्तरेण तदभावात्समानत्वादिव्यवहारेण स्यादत्याह यत्
यं संबंधो व्यवहारस्थलमिति नेत्याह । नैतस्यं विदि बहुमानवतो युक्तिमिति तत्त्वगोप्यत्वं सुखानु
भवविरोधादित्याह भोगेत्यादिनेच्छाप्यध्यासस्थलेवेत्याह । अपि चेच्छापि परिणामविशेष इत्यं
तःकरणाध्यासस्थलेवेहोति सत्पक्षमाह तथा चानुभव इति न वात्मानात्मनोः संयोगसमवायो व
व्यवहारनिमित्तं सुखदुःखेपि भावात्स्रोक्तु भोग्यान्वयस्य कर्मारम्भत्वस्वेंद्रियाधिष्ठेयत्वादीनो भोग्य

विवर॰ द्यध्यासस्यापेक्षत्वात्स्वप्नादिशरीरस्वभावादव्यवधानेनमोगपर्यंतमूलसंबंधस्यान्वेषणात्तस्माद्य
८० त्किं विदितस्संबंधान्तरमित्यतः पुरिशेषादर्थापत्त्यनुमानाभ्यामध्यासएव इति चेद्यदिभोगभोग्य
तासंबंधः [redacted] नेनखडुपमानता संबंधस्तन्नात्मनः सर्वशरीरदेशकालाव्यवधा
नेसत्यपत्वेवभोगान्वयस्यमूलसंबंधान्वेषणात्तस्माद्यत्किं विदितस्संबंधान्तरमित्यतःपरिशेषादर्था
पत्त्यनुमानाभ्यामध्यासएवव्यवहारमूलंसिद्धमित्युपसंहरत्यतः स्वयमसंगस्यापीतिन्नतु सर्वश
रीरसंनिधानाविशेषेसत्यात्मनः कथमस्मिन्नेवशरीरेध्यासनियमइत्यनादिस्तावदविद्याध्यासस्त
त्परिणामत्वाल्लिंगशरीरंतत्कार्यत्वेतत्सूक्ष्मशरीरस्वत्वात्तत्संश्लेषाद्वास्थूलशरीरेध्यास
नियमोनविरुध्यतेन्नपुरुषमात्रैवव्यवहाराश्रयोनाध्यास इति नियमान्वमेवाध्यासपरिनिष्पन्नामि
त्याहतेनयद्यपीतियत्त्वध्यासपरिनिष्पन्नाहंकारात्मसंपिंडितोपादानत्वेकारणाबोधादप्रमाणं ८०
प्रमाणानामितितन्नयद्विप्रतिपन्नोपाधौकेनापिप्रमाणेनाबाधत्वेवत्कृतत्वादेनप्रमाणप्र

रा ४ दो॰

निरूप्यतेतदंगीकृतमेवास्माभिर्नपरमार्थसत्त्वांशेनाबाध्यमानेपिव्यवहारसमर्थेवस्तुं
मतांप्रामाण्यहानिरुच्यतेनंतत्रबाधाभावादित्याह।तथानिरपेक्षाणामितिविधिमुखेोपदर्शित
मितिव्यवहारसंगतायांप्रत्यक्षेणाध्यासस्खलनायांप्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिःप्रदर्शितमुभयमित्य
र्थोऽर्थक्रियासमर्थत्वाच्छशशृङ्गादिप्रत्यक्षाणामविद्यानिवृत्तिब्रह्मात्मावगतिलक्षणार्थक्रियाहेतु
त्वंमिथ्यात्वेपिशशशृङ्गादीनांनविरुध्यतेनन्वर्थक्रियासंवादात्प्रामाण्यप्रसंगोनह्यनादेवार्थतथ्यात्व
वदर्थ्यावगमादेवार्थक्रियासामर्थ्यंनिश्चयादन्यथानवापितथात्वज्ञानात्प्रामाण्यप्रसंगात्तद्भ्रमस्यज्ञा
नस्याप्यध्यासोपादानत्वात्मिथ्यात्वमापन्नंयदितावद्वस्तुरूपमिथ्यात्वमुच्यतेऽङ्गीकृतमेवतदर्थवि
षयमिथ्यात्वंनंब्रह्मणोबाधाभावात्प्रपंचस्यापिबाध्यत्वादेवमिथ्यात्वंनाध्यासोपादानगम्यत्वात्तन
नुदृष्टकारणजन्यस्यविषयस्यापिमिथ्यात्वंदृष्टमितिनेत्याहादोषस्त्वागंतुकइतिप्रमाणाकारणो
नुसस्तुपश्चाद्भवद्दोषऽस्फल्पन्तेस्वागंतुकइत्युक्तःप्रमाणाकारणत्वेनैवयोदोषोऽस्यवर्तिष्यते

सन्दोषःकारणत्वादविद्याध्यासस्यैतन्नस्याद्द्वितीयावभासंभवत्येवदोषोनह्येतावभासंभवतिन
स्यकारणत्वाद्यथाकाचादिवच्चक्षुरादिदोषोऽवतिष्ठतेसन्दोषःकारणत्वादविपिसंकथ्याविष
पापादृष्टोदयमनुमापयंस्तत्रप्रमाणाबाधान्नदोषस्तद्वदित्यर्थश्चैनन्यदोषत्वादेवतत्सकारणाबाध्य
व्यवहार्यंतस्यविपरीतंव्यवहारस्योभयंवस्तुप्रदर्शयति।दोषत्वंवाविद्यायाःचैतन्यस्यतथावभासविरोधि
तस्यानुपथावतिभासनिमित्तत्वात्कथमागन्तुकेदोषेबुद्धिर्नैनैसर्गिकइत्येतावन्मात्रेदृष्टान्तमाह्यान
वसर्वसाधारणादृतिनतुभाष्यकारेणदोषमात्रमेवविषयतोऽपिज्ञानमिथ्यात्वेहेतुरुक्तइतिनेत्यो
ह्यनैसर्गिकंवदोषमितिनत्वविवेकिव्यवहारोऽध्यासहेतुर्लोकभाविद्यतिनविवेकिव्यवहारइतिनेत्याह
इत्यैतद्वपुष्यादिभिस्ततियच्चादिदृष्टान्तेऽध्यासस्थलतांव्यवहारस्यदर्शयति।तथावपुष्यादयइत्य
ध्यासमाहेमानेहेतुरुक्तस्यव्यवहारस्याविवेकिधपिपद्धक्षर्मतामाह।नदेकरूपयोगत्वेमाऽऽनि।तस्मिँ
उदर्शनाहितुमन्तेमध्यासमनुमिमीते।अस्तदेकरूपकार्यदर्शनादितिस्त्यादिदृष्टान्तेषध्यासस ८२

द्वावेव प्रमाणं वोदयति ननु प्रत्यक्षादीनामिति। पदार्थद्वयदर्शने सति निष्कम्पत्वादनुमानागमौ भेदाप्रतिप
त्तावध्यासः परिशिष्यत इत्याह। प्रौढमतिभिरिति स्वाभाविकप्रत्यक्षेण विवेकदर्शने दोषमाहैव
मिति। नन्वनुमानागमविचारशीलानामप्यदृष्टार्थव्यवहारदर्शनात्। प्रत्यक्षेणैव विवेको गृह्यत इति
चोदयति। ननु गोपालानां गनादय इति। न प्रत्यक्षेण विवेकग्रहः किन्त्वाधववनादित्याह। न तत्र मिथ्याव्य
वहार इति प्रत्यक्षेपे हि विवेको विशेषणः प्रत्यगात्मानं प्रतिपद्येरन्नित्याह। तथा चोते दृष्टा इत्यतो निगमन
वाक्ये तु पपन्नमित्याह। तस्मादुक्तमिति तस्य व्यवहारस्य काल एव कालो यस्याध्यासस्य सोऽध्यास
स्तत्कालः सपश्वादिभिर्विवेकिनामपि समान इत्येवं तावत्प्रत्यक्षादीनीत्यादिकानुवादो न तेनान
ध्यस्तात्मभावेनेनिभाष्यं पूर्वेण व्याख्यातं तदुक्तवाद्ग्रंथे मावष्टे तत्रेयमाशंका भवत्वध्यासस्य व्य
वहारनिमित्तता तथापि रज्जताध्यासादिवन्निमित्तकारणमेवाध्यासो व्यवहारस्यात्मैव केवलं व्य म२
पादानमिति तत्राह न तेनानध्यस्तात्मभावेनासंगस्येत्यर्थः। रज्जुनाद्यध्यासानां व्यवहाराश्रय

विना

विवर॰ कोटिनिविष्टत्वाभावात्तदंतरेणाप्यात्मनिष्प्रमात्रत्वव्यवहारदर्शनान्निमित्तकारणतैवयुक्ता । इदं तु
८२ पुनराश्रयकोटिनिविष्टत्वात्तदंतरेणात्मनिष्ठसुखेऽव्यवहारादर्शनादुपादानकारणस्यापि पूर्वोक्तत्वाद
न्वयव्यतिरेकवतोऽभ्यासस्योपादानकारणत्वमेवव्यवहारं प्रतिकल्पयितुंयुक्तमिति । शांकरं तु न
रित्युत्तरभाष्यस्याशंका । तस्यापीति तात्पर्यं भिक्षानं शास्त्रीयोऽविपदृष्टार्थप्रवृत्तौ व्यतिरेकदृ
नमभ्यनुज्ञानातिप्रसंगानुज्ञामाक्षिपति । ननु फलनैयमिकेति । फलचोदनानावन्यत्राऽदीनाम
स्मिन्नेवजन्मनि लब्धुं शक्यत्वात्कोन्यस्तु स्वस्यवस्वर्गस्य पश्चाद्विचोदनाफलाभावाज्ज्योतिष्टोमा
दिफलत्वोपपत्तेर्निरतिशयप्रीतेस्तस्यैवभावात्तद्देहांतरसंबंधिनमात्मानमापादयति नैयमिकं नै
मित्तिकचोदनाऽत्रत्तरं फलश्रूयमाणं । फलवत्त्वं दृष्टेनैवोपभोक्तुंशक्यत्वात्प्रायश्चित्तस्यउ
दोषनिर्हरणफलत्वाद्दोषफलस्यास्मिन्नजन्मनि भोक्तुंशक्यत्वाज्जन्मांतरस्यवैताहशत्वात् । फ
लादर्शने क्कोरीर्यादिवदंगवैकल्यप्रतिबंधकतया सहकार्यभावकल्पनोपपत्तेऽमंत्रौषधादिसिद्धे ८२

वि२

नानेनापि शरीरेण स्वर्गादिभोगसंभवान्न देहव्यतिरिक्तज्ञानोपयोगः इति तन्न देवताधिकरणन्या
येन मंत्रादिप्रामाण्यापादितविशिष्टदेशकालशरीरादिभोग्यं स्वर्गादिफलं श्रुतिरित्येवमुक्तमिति प
रिहरन्ति। सत्यमेवं तथापीति। ननु मंत्रादिसमन्वयप्रामाण्यमनपेक्ष्यैव चोदनाभिरेव व्यतिरिक्ता
त्मापेक्ष्यते कर्ममात्रनिर्णयप्रवृत्तेन भाष्यकारेणात्मनो निरूपितत्वादिति तत्राह। तथा च विधि
भिरेवापेक्षितत्वे ऽस्य तेनात्र विभवैचित्र्यमित्यर्थः। ननु न पेक्षितस्याप्युक्तिरिति स्वयं भाष्यकारेण श्रुति
पादनमयुक्तमित्याक्षिपतीति। कस्य हेतोरिति तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति सूत्रावयवे
नमंत्रादिप्रामाण्यपक्षहारेण परंपरया सूचित एवात्मेति परिहरति धर्मजिज्ञासेतिकार्यार्थविचारं
प्रतिज्ञायेत्येवं सूत्रार्थपरंपरयाभिप्रेतेप्यर्थप्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यकारेणात्मार्थविचारः कृतः नचो
दनासामर्थ्यमाश्रित्येति परिहरति धर्मजिज्ञासेतिकार्यार्थविचारप्रतिज्ञायेत्येवं सूत्रार्थपरंपरया
ऽभ्युक्ते कथमवगम्यत इति तत्राह। तथा चोदनाहि स्वफलमिति तर्हि चोदनापत्तितत्वात् समन्वयोप्य

विवर॰ ५३

त्रैवर्णिकेष्वीप्सइतिनेत्याह।समस्तरूपावगमइतिनन्वकर्मप्रयत्नेनापिकिंतेवापितिन॥

त्वात्कर्तव्यमेवात्मविचारइतिनेत्याह।अपयोगाभावादितिनहिकर्ममात्रंव्यतिरिक्तात्मान

मपेक्षतेकिंतुफलमपेक्षतेफलेचनप्रयत्नतेऽपेक्षितमितिरित्यर्थः।ननुफलमपेक्षतेइतिचेत्तत्रापिप्र

यत्नेयुक्तइतिनान्यथासिद्धत्वादित्याह।भगवांस्तुपुनरितिनन्वकस्मैवात्रविचारितंनचोदनाफलमि

तितत्राह।तत्रवदेहान्तरोपभोग्यइतितच्चसर्वमितिस्पष्टार्थः।ननुप्रमाणान्वयसामर्थ्यादेवव्यतिरिक्ता

त्मासिद्धेरात्मविचारःपिष्टपेषणमितिनेत्याह।नास्तिद्विष्ठैतीति।ननुप्रमाणांतरयोगप्रसूतदभाव

विरोधयोःशब्दस्याप्रामाण्यापत्तावसिद्धिरितिनेत्याह।अतोऽस्ताःसिद्धोपराक्रान्तवास्तेनेति।विरोधप

रिहारफलेनविचारेणेत्यर्थः।सत्यंविनापितेनसिद्धोदित्यादिनोक्तमर्थंसंक्षेपप्रयत्नोदर्शयति।अस्ति

तत्कृतेर्थप्रामाण्यंस्वर्गादाविवेत्यर्थः।नतोनविनेतिव्यतिरिक्तात्मनाविनेत्यर्थः।ननुसूत्रभाष्यका

राभ्यांदेवताधिकरणेमुखतएवदेवतादिषुमंत्रादिप्रामाण्यंनास्तीत्यक्तंतत्कथंसूत्रावयवसामर्थ्या ५३

त्वामारोपहेतुमेनुमतमिति मन्यन्ते नैषदोषस्तत्र देवताद्यधिविग्रहवत्त्वे सन्निपत्योपकारकत्वप्रसं
गे यागाद्यपोनुपलब्धिविरोधात्कर्मणाविरोधप्रसंगाभिप्रायेणोक्तत्वात्तत्र प्रमाणाभिप्रायेणार्थ
वादलिंगानामपि तत्रतत्र द्वादशलक्षणं पंचमाणाः नोदाक्रियमाणत्वादिति तथापि न वेदांतवे
द्यमित्यादिभाष्यव्याख्यानं स्पष्टार्थं तत्राशनायाद्यतीतमित्यादिना कर्तृत्वाद्यधिकारान्वयभोक्तृत्व
याः क्रमेण निरस्यते ब्रह्मेत्यादिभाष्यव्याख्यानं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थावगमादि[illegible]त्यादिकथं पुनर्व
तिरेकज्ञानेनाध्यासस्य सह इत्यत्र परोक्षापरोक्षविभागाद्वंद्वैकत्वबुद्धिवज्ज्ञानवदविरोध इति केचि
त्तन्न सूक्ष्मशरीरस्यात्मा विद्याकार्यत्वात्तत्कार्यकारणयोर्भेदाभावात्स्थूलस्य शरीरस्या[illegible]य: पिंड
वस्तूत्वेन शरीरेण संश्लेषात्भेदज्ञानेऽप्यध्यासः स्वल्पपरोक्षः सर्वथापि यावदपरोक्षज्ञानमध्यास
ननिवर्तेतेति भावः तस्मादित्यध्यासप्रमाणोपसंहारः न केवलं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिरेवा
ध्याससिद्धिः किंत्वागमोपि विधिशेषैर्ब्रह्मसमधिकारिणां ब्राह्मणादिशास्त्रैरेवंवदंभ्यैतनाविननयोरे

रू ३

विवरः ८४ क्याव भासं दर्शयतीत्याह । नदेवदर्शयति । तथाहीति । यो ऽप्यो गामयात्कान्यलामयवा नित्यधर्माः ह्र
त्तसंकीर्त्तनपूर्वकमध्यासो नामेति लक्षणभाष्यमवतारयत्येवमध्याससद्भावं प्रसाध्येत्यादिना कि
मिति पुनरस्तो [illegible] लक्षणानुवाद इति तदाह कस्य पुनरूदर्थस्येति भाष्यं यो ऽयमतस्मिंस्तद्बुद्धिरूदर्थ
इत्यादिनात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्येत्यादि प्रत्यक्त्वे दर्शितस्याध्यासस्य विभज्य प्रदर्श
नायोत्तरं भाष्यमित्याह । तदाह पुत्रभार्यादिष्विन्यादि इत्यर्थान्तःकरणधर्मानित्यन्तः प्राक्तनो ग्रंथः स
ष्टार्थः । अत्रोत्तराध्यासो विशिष्टपूर्वपूर्वाध्यास इति कथयितुमात्मन्यध्यस्ततीत्यात्मशब्दार्थमा
ह । अस्मदर्थ इत्यादि प्रत्ययिसंभिन्न इति न तु शारीरमप्यध्यस्तमनेन धर्मो एवेत्यत आह [illegible] ८४
धर्मिणोपीति यद्ग्रहणमित्यध्याहारो धर्मशब्दस्तर्हि किमिति न गृहीत इत्यत आह । धर्मशब्दश्चिति शास्त्री सव्य
वहारस्थलत्वेन प्राधान्यात्तद्धर्माध्यासस्य प्राधान्येन ग्रहणमित्याह तत्रापि मित्रश्चेति नन्वंतःकरणधर्माः का
मादयो देह्यादि वसंबंधितया कथमात्माध्यासमर्हतीति नेत्याह । तथांतःकरणधर्मांश्च कामादीन् इति तथा

रात्र ५

हि सत्वांतःकरणाभावादसति च सुषुप्तेनेषामभावादसति च सुषुप्तेतेषामभावादंतःकरणधर्माः कामाद
यः संबंधितयाध्यस्यंते न तादात्म्येनेति भावोनन्वात्मसमवायिनामेव कामादीनामंतःकरणस्यचान्वयव्य
तिरेकौ करणविषयतयान्यथासिद्धौ न कार्यस्य कारणपरत्वं चर्त्ता नियमात् करणनियमाभावात्करण
कल्पनादुपादानकल्पनस्याभ्यर्हितत्वाच्च स्वयादिकरणांतराभावाच्च न हं कामीत्यादिप्रत्यक्षप्रत्यय
यादात्म्यापुपादानंतरमस्त्वीति चेन्न देहादिवत्संबंधिप्रत्ययाडुपादानत्वेतादात्म्यादहंकाम इति स्यात्तस्मा
न्न्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकावंतःकरणस्यैवकामाद्युपादानत्वं कल्पयत इति भावः। अतःकरणमित्यहम
त्यपि न इत्यादिस्पष्टार्थो शेषस्वकपवारस्याह्नितिशिजत्यगात्मनीति पदद्वयं भावप्रधानशब्देनाहंकार्यं ध्यिरि
त्यादिनास्यात्रिशब्दार्थमाहासंगतयाविकारित्वेनेत्यादिना कथं पुनः सर्वांतरस्यात्मनः प्रत्यगात्मनेमितिनिर्देशा
दिषु विषस्तनेतस्य स्याविकस्य समाधानविषयेत्रनुप्रवेशभ्रमापत्तेरित्याह। स एव चेहादि प्रिदंतयतिन च नसा
न्निविधमंतःकरणं किं वीरमेंद्रियविषयेषु समवाहितेषु ज्ञानोत्पादकत्वसामर्थ्यगम्यमितिनान्यथासिद्ध

व२ पत्रः २

विवर॰ ८५ त्वादात्मन एवक्रमज्ञानजननसामर्थ्यकल्पनयान्यथासिद्धः क्रमज्ञानोत्पादोद्भमीतरक्रमसामर्थ्य
कल्पनागौरवात्तदंगसिद्धस्यैवात्मनः क्रमसामर्थ्यकल्पनालाघवं न तु नार्थापत्त्यामनः कल्पया मि
थ्येनान्यथासिद्धिः स्यात् किंत्वनुमाने न तथा ह्यात्मनः सर्वविषयसंनिधाने क्रमकार्योत्पादः कर्तुः
साध्यं ४ क्रमकारिसाधारणकारणापेक्षः संनिहितबहुविषयस्य कर्तुः क्रमकार्योत्पादनत्वात् संनिहित हेतुः ४
बहुकुंभस्य देवदत्तस्य कुठारसापेक्षक्रमभेदनवदिति भेतत्सारं मनसः पंतीद्रियसंयोगव्यापारक्र
मवृत्ति निःसाधारण कारणांतरस्यान्वेनैकांतिकत्वात्फलस्य च दृष्टत्वात् तत्र तु क्रमवत्क्रियाकाष्ठसं
योगकुठारादिव्यापारस्यानैकांतिकत्वादिंद्रियाणां तु नि विषयसंयोगव्यापारस्य मनं विज्ञानादिवि
शेषगुणाजन्यत्वात् स्याश्रयेद्रव्यांतरसंयोगलक्षणासमवायिकारणापेक्षं नित्यद्रव्यविशेषगुणाजन्य हे॰
त्वाद [illegible] संयोग व्यापारस्वात्मनं विज्ञानादिविशेषगुणाजन्यत्वाश्रयेद्रव्यांतरसंयोगलक्षणासम
वायिकारणापेक्षं नित्यद्रव्यविशेषगुणाज [illegible] गिस्संयोगजन्यपरमाणुगतपाकजलो। इत्यवदि ८५

प८

त्यनुमानं यत्तद्द्रव्यांतरं तन्मन इति नेन त्वक्शरीरेंद्रियसंयोगस्यासिद्धत्वाद्द्रव्यांतरसंयोगानुमानायो
गात्स्वप्नस्मृत्यादिज्ञानेष्वपि शरीरादिसंयोगानपायात् द्रव्यांतरसंयोगानपायात् द्रव्यांतरसं
योगकल्पनानुपपत्तेस्तस्मान्नानुमानार्थापत्ती मनसि प्रमाणमागमावशागेव मनः सिद्धं नवें
द्रियकत्वमणुपरिमाणे परमाणुवद्योग्यत्वापातात् अनंतपरिमाणे मनसि युगपत्संयोगा
द्युगपत्ज्ञानप्रसंगान्मध्यमपरिमाणं त्वमनसः सिखप्नावस्थायां इंद्रियाभावेपि मनोदर्शना
न्मम मनो न्यत्रगतमित्यनुभवाबसात् त्रिविधमेवमन इति तं प्रत्यगात्मानमित्यात्मनोंतःकर
णादिघट्या सोदार्शितस्तद्दुक्तमितरेतराध्यासे योरध्यस्यमानत्वान्मिथ्यात्वापाताद्द्वयो
रप्यधिष्ठानत्वे द्वयोर्विशेषावभासो न स्यादिति तन्नाहमित्युष्मदर्थस्येवेन्यमर्थः एकाराध्या
सेऽन्यतरस्य सामान्यावभासोऽन्यतरस्यैव विशेषावभासश्चस्याद् ऽविकृतरूपेणाद्वयो
र्विशेषावभासो द्वयोरितिराध्यासं गमयति अध्यासविशेषावभासस्याध्यस्यमानत्वात्प्रयुक्तात्वा

विवरः न्नुवद्द्वयोरपिमिथ्यात्वापातश्चेतस्याचेतनेस्वरूपाध्यासाभावात्संसृष्टतयैवाध्यासान्नवि
८६ शेषावभासादधिष्ठानत्वविरोधः अधिष्ठानधर्मतयाविशेषस्याप्रतीतेरधिष्ठानांतरधर्मतया
प्रतीतेरितियंथस्तुस्पष्टार्थः ननुद्वयोः सामान्यविशेषात्मनावभासमानयोः नाध्यासः संभव
तिसामानाधिकरण्यमात्रविवेकेणमितिनेत्याह। नात्रविवदितव्यमिति ननुविशेषावभासेध्यास
विरोधउक्तः नेत्याह नहि दृष्टेनुपपन्नमितितद्विपर्ययेणांतःकरणादिष्वित्यादिशब्दोविरुद्ध
इत्याह। नन्वंतःकरणएवप्रत्यगात्मनइतिभ्रांतःकरणविशिष्टस्येवबहिरध्यासःकृतइतिन
चाह। अतएवतद्विपर्ययेणेति ननुतस्मिन्भाष्येविशिष्टस्येवाध्यासः कथमुक्तइतिधर्मेत्याह
णासाभर्थ्यादित्याह। अन्यथाचेतन्यमात्रैकरसस्यातियद्यपिचैतन्यस्यविषयाध्यासेंतःकरण
मुपाधिस्तथापिचैतन्यमेवविषयावच्छिन्नंप्रतिभासतेनांतःकरणमितिप्रतिभासापिज्ञापयेणा। ८६
क्तमित्याहसत्यमाह भैवानितिनस्यैवविषयस्यात्मानंप्रतिकार्यकरत्वमापाद्येत्यर्थः ननु

बाहिरस्याहंकारस्यचैतन्यस्य संबंधोवभासतेहं मनुष्य इत्यादावित्यनया आहात एवबुद्ध्यादिष्वेवेति
चिन्मात्रावगमादेव सर्वपादार्थेष्वात्मत्वविभ्रम इत्यर्थः॥ अन्यथाहंकारस्यचैतन्यव्यतिरेकाद
एवात्मेतिप्रतिपत्तिः स्यादितिनन्वयन्यासकालेनैसर्गिकोयंलोकव्यवहार इत्यारम्यकर्तृत्वभो
क्तृत्वप्रवर्तनइत्यन्तःशांकरनोग्रंथस्येष्टार्थः अत्रसांख्यव्यतिरिक्ताःसर्ववादिनःस्वतएवकर्तृ
त्वभोक्तृत्वशक्तिमन्तःप्रवृत्तिमात्रानिमित्तमध्यासइतिवदन्तिता। निराकरोतितेनकर्तृभोक्तृत्वेति
सर्वलोकप्रत्यक्षइत्यादिस्पष्टार्थः॥ ॥अस्यानर्थहेतोरितिभाष्यमस्यात्रिप्रवृत्तसंकीर्तनस्वर्वकंता
त्पर्यमाह॥ एवंतस्मिन्सूत्रेणार्थोपात्तयोरितिनत्वनर्थस्यप्रहाणायेतिवक्तव्यंनहेतोःप्रहाणायेत्यतआ
हाहेतोःप्रहाणाहीतिप्रयोजनभाष्यमात्रिपति। नत्वनर्थहेतुरध्यासोनादिरितिनतुशास्त्रप्रा
माण्यान्निवृत्तेनामितिनस्यत्पत्तविरोधादित्याहतथाहिमनुष्यत्वादितिनहिसादित्वमनादित्वेवावि
नोर्विनाशयोर्निमित्तंकिंतुविरोधिसंनिपातःसन्निपातविशिपरिहरतिनायंदोषइतिलोकेतावत्

१२॥

विवर॰
७७

दनादिप्रागभावो निवर्त्तते स्वगतानां तत्त्वपरिभावनाप्रकर्षप्राप्तानादिवासनासंतानानां निवृत्तिरि
ष्टा नैयायिकादीनामप्यनादिमिथ्याज्ञानप्रवाहः परमाणुरूपामनोवन्निवर्त्तते सांख्यानामप्यविवे
को निवर्त्तते विवेकेन मीमांसकादीनामिदानींतनधर्मतत्त्वज्ञानं इति विवेकज्ञानप्रागभावोनादिर्निवर्त्ति
तो नादिभावरूपमात्मवन्न निवर्त्तत इति चेन्नानिर्वचनीयत्वादज्ञानस्यानादिर्न निवर्त्तत इति सामान्य
व्याप्तिर्ज्ञाने नाज्ञाननिवृत्तिर्विशेषव्याप्तिरतः सैव बलवती ननु स्वोपादानगतोत्तरावस्था विनाशः
तत्र कथमनादेर्निरुपादानस्य विनाशः न स्वाश्रयगतोत्तरावस्थैवेतावद्वादनाद्यापरमाणुरूपा
मत्वादीनामनिवृत्तिप्रसंगादभाववैलक्षण्यापादात्कदज्ञानस्यानिवृत्तिरिति चेन्न सद्वैलक्षण्य एवात्प्रागभा
दवन्निवृत्तिः किन्न स्यात् किं न हि निर्णयं ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वयस्फुरत्तौ यत्तुल्यमतिरेकज्ञानेप्य
ध्यासो न निवर्त्तत इति तत्राह त्वमसि वाक्यादि निरवद्यव्यतिरेकब्रह्मात्मज्ञानयोरध्यासनिवृत्तौ को
विशेष इति तत्राह। तद्ब्रह्मणो वच्छि घोति नवैयतिरेकं नवबोधनिमित्तैत्र इति श्रुतिरिति तदर्थापत्ति ७७

कालमा ता ५

टा: संसार: किंतु ब्रह्मात्मानवबोधनिमि॰

॥ नं

स्यांदर्शितं अज्ञानस्य तु ब्रह्मज्ञानान्निवर्त्तत इति भावः नन्वज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकं कथमध्यासनिवृत्तिरि
ति तत्राह ततः कारणनिवृत्त्याविति। नन्वहं ब्रह्मेत्यध्यासोऽप्यर्थतस्तथाभूतब्रह्मविषय एव स किमिति तज्ज्ञानं न निव
र्त्तयतीति ब्रह्मात्मतानवभासकत्वादित्याह। अहंप्रत्ययः भ्रमरिति ननु विद्याराद्धिकज्ञानं नानर्थमूलं नि
वर्त्तयेदिति नाप्रमाणज्ञानत्वादित्याह। नापि ज्ञानांतरमिति ननु नार्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनं किन्तु निर
तिशयब्रह्मानंदावाप्तिरिति पुनः प्रयोजनभावमाशंक्य परिहरति ननु निरतिशयानंदब्रह्मस्वरूपत इत्यर्थः शास्त्र
जन्यब्रह्मविद्याफलमानंदावाप्तिस्तथानर्थनिवृत्तिरपि कृतता कथं प्रयोजनमित्याशंक्याह ननु नानर्थस्यापीति
तर्हि किं तस्य फलस्य संकीर्त्तनं कर्त्तव्यं न फलांशस्येति बोध्यं तदुभयं तर्हीति न प्रयोजनत्वेन वक्तव्यानंदावा
प्तिविषयत्वनिर्देशसामर्थ्यादेव पुरुषाकांक्षया प्रयोजनत्वसिद्धेः क्रमप्रथ्यम्यांप्रयोजनसंपूर्णता सिद्धिर्वि
षयनिर्देशता अस्त्वेति युक्तोऽयं व्यपदेश इत्याह। नवक्तव्यमित्यादिना ननु ब्रह्मात्मतैव विषयो ब्रह्मानंदाव
प्तिस्तु पुरुषार्थः प्रयोजनत्वेन निर्दिश्यतामिति नेत्याह। कथमाविषयाद्भेदारिति ब्रह्मात्मनैवानंदावाप्तिरि
ति र

विवर॰ ८८ त्यर्थः। नन्वनर्थनिवृत्तेरपि फलत्वेनाविषयत्वात्तस्यापि शास्त्रस्याविषय इति नेत्याह। समूलानर्थहानिरि
तिब्रह्मात्मैकत्वमेव शास्त्रविषयः फलं त्वर्थसिद्धमिति भावः। तर्हि ब्रह्मात्मैकत्वस्य शास्त्रविषयत्वे एवानर्थनि
वृत्तिर्न फलत्वेन विषयस्त्याह। अनर्थहेतुप्रहाणमपि तर्हीति। ननु तत्त्वमसि वाक्येऽप्यनर्थनिवृत्तिर्वि
षयतया नावगम्यत इति तत्राह यतः सर्वेषु वेदान्तेषु इति वाक्यार्थस्य भावरूपत्वेऽपि ब्रह्मपदार्थस्यान
र्थाभावविशिष्टतयैव प्रतिपादनात्सोऽपि विषय इत्यर्थः। ननु न पदार्थप्रतिपादकं वाक्यमस्ति किं त्वेकप्र
तिपादकमेवेत्याशंक्याह। तद्यथा सदेव सोम्येदमित्यादि समर्प्यार्थं एकं वाक्यमित्ययमर्थः। अलौकिक
त्वाद्ब्रह्मपदार्थं प्रतिपाद्य तादात्म्यवाक्येनैकवाक्यमिति। ननु ब्रह्मणो निःप्रपंचस्य शास्त्रविषयेऽपि द्वीवगता
नर्थनिवृत्तिः कथं शास्त्रविषय इत्याशंक्याह। तथा सति नादृष्टेन तत्पदार्थेनेति एवमपि स्वाभाविकनि
प्रपंचतया शास्त्रविषयोऽविद्यातत्कार्यनिःशंकं सुनिः प्रपंचब्रह्मात्मतावगतिसाक्ष्यर्थं लभ्यते न शास्त्र म९
विषयोऽविद्यातत्कार्यप्रतिभासाभावरूपत्वात्प्रतिभासविरोधादेव शास्त्रेण प्रतिपादयितुमशक्यत्वा ८८

रास २

द्वितिपरिहरन्निष्प्रपंचंब्रह्मात्मावगतिर्नांतरीयकमिति ननु यथा प्रातिभासिकाविद्यातत्कार्यविरोधा
न्नतदभावविशिष्टो वाक्यार्थः प्रतिपत्तुं शक्यस्तथा ब्रह्मणि प्रपंचाभासविरोधान्न निःप्रपंचब्रह्मा
त्मापि नावेदयितुं शक्यमतः स्थूलादिवाक्यैरिति उच्यते न तावत्सप्रपञ्चा हि सिद्धो ब्रह्मणि प्रपंचस्तस्य तद
गोचरत्वान्नच वाक्यैर्ब्रह्मप्रपंचसिद्धिमात्रेण ब्रह्मसंबंधावगमः कारणमात्रकल्पकत्वात्तस्य न चेदं सर्वं
यदयमात्मेत्यादिसप्रपंचवाक्यैर्ब्रह्मणि प्रतिभासते प्रपंचः सत्यं तेषां ब्रह्मणः सर्वोपादानकारणत्वस्या
मर्थसिद्धस्यावेदनेप्यनुवादेन निषेध्यसमर्पकतया निषेधवाक्यैरेकवाक्यतयान्वयान्निःप्रपंचविरोधित्वाभा
वान्नच सर्वोपादानतया सर्वात्मभावः सिद्धः सप्रपंचवाक्यैः सर्वात्मताप्रतिपादयितुं शक्यते नचनिषेधवाक्यै
र्निषेध्याकांक्षितसमर्पणेनैकवाक्यतासंभवे वाक्यभेदं इष्टकाव्यास्यात्तेषां प्रयोजनवत्त्वान्निःप्रपंचब्रह्माविरु
द्धं सप्रपंचं प्रयोजनशून्यं च प्रमातुं शक्यं दृष्टश्च सुषुप्तेश्चेतनस्य निःप्रपंचता पुरुषार्थ इति कृतश्चाशब्द
मस्पर्शमरूपमव्ययं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति । दृष्टश्चचेतनस्य सप्रपंचतानर्थकरीति व्यतत्र

विव॰ ८५

प२

श्रूयतेफलमंतोनिषेधैरेकवाक्यताद्युक्तानन्वनिषेध्यप्रपंचानुवादप्रतिभासोनिःप्रपंचप्रमितिंबाधतेना
र्थवादत्वादनुवादस्यनन्वेवंप्रागपिप्रपंचब्रह्मणिसप्रपंचवाक्यैःप्राप्तस्यपुनस्तन्निषेधोऽनर्थकएवप्रक्षालनाद्धि
पंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायादुच्यतेअद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थंसर्वजगदुपादानत्वप्रतिपादन
सामर्थ्यादेवप्राप्तस्य ब्रह्मणिप्रपंचस्याद्वितीयब्रह्मरूपार्थसिध्यर्थमनूद्यनिषेधोयुज्यतेननुतर्हि
सर्वोपादानत्वसामर्थ्यादेवसप्रपंचताप्रमितिःप्राप्तानुक्तसामर्थ्यप्राप्तसप्रपंचस्यसाक्षान्निषेधश्रु
तिविरोधेदौर्बल्यान्नतर्हिसर्वोपादानत्वसामर्थ्यादेवसप्रपंचताप्राप्तिर्नयावद्बाधश्रुतोपादानत्वसामर्थ्या
देवशुक्तिकारजतादिवत्प्रतिभासात्प्रतिपन्नमेकत्वबलवत्प्रमाणेनबाध्यतेनाप्रतिपन्नंनाप्यप्रमितंनचोपा
सनाप्रकरणापठितसप्रपंचवाक्यैर्ब्रह्मतयाप्रमीयतेऽन्यपराणांतत्परवाक्यविरोधादारोपितरूपेणाप्युपा
सनासंभवात् । सृष्टिवाक्यैरद्वितीयप्रतिपत्तयेनिषेध्यप्राप्तिपरैःप्राप्तत्वाच्चतस्मान्निष्प्रपंचब्रह्मात्मप्रमितौ
शास्त्रीवालौकिकीवाप्रमितिर्नविरुध्यतेननुजीवोपिवाक्यार्थप्रमितिविषयःतस्मिन्सप्रपंचेप्रपंचावगतेक ८९

थं निःप्रपंचवाक्यार्थप्रमितिरिति चेन्न तावदनुमानादिगम्यः कर्तृत्वादिप्रपंचो परोक्षत्वात् नापि प्रत्यक्षा
दिगम्यः प्रत्यगात्मनो बाह्येंद्रियाविषयत्वात् मानसप्रत्यक्षगम्य इति चेत् किं तत्र प्रमाणं सामस्येव मनस्यात्मनि
बंधोपलब्धिरसति यस्य सुखेषूपलब्धेरन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति चेन्नान्यथासिद्धत्वादात्मनि कर्तृत्वा
दिप्रपंचसत्त्वाकारख्यातेस्तयाप्यन्वयव्यतिरेकोपपत्तेः सुखदुःखेकर्तृत्वाद्यनवभासः किं मनसो भावात्किंवा स्व
यमभावादिति संदिग्धव्यतिरेकत्वात्स्वतीतिकारणाप्यपपन्नत इति चेन्नात्मचैतन्येनैवाव्यवधानात्प्रतिभासो
पपत्तेः ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषसुखदुःखादयो यथात्मनि स्वयंप्रकाशा इति बौद्धप्राभाकराः कल्पयं
ति नैतद्युक्तं तेषामिच्छादेव बहूनां प्रकाशगुणकल्पनया तद्विशिष्टात्मप्रकाशकल्पनादात्मन एवैकं प्रका
शगुणपरिकल्पनं तदन्वयादितरेषां प्रकाशकल्पना यालघीयस्त्वात् तेषां गुणत्वे सति गुणस्य गुणानन्तराभावान्
स्वयंप्रकाशमानानि तेनैव प्रकाशगुणा इति चेन्न प्रकाशगुणस्याश्रयोपाधावादित्यादाविवादादुत्पत्तेर्बंधस्य स्व
सत्त्वायां सतीति व्यतिरेकाभावोपि न स्वयंप्रकाशमानतां कल्पयति नित्यात्मप्रकाशसंसर्गादपि तदुपपत्तेर्नन्वेक

त्रि
प्रभास २

तीर — दिं —

 प्रकारणाभावेपिबंधापरोक्षप्रमाणकारणांतरंकल्पयितुंशक्यंनिःप्रपंचागमविरोधाद्विद्यामायाभिरिति
 मिथ्याकारणांतरस्कृप्तेश्चतस्मादज्ञानादिसत्यमिथ्यावस्तुसाधारणेनसाक्षिमात्रेणवेद्यत्वात्प्रपंच
स्यसत्यतोनिःप्रपंचब्रह्मात्मत्वप्रमितिःससप्रपंचप्रतीत्यानबाध्यतेतस्मादविद्यातत्कार्यप्रपंचप्रतिभा
साभावस्यनहिरोधादेवब्रह्मात्मविशेषणत्वेनप्रमातुमशक्यत्वाद्ब्रह्मात्मावगतिनांतरीयकतयाप्रा
तिभासिकबंधनिवृत्तिरितिसूक्तंनत्वनर्थनिवृत्तिर्नशास्त्रविषयस्तत्कथंविषयावगतिसामर्थ्येन
प्राप्तेतितत्रकिमनर्थनिरासःपर्यनुयुज्यतेतन्निरासःप्रतिभासोवायदिनिरासस्तन्नाहंब्रूमःकिंत्वेनदितिनात्वावभा
सविरोधित्वादविद्यातत्कार्यत्वाद्वेतिभावःननुनेदंरजतमितिज्ञानंतत्ररजतविपर्यासंनिवर्त्तयतिइहत्वहंब्रह्मा
स्मीतिज्ञानंवस्तुस्वरूपनिष्ठंनप्रपंचविशेषविषयंतत्कथंविपर्यासनिरासकत्वेनोदयतिःननुनेदंनिरासकंनइति
चेन्नइहज्ञानेविपर्यासविरोधिनीतिरोधिशुक्तिकादिभावांतरात्मज्ञानंप्रत्यक्षत्वंचतत्वाभावाज्ज्ञानंचतत्राप्यस
त्त्वाभावज्ञानेनाध्यासनिरासेनभाव्यपेक्षानविरोधिभावांतरज्ञानमितिपरिहरतिनेदंरजतमितियत्रेतिभ्रम

जो

प्रा ३

९५

॥ तु विरोधिभावांतरज्ञानादभावसिद्धिरित्याह। इहेत्युत्तरविज्ञानमेवतादृश्यमिति। ननु सर्वोपि व्यापारः स्व
विषयमेव साधयति न नांतरीयकमर्थांतरमतो विपर्यासनिरासविषयो ज्ञानव्यापारो वक्तव्यो न भावांतरविषय इ
ति नेति दृष्टांतमाह। तुलोन्नमनव्यापारस्येति। अन्यविषयव्यापारादन्यविषयस्य नांतरीयकस्य सिद्धिं साधयति। तथा
हि तुलोन्नमनव्यापारः तुलाव्यापारस्तदेवमन्यविषय उक्तो भयं विषयत एवास्ति ध्वनिनान्यतरन्नांतरीयकमिति नेत्या
ह। न चोन्नमनकारस्येति। भवतु शुक्तिसंस्थानमज्ञानात्संरजतबंधयो नांतरीयको निरासनिरासप्रतिपत्ति
स्तु कथमिति। क्रमेण संबंधः ब्रह्माहमिति वाक्यार्थबोधे हंकृते वचने नाहंकर्तेति नांतरीयकबोधः। नेदं रज
न तमित्यत्राप्येवं योजनीयं वाक्यमेवाद्वैतं किं न स्यादिति नेत्याह। तस्मात्क्वचित्के यमित्येवनिराकांक्षमिति त्र
व्यवाद इति वाक्यार्थज्ञानं नांतरीयकसिद्धस्यानुवाद इत्यर्थः। पूर्वोत्तरज्ञानेनार्थांतरस्य नांतरीयकस्य
तिभासे दृष्टांतमाह। अत एवाख्यातपदस्येति। वाक्यार्थभूतक्रियावाचकत्वादाख्यातस्य वाक्यत्वं क्रियाज्ञा
नसामर्थ्यादेव सर्वसाधनानां विकल्पेन क्रियान्वयप्रतिपत्तौ पदांतराण्यपन्यस्तमनियमार्थानि स्युरवद्ध

सापि नांतरीयकत्वात्। तदेवं विपर्यासगृहीतेव स्तुनीति। एवमिति विपर्यासनिरासस्य निर
व्यातत्वात्तिप्रतिरूपीत्यर्थः। अभिनयेन दर्शयति। नाहं कर्ता ब्रह्माहमिति ५

४ तत्रविपर्ययनिरासप्रतिपादनेवाक्यस्यसामर्थ्याभावान्नांतरीयकेनिरासज्ञाने अस्त्येव यत्रपुनः प्रत्यक्षबाधकेतत्रविपर्यासनिरासविशि
ष्टज्ञानांतरज्ञानमेवबाधकेन ४

८२ यप्रतिपन्नावस्तुवादमुखेनानुपनिविष्टपर्यायोनीत्यर्थः संभवतिवनिरूपवदन्वयप्रतिपत्तिरेकस्यवस्तुसाधनतोपपत्तेस्त
थावाङ्मयेजतिचोदनेत्यादिरुदाहरणांतरं स्फुटतार्थापत्त्येवार्थोनरप्रतिपत्तौ कथंइत्यंदेवतत्त्वोयोगिरूक्लस्याप्रा
नुपपत्तिगम्यतया यज्ञत्वार्थत्वेन्यथाशंक्याह। कथंक्रियामात्रत्वाविनरूपति ननुयत्रविपर्यासगृहीतस्यवस्तुनोवि
रोधिभावांतरात्मविषयवाक्यं विपर्यासं निवर्त्तयति तत्रविपर्यासनिरासस्यनांतरीयकज्ञानमिहाप्यपरोक्ष
ज्ञानाद्वंधनिवृत्तेरुभयविषयमेवज्ञानंनान्यतरस्यनांतरीयकतेत्याशंक्याह। अत्यन्तबाधस्यापीतिन तावद
नुपलब्धिगम्योरजताभावः पुरोदेशेदृश्यमानत्वादयसंप्रयोगजन्यइतिनेत्याह। संप्रयुक्तविषयत्वादितिर
जततदभावोनसंप्रयोगयोग्यावित्यर्थः तादृक्वमशाखमित्यपसंहारस्यष्टार्थः ननुब्रह्मविद्याफलमनर्थहे
तुनिरासोनवेदांतारंभफलंनतत्कथंतत्त्वहाणायावदंतत्याशंक्याह। चतुर्थ्याप्रयोगोपीतिउपादानंवेदांता
रंभइत्यर्थः तर्हिब्रह्मविद्याफलत्वात्तशास्त्रस्यानर्थनिरासःप्रयोजनंनपरंपरयापिपुरुषाकांक्षितप्रयोजनत्वो ८२
पपत्तेरित्याह। प्रयोजनत्वंवेति॥ ॥विद्याप्रतिपत्तयइतिप्रतिपत्तिशब्दमाक्षिपतिनहिविद्यागवादिवदितिज्ञा

सं ४

व २

नं हि वस्तुतः प्रतीतिस्थज्ञानारूढत्वेनैवाभासमेवेत्यर्थः। तत्र प्रत्यक्षांतरेषु स्वविषयेण सह ज्ञापरोक्षावभासा वि
द्याभवतिज्ञा तिशब्देन च विषयेण सह ज्ञापरोक्षनिश्चयो विवक्षितो न तदिह न संभवतीत्याह। सत्यमेवमनुपपत्तेति।
अत्र विद्येति शक्तितात्पर्यविषयं वारसं सह कृतात् शाब्दप्रमाणाज्ज्ञानमुत्पद्यते तेन हि अभिधीयते तत्स्वप्रतिष्ठास्ववि
षयेण सह ज्ञापरोक्षंमिति तत्रासंभावनेति वित्तस्य बहुलात्मनापरिभावनाप्रचयनिमित्त तदेकाग्रत्वयोग्यतोऽप्र
ते विपरीतभावनेति शरीराद्यध्यासस्संस्कारप्रचयो नन्वपरोक्षावभासनिमित्तप्रमाणगृहीतेव स्वरूपनिर्भासः नो
विधचिन्तरोषादपरोक्षनिश्चयाभावदर्शनमस्तीति तत्राह तथा वा लोके स्मिन्देशे कालेऽनियपयादृदृष्टदेशव
र्तिन्याईमरीच फलादौ तथाविधवस्तुदर्शनसंस्कारस्यानुत्पत्तया विपरीतसंस्कारेवत्त्वया प्रत्यक्षदृष्टेपि न नि
श्चिनोतीत्यसंभावित विशेषांशापरोक्षानिश्चयो नोत्पद्यत इत्यर्थः। ननु प्रमाणादनिश्चीयमानः कथं तर्केण
त्पयाननिश्चीयत इति तत्राह तत्र प्रमाणानामिति॥ प्रसिद्धैव सहकारि संपन्नो फलासिद्धिरित्यर्थः। ननु त
र्कस्यापि प्रमाणत्वे कथं प्रमाणद्वयादर्थनिश्चयो भवति अप्रमाणत्वे न तराम् इति मन्वानस्त्वाह सहायकोऽपि

स्वतस्त्वेनोत्तर प्रामाण्यमात्रप्रयोज्यत्वं

वरण. तित्रप्रमाणानामपि तर्कः सहकार्येवसंत्ययविशेषत्वादित्याह ॥ तत्प्रमाणशक्तिविषयत्वादि तिनिपातनं
९२ तदित्यवते प्रमाणा भाणिनिर्मूति हि देवसहकारि संस्कारोपकारसिद्धिरित्यर्थः दितत्वे संभवप्रत्ययस्तर्को
ननिश्चयात्मक इत्यर्थः ॥ ॥तत्रेदं निरूपितं प्रथमे तत्त्वे ज्ञानानां प्रमाणत्वमप्रामाण्यं च स्वतः इति केचिदुभ
यमपि परत इत्यन्ये प्रामाण्यं परतो ऽप्रामाण्यं स्वत इत्यपरे ऽप्रामाण्यं परतः स्वतः प्रामाण्यमिति वेदवादि
नस्तत्र केवलावग्ज्ञानी प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत इति यदुक्तं तेषां विरोधात्तद्व्यक्तिभेदेन व्यवस्था सत्यमर्थानर्थ
ये वदन्तीति तैस्तु प्रमाणाप्रमाणप्रतिभासाविशेषात्कस्य किमित्यनवगमाद्व्यवहाराभावप्रसंगान्नव्यक्त्या
वृत्तविभागवत्प्रमाणाप्रमाणविभागः प्रत्यक्षतोऽवभासते ऽपूर्वत्वं तत्र व्यक्तिभेदेन व्यवस्थीयते नापक्रमयंपर
तः प्रमाणाप्रमाणविभागविहीनस्य स्वरूपानवगमात्प्रामाण्यमर्थपरिच्छेदसामर्थ्यं कारणगुणज्ञा
नाभावतो वा स्यात् नेन वस्तुपातान्नापि विज्ञानकारणव्यतिरिक्तात्कारणात्प्रामाण्यं जन्यते इति गुणाभावात् ९२
वर्गिपि ज्ञानेतद्योगात्प्रतिभासतो भ्रान्तिसम्यक्ज्ञानयोर्विशेषाभावे च गुणादि गुणान्तरत्वावगम॥

श्चयानि

त्वात्प्रामाण्यनिश्चयाभावाद्व्यवहाराभावप्रसंगात्प्रामाण्यनिमित्तं वक्तृगुणादिगुणा ज्ञानस्यापि गुणांतरज
न्यत्वाद्वर्गमंतरेण गुणानिश्चयनिमित्तत्वायोगात्प्रतिभासतोप्रांतेरविशेषात्स्वतो गुणाजन्यत्वानिश्चया
त्ज्ञानस्य गुणान्वयव्यतिरेकयोश्च प्रामाण्यप्रतिबंधकदोषाभावविषयतयान्यथासिद्धत्वाद्दोषनिवृत्ति
व्यतिरेकेणेंद्रियादिगुणादर्शनाच्चान्ततोपि प्रामाण्यस्य ज्ञानेन सह जन्माभावः अर्थक्रियासंवादज्ञाना
त्प्रामाण्यनिश्चयेपि तस्यानवस्थादिदोषः साधनज्ञानानामेवार्थक्रियासंवादात्प्रामाण्यं न फलज्ञानाना
मर्थक्रियांतराभावादतो नानवस्थेति चेन्न तद्देव साधनज्ञानानामपि तज्ज्ञातत्वस्यादन्यथा प्रवृत्तस्यार्थ
क्रियातः प्रामाण्यप्रामाण्यावधारणानिरितीतरेतराश्रयत्वस्यापत्तेः न प्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिः संदिग्धा
र्थत्वात् ज्ञानानां स्वरूपकपरीक्षादोषान्यस्य वक्तव्यत्वात् इष्यते ऽर्थनिश्चयः इति चेन्न प्रथमज्ञानस्यैव संश
यादिप्रतिबंधनिरासेनोत्तरज्ञानानां तस्मात् ज्ञानोत्पत्तिमात्रप्रयुक्तार्थव्यवहारदर्शनात् प्रतीतोऽर्थत
स्वतस्तत एवार्थनिश्चयः प्रामाण्यं तु प्रामाण्यस्य जन्मदोषसहितात्कारणात्तत्प्रतीतिर्बाधादिति परत
एवाप्रामाण्यं स्वतः न वा प्रामाण्यस्य परतो जन्म संभवति प्रामाण्याप्रामाण्याभावत्वादिति वेत्राज्ञानसंशय

२

वि.तर. मिथ्यात्वानामप्रमाणानां भावरूपत्वान्नानुत्स्वतः प्रमाणस्य कथं परतोप्रामाण्यं स्वभावविरोधादिति
१८३ वेद्योपप्रतिबंधबलादस्मेरिकशेष्यस्पर्शो नं विरुध्यते स्वतः प्रामाण्यादेव ... यावद्बोधाकग
मंज्ञानादेवव्यवहारदर्शनं तस्मात्प्रामाण्यपतत्वतीत्योर्गुणातलङ्ज्ञानं तराघनपेक्षमेव ज्ञानं स्वतः सत्
येव निश्चयव्यवहारानिमित्तमिति स्थापितं तदेतद्विरुध्यते तर्कस्यापेक्षयापेक्षया ज्ञानस्य स्वविषयं प्रतिनि
श्चायकत्वं हन्ति बोदयति नन्वेवं तर्कसापेक्षं स्वमर्थमिति परिहरति नस्याः स्वमहिम्ने वेत्यादिना प्रमा
णादेवार्थपरोक्षानिश्चयेनाप्रतिबंधविगमे तर्कस्योपयोगो नार्थनिर्णयहेतुरिति फलं। नन्वेवं बाहिर
र्थे प्रमाणप्रतिबंधसंभवात्तद्विगमाय भवतु तर्कोपकारो न तथात्मनि स्वयंप्रकाशे प्रतिबंधाभावादिति
तत्राह तथाऽवतत्व मासिवाक्येत्वंपदार्थे शनिश्चसंभावयन्नित्यापरोक्षाभाव उच्यते॥ विपरीतमिति विपा
रोक्षमुच्यते॥ अत्रायमाशयः॥ लोके तावद्विषयस्यापरोक्षतासंविद्भेदाद्वा विषयस्याव्यवधानतया
स्वसंविज्जनकत्वाद्वा प्रमाणाकरणोद्वियसंप्रयुक्तत्वाद्वा भवत्फल कारणत्रयहीनेष्वमेयादौ पारो ८३

त्स्यदर्शनात्तैवब्रह्मणएवसर्वसंविदुपादानत्वाद्धस्याकारश्च दृष्टप्रमायाजन्यसंवेदनोपितदभिन्नत
यावात्तज्जनकत्वयावाब्रह्माऽपि प्रथममेवापरोक्षतयावभासनेनवेमित्वस्याऽविरुद्धस्येनैकोयनादोषाद्वि
पर्ययसंस्कारदोषाद्वप्रतिबद्धत्वान्नापरोक्षवदवभासतेतत्रापरोक्षज्ञानमुद्दिश्यपयज्ञादीनांशमादी
नांनिदिध्यासनादीनांचविधानसामर्थ्याद्यज्ञादिनिबर्हितकल्मषप्रतिबंधंशमादिनिरुद्धविपरीतप्रव
त्तिदोषंमननसंदर्शितप्रमेयादिसंभावनागुणप्रदीपोज्वलितमतिश्रुत्यमतरब्रह्मात्मविषयनिदिध्या
सनप्रचयपरिनिर्मितैकाग्र्यवृत्तियुगं विशुद्धियंपारोक्ष्यविघ्नानिमित्तप्रतिबंधनिरासेनशब्दादेवाथा
परोक्षनिश्चयनिमित्तंभवतीतिगम्यतेलोकेवाऽतिसूक्ष्मवस्तुनिर्धारणेविवेकाख्यविशेषापेक्षादर्शनात्र
केशादेर्नेत्रादृशांसर्वप्रतिबंधनिरासेविनदर्पणादुत्पत्तियोक्तिकासंभावना विपरीतभावनानि
रासितकारणांप्रथमज्ञानेतत्पदोत्तरएवंवतंत्वोपनिषदमितिनाद्वितीयपर्ययेनब्रह्मावगतिहेतुत्वंशाद्स्य
दर्शितमुपपन्नंभवत्यपरोक्षावगतेरेवसम्यगवमितात्वादितितावत्यतंनप्रथमोत्पन्नशब्देज्ञानमेवप्रति

ग

विव० बाह्यं विगमापेक्षया परोक्षावभासं भवति। किं तु शब्द एव प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्य पुनर्वे
९४ क्षितिविच्छिन्नदर्पणसहकारिकारणापेक्षयाद्वितीयमपरोक्षज्ञानमुत्पादयति। शब्दादीनां नद्विरूपप
यादिनाऽपरोक्षज्ञानेऽपि नियोगसामर्थ्यापेक्षया संप्रयोगेऽभिज्ञानमुत्पाद्य पुनः पूर्वानुभवसंस्का
रापेक्षया प्रत्यभिज्ञामुत्पादयति तद्वदेव स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं विभ्रमः स्वयंप्रकाशेऽपि स्व
रूपांतरसंवेदने परोक्षानुमानदर्शनादिति सर्वथा परोक्षस्य प्रयत्नांतरेण भ्रान्त्या घटकं पृथक् प्रतिप
त्तिशब्दग्रहणमित्याहुः ततः श्रावणविद्योदितापीति केचन पुनः सहकारिभिः शब्दात्प्रमाणादपरोक्षं भवत
इति तत्राद्यावाप्तिप्रकारस्य वेदान्ते प्रवेव निर्दिष्ट इति तत्र मनननिदिध्यासनयोः कथं श्रवणांगत्वं गतावग
मो यावता ब्रह्मण एव शक्तितात्पर्यविशिष्टवेदांतशब्दावधारणात् श्रवणशब्दाभिधेयादात्मनस्तवबुद्धेः पथा
न्मननमर्थसंभावनोपपत्तिपर्यालोचनाद्वारजनिता ब्रह्मणि प्रत्यया वृत्तिरुत्पद्यते तत्र प्रमाणायुक्ति ९४
संभावनाभ्यां परिनिश्चिते विषये तदेकाकारं वित्तसमाधानं निदिध्यासनमुत्पद्यते तदेवं निदिध्या

नंमानन

प ८

सनस्वरूपोपकारित्याश्रवणमननयोस्तदंगभावेवंगतेनसुदृपतेश्रवणांगतामनननिदिध्यासनयोरित्य
वोच्यते।यस्मिन्पक्षेशक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणंप्रथमंब्रह्मणिपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यमनननिदिध्या
सनसंस्कारविशिष्टंकरणंपेक्षयाऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति।तत्रपरोक्षज्ञानस्यनिदिध्यासनोपका
रित्व तयातदंगत्वेपितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणादपरोक्षज्ञानोन्यतोमनननिदिध्यासनेश्रवणस्यफलो
पकार्यंगतामस्त्वेवातेनत्वपरोक्षफलोदयेपिनिदिध्यासनांगतेनश्रवणमननयोः।किंनस्यात्त्रयाणामपिसन्निप
त्योपकारविशिष्टाद्यर्थप्रकर्षमास्यवशुभप्रधानतावाकिंनस्यादितिपृच्छ्यतेशक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधा
रणंप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानेनकारणंभवतिप्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानान्मनननिदिध्यासने
तुविज्ञस्यप्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतादिकार्यद्वारेणब्रह्मानुभवहेतुतांप्रतिपद्य
तेइतिफलंप्रत्यव्यवहितस्यकारणस्यविशिष्टशब्दावधारणस्यव्यवहितेमनननिदिध्यासनेतदंगोगी
येतेयदात्वपुनःशब्दादेवप्रथममपरोक्षावभवफलंविज्ञानस्यपनंभ्रांतिविक्षेपसंस्कारसंवितानः

प्र ४ रव

विवर०
९५

करणदोषादृढेऽपि परोक्षानुभवफलतया विश्रांत्यभावातिष्ठते तदा मनननिदिध्यासने चित्तगतविक्षेपादिदोष
निबंधनिरासेनापरोक्षफलप्रतिबंधहेतुतया प्रमाणस्य फलोपकार्यंगमिति न विरुध्यते नन्वशक्करणमंत
रेणानिदिध्यासनादेवापरोक्षानुभवफलजन्मसंभवति । तस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दावगतब्रह्मात्मविषयत्वा
दापरोक्ष्यस्य तद्द्वारेण प्रामाण्यमिति चेद्यदि चेत्तदेवमुत्पन्नस्य हि विज्ञानस्य प्रमाणान्तराधीनविषयसद्भाव
निश्चयाधीनप्रामाण्यकल्पनाद्दूरं खल्वस्यैव कृतं प्रमाणाज्जन्यत्वकल्पनमन्यथा परतः प्रामाण्यापादितत्त्वस्य
कौ७ तःप्रामाण्यात्तस्माद्फलं श्रवणस्य फलोपकार्यंगता मनननिदिध्यासनयोरिति ॥ ॥ ननु ब्रह्मापरोक्षज्ञान
नानर्थनिवृत्तिनिमित्तं सदपि तस्मिन्संसारानुवृत्तिदर्शनादन्यथा सद्य एव शरीरपातः स्यादिति चोदयति
।नन्वात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तिरिति । ननु व्यतिरेकज्ञानात्तत्त्वज्ञानस्य विशेषो दर्शितः सत्यं फलतो न वि
शेष इत्याह तथा हि जीवस्येति नेतरुक्तं तत्त्वं परोक्षात्तत्त्वस्य स्थूलाध्यासनिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकशास्त्रसि ९५
द्धत्वादित्याह ॥ भवतु तत्त्वाविद्याया इति नित्यध्यासविरोधि व्यतिरेकावगमवत्तत्त्वावबोधोऽध्यासविरोध्यपि

य

तत्रापनयनीत्पसुमीयतामितिनेत्याहन हि जीवस्योत्पन्नवबोधविरुद्धं तत्वाज्ञानं तव्यतिरेकज्ञा
नमित्यर्थः । सशरीरेंद्रियस्येवापरोक्षावगमात्र हि सद्य एव शरीरपातः स्यादिति चोदयति न
तु ब्रह्मज्ञानादितितत्त्वज्ञानादविद्यानिरोधेपि पुनः खलु हन्तिर्युउपत इत्याह । न संस्काराददिति
देवप्रपंचयति तथाहीतिनतुक्रियाज्ञानयोरेवसंस्कारः संभवतिनाज्ञानतत्कार्ययोर्नगंधादि
संस्कारदर्शनात्प्रलयावस्थायां सर्वकार्यसंस्कारोपगमात् सर्वस्य विनाशमात्रप्रयुक्तसंस्का
रजन्मानुमानादविद्यातत्कार्यस्यध्वांतिज्ञानात्मकत्वादज्ञानादेव सा हि चेतन्यावच्छेदका
ज्ञानाभासोपगमात्संस्कारसिद्धेर्नतु संस्काराः खलु स्मृतिमात्रहेतोः कथमपरोक्षे हि तावभा
सः स्यादविद्यावत्संस्कारस्यापि चेतन्यदीपत्वादिति वदामोऽपरोक्षावभासकारणानामेवोपप्र
रोक्षमप्रमहेतोरिति सिद्धत्वादात्ममात्रस्येवाविद्याश्रयत्ववत्संस्काराश्रयत्वोपपत्तेश्चऽविद्या
संस्कारव्यतिरिक्तकार्याणामेवाविद्योपादानत्वादात्मनो मिथ्याभूतसंस्कारोपादानत्वाभावे

प्रपंच

विवर॰
८६

ष्याश्रयोपाधित्वस्याविद्योपाधित्ववदविरोधात्तच्चज्ञानानुसंधानादिवक्रमेणसंस्कारनिवृत्तौकि
चित्कालमेवावस्थायैवविदेहमुक्तिर्नविरुध्यतेऽविद्यालेशोवानमोलेशवत्संस्कारजातेनाविधीय
तइतिनिरवद्यंननुसर्ववेदांताइतिनिरवद्यंननुसर्वेष्वस्पष्टार्थः।तत्रनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थेषु
वेदांतेषुसगुणब्रह्मोपासनानांतावत्प्रासंगिकत्वंदर्शयतिसत्यमुपासनाकर्मत्वेऽपितुनिर्वि
शेषंचेत्तद्ब्रह्मप्रतिपाद्यंतस्यकथंसगुणोपासनालंबनत्वंसप्रपंचब्रह्मांगत्वंतस्याद्येनाविधिविधा
नमुच्यतेइत्यध्यारोपापवादन्यायमभिप्रेत्याह।।नत्वापाकृताशेषप्रपंचमितिनिराक्रियमाणप्रपं
चैकत्वमुपासनास्वंनाविधानंनिराकरणवत्प्रत्ययविरोधादितिनत्राहास्यांतावदवस्थायामितिनत्वाश्रि
त्यविधानेगोदोहनवदधिकृताधिकारतास्यादितिमुमुक्षोरेवोपासनास्वप्रधिकारःस्यादुच्यते।।अपां पा
प्रणयनस्यक्रतुतयोद्देश्यत्वान्नगोदोहनविधिनानुष्ठेयतयासिद्धिरतःप्राणोद्देश्यत्वात्प्रणयन ८६
स्यस्वतंत्रपशुकामिनोभासत्वात्प्राणप्रणयनस्यदर्शपूर्णमासाधिकारिणएवपशुकामस्यगो।

म २

रोहणेऽप्यधिकारो दर्शितः सप्रपंचब्रह्मप्रतिपत्तिसाध्वीयमाणामुमुक्षोरमुमुक्षोश्च शास्त्रादर्शविशेषेणप्र
त्रेतिमदाशंक्यविधानं मुमुक्षूणामयुक्तमुपपद्यत इति न मुमुक्षोरधिकारकल्पनाकिं त्वाश्रीत्यविधानमात्र मे
वेति निरवद्यं अतो महात्मात्मर्येब्रह्मणि एवेदं सर्वं संहरतीति तस्मात्तदर्थोपजीवित्वादि तिनन्वब्रह्मोपासनाम
पीत्यादेरयमर्थः साक्षाद्वापरंपरया वांतःकरणशुद्धिद्वारेण ब्रह्मात्मैकत्वावगतिः। परः सर्ववेदांतानामितिवे
दांतविषयप्रयोजनयोरैक्यविचारशास्त्रस्यापि विषयप्रयोजनत्वमिति कथयितुमाह। यथावायमर्थ इति मा
ष्यस्य तात्पर्यमाह अतितज्ञानेन इति शरीरमेवेत्यादि सह्यार्थविदां तत्त्वानां शरीरकत्वे पि विचारस्य कथं शारीर
कत्वमिति तदाह। न हि देहवेदांतानामिति तन्नु विचारकर्तृत्वमात्रं स्पृष्ट्वा अर्थस्तत्र विषयप्रयोजनयोर
स्मितियोरुपपाद्या नं वेदांत तद्विचारसंबंधितयानोपपद्यते इत्याशंक्य मपत्र ग्रहस्तसंकीर्तनपूर्वकमुत्त
रभाष्यस्य तात्पर्यमाह मुमुक्षुत्वे सत्यनंतरमिन्यादिना कथं ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षः प्रयोजनमर्थोसिद्धमिति
तदाह वरुपार्थवस्तुकामनेति प्रवृत्तेरिति प्रवृत्तिविषये इष्टसाधनताभिधीयते सैवहिविधिरिति वक्ष्यामोय

शासूभा.५

विव॰ स्मि षात्वर्थे प्रवृत्तिर्हितसाधनता लिंगादिपदैरुपदिश्यते स धात्वर्थः सामान्येन हितसाधनो वि
९८ कारिविशेषणेन फलविशेषणसामर्थ्यात्संबध्यते सामान्यज्ञाने विशेषपर्यवसानमंतरेणानुपपत्तेर
तस्य विचारे हितसाधनतयावगम्यमानः स्वसामर्थ्यसिद्धज्ञानद्वारेणाधिकारिविशेषणेनोक्तविशेषफले
पर्यवस्यति । तर्हि ननु पुरुषार्थकामिनो यत्र नियोग उपदिश्यते तत्र नियोगो धात्वर्थस्य पुरुषार्थसाधनत्वं
कल्पयति न तस्य विधीयमानो विचारो नियोगसामर्थ्यात्किं तु साधनमिति कल्प्यतां किमिष्टसाधनविधिसाम
र्थ्यं कल्पयतीति नैतत्सारमनुपपत्त्यभावात्तथा हि नियोगस्वरूपं तावन्न फलधात्वर्थसंबंधमंतरेणानुप
न्नमतः सति योगेन यस्मिके वा दर्शनात्संवत्तेकत्वमस्तु पपन्नमिति विद्यादिफलकामना पि नियोगेन प्रवर्त्तावपे
क्षिते सेवनसिंहि प्रवृत्तिहेतुर्न नियोगः आपन्नादिपुनस्याः प्रवर्त्तनेऽस्वातंत्र्यदर्शनादयनापेक्षते कामस्य
हि फलकामनामनपेक्ष्यैव बलवद्दुनिश्चलसलिलोह्यमानस्य पुरुषस्य नियोगेन प्रवर्त्यमानेन फलसंबं ९८
धकल्पनावकाशः सलिलादिनोदनेऽपि प्रसंगात्तनु फलकामिनो नियोगः प्रत्रीयमाणोऽनुपपन्नः फलसात्

र्थसंबंधमंतरेणान्यथाफलकामिनियोगेनस्यात्कोयमभिप्रायोयरितावत्फलकामनानियोगाधिकारिविशे
षणंनस्यात्फलधात्वर्थसंबंधमंतरेणेतिजीवनादीनामसाध्यानामप्यधिकारिविशेषणत्वदर्शनात्
साध्यस्यविशेषणपरेणशब्देनसाधनत्वानविवक्षितेनार्थादपिसाध्यत्वविवक्षाजन्यप्रमाणस्याप्रदर्शनात्काम
नेकत्वसिद्धस्वरूपाधिकारिविशेषणंस्वर्गस्यनद्यावर्त्तकं किंचान्यसाध्यस्यापिव्यापारेतरेधिकारिविशे
षणत्वंदृश्यते ऽध्येतुकामोभेदेवंवरेतप्ख्ड्डीकामःशामस्थिते कुर्यात्यथाम्भकामस्तुंदोपादानेनचाधिकारिविशे
षणत्वमपिस्वर्गकामनायाःसंभवत्युयोगव्यवच्छेदासंभवात्तथाहिस्वर्गकामपदंदर्शपूर्णमासनियोगस्य
पुरुषेणसंयोगंनव्यवच्छिनत्तिनित्यविधिनैवपुरुषासंन्वयस्यसिद्धत्वान्नापिनियोगस्यास्वर्गकामसंबंध
व्यवच्छेदार्थंविशेषणंनचापिदर्शपूर्णमासनित्यविधिसंबंधविरोधनवानित्यकाम्यनियोगभेदःसांगदर्शपूर्ण
मासनियोगस्याविशिष्टत्वादधिकारिमात्रभेदात्तस्मादहंडीपेषानत्वाहेतिवद्विशेषणस्वर्गपरमिदंएवनेन
विशिष्टपुरुषपरमितिफलवचनमेवनस्वर्गकामपदस्यार्थोस्वर्गकामोधिकारीभवतिफलवचनंवसाधनत्व

॥

नेनान्विताभिधानमर्हतीतितेन नियोगाभिधानमथवाकाशस्तात्स्वेष्टसाधनमेवलिंगादिशब्दार्थोविधिरित्यन्ये

मन्यंतेविषयविनियोज्यव्यावृत्तेनियोगे ऽभिधीयमानेपिविषयनियोज्ययोरन्वयः सामर्थ्यादवगम्यते ऽन्यथा

धिकारिणोविषयेणाकर्तृकार्यानन्वयेनतृतीयस्मानेविषयेनियोगस्यनिर्दिष्टप्रयोगात्तस्याधिकारिणाऽन्व

योन्वीयमानः तद्विशेषणेनस्वर्गेणाप्यन्वेतीतिविशिष्टान्वयस्यविशेषणेनाप्यन्वयात्तथान्वयेगुणाश्र

यानभावाहनेनोपपद्यतेइतिस्वर्ग्यःप्राधान्येनकर्मगुणभावेनेतिसंपद्यतेसाधनसंबंधइतिनैतत्सारं

जीवनगृहदाहादिविशेषणेनापिप्रयागस्यान्वयप्रसंगात्कोदोषइतिचेज्जीवनादेर्धात्वर्थत्वप्रसंगान्नेनान्व

यमित्तुतावतिदेशप्राशस्त्यात्तत्रयावज्जीवंसौर्यंचरुं निर्वपेदितिस्यात्प्राधान्येनान्वयेजीवनादेरपिकर्मसा

ध्यत्वंस्यात्तस्मात्स्वर्गकामपदंफलविशेषपरतयासामान्येनश्रेयःसाधनविध्याभिधायिनालिंगादिपदेना ५८

न्विताभिधानंकरोतिनतुशास्त्रेफलविशेषान्वयेसामान्येनश्रेयःसाधनत्वापर्यवसानत्वसामर्थ्याद्विशेषान्व ते

यस्त्फलमधुकंनैषदोषोविशेषसर्गात्त्वश्रेयःसामान्यसाधनात्वविधिसामर्थ्यात्स्वर्गकामपदंफल

सा

विशेषान्वये सामान्येनान्वयः साधनत्वापर्यवसानसामर्थ्याद्धि विशेषान्वय इत्युक्तं नैष दोषो विशेषस्याकां
क्षेयः सामान्यस्य साधनत्वविधिसामर्थ्यात् स्वर्गकामपदं फलविशेषपरं कल्प्यते विध्याकांक्षानिबंधनत्वात्पदांतरता
त्पर्यस्य तत्रश्च विधिसामर्थ्यात्फलसंबंध इत्युक्तं ननु तेङ इत्यत्र द्विजस्य मासैस्नामि इति इति विशेषणानिरू
यागस्य करणताभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीया नोपपद्यते इति। यागज्योतिष्टोमस्सामान्यविशेषपरत्वात्पर्थभेदोप
रक्तकरणत्वभेदाद्दोष इति तुल्यमिति विषसंयोगेन विषयासिद्धिः कथमिति तदाह। तथा सति कृत इति तदेवमित्याह
कात्वकीर्त्तनं प्रथमं तावदिति भाष्यस्य तात्पर्यकथनं न तु विषयनिरूपणं समन्वयलक्षणेनैव गम्यते प्रयोजनं च
नत्वस्याध्यायेनैव समीयते तत्र किमिति विषयप्रयोजनं प्रथमसूत्रेणासूत्र्यत इति तदाह शास्त्रस्य दृश्यमिति नत्वे
कस्य सूत्रस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमयुक्तं इति तदाह। सूत्रं चैतदिति तत्राथशब्दस्यादिपदव्याख्याभाष्यस्याद्यत्वसं
कीर्त्तनस्य सर्वकं तात्पर्यमाहैवं सूत्रस्यादित्वेनेति। ॥ तत्रोक्तस्याव्यवहितविचारविधेः फलानुबंधो व्यवहितविषयत्वात्म
नानुबंधवैराग्ये। अव्यवहितविचारविषयानुबंधमन्यत एवाशास्त्रप्रवृत्तानं दर्शयितुं प्रथमसमापिपाति। सिद्धेत्वनुपपत्त

२५

वेदर. ज्ञिज्ञासेति वेदांतानामर्थनिर्णयापेक्षितो न्यायकलापोऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रैः सूचित इत्यर्थः।
९९ ननु विधिवाक्यार्थनिर्णयस्तत्र प्रस्तूयत इत्याशंक्याह। सकलवेदार्थस्य विचारितत्वादिति वेदस्य कार्यमात्रपरत्वाद्धि म
र्थो ननु वेदांततात्पर्यं ब्रह्मावगम्यते न कार्यमनवगम्यमंत्रवनवाक्यप्रमेयमिति तन्नाह ब्रह्मज्ञानस्यैवेतिन्नु क्रिया वि
धिकलापो निरूपितो ज्ञानविधिनिरूपणायेदमारभ्यत इति नेत्याह। अत सिद्धेवोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिका
राणां विध्यपेक्षितरूपाणां क्रियावनिपत्योरविशेषेणानिरूपितत्वादित्यर्थो ननु यथा प्रथमे ध्याये वेदस्य प्रामाण्यं नि
रूपितं द्वितीये कर्मोत्पत्तिविधिभिन्नते तृतीये विहितानामंगांगिभावो निरूपितस्तथा चतुर्थे क्रतुपुरुषार्थप्रयुक्तानु
ष्ठेयपरिमाणं पंचमे त्वनुष्ठानक्रमः षष्ठे विध्यपेक्षिताधिकारनिर्णय इति पूर्वषट्के न प्रकृतिविध्यपेक्षितो विचारः कृत
सामग्र्यांगयुक्तो विधिः प्रकृतिर्विकलांगसंयुक्तो विकृतिरित्यवान्तरे तत्र सप्तमेन प्रकृत्युपदिष्टानां। अंगानां
विकृतावतिदेशो निरूपितोऽष्टमे त्वाग्नेयो द्वादशकपाल इत्यादिप्रकृत्युपदिष्टानामंगानां सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवि ९९
कृतो द्रव्यदेवतादिसामान्यद्वारेण विशेषातिदेशो निरूपितो॥ नवमे तु प्रकृत्युपदिष्टमंत्रसामसंस्कारकर्मणां वि १००

ग्र त्या

कृताप्यतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योरैक्यरूपतामेदे सति प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं विहाय विकृतिगतद्रव्यादिश
ब्दाध्याहारलक्षणस्तूहो दर्शितो। यथा अग्नये त्वा जुष्टमिति मंत्रस्य विकृतौ सूर्याय त्वा जुष्टमिति प्रक्षेपो। एवमेव विकृ
तावतिदिष्टानामंगानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतिगतविशेषसंयोगोपदेशादिना बाधो दर्शितो यथा प्रकृतेर्विकृता
वतिदेशप्राप्तानां बर्हिषां शरमयं बर्हिरिति विकृतौ विशेषोपदेशेन बाधः। एकादशे त्वनेकशेषिविधिप्रयुक्त
स्य शेषस्य सकृदनुष्ठानादेव सर्वशेषिणामुपकारसाम्यं तंत्रं नाम्नोक्तं यथा आग्नेयाष्टाकपालउपांशुयाजम
न्तराग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति त्रिपौर्णमासकर्मत्रयप्रयुक्तप्रयाजादेः सकृदनुष्ठानादेव शेषित्र
योपकार इति द्वादशे त्वेकस्मिन् विप्रयुक्तस्य शेषानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्ययुक्तशेष्यंतरेषूपकारं प्रसंगो ना
म दर्शितः यथा पशुविधिप्रयुक्तानामंगानां पशुपुरोडाशे उपकारः। तदेवं पञ्चाध्यायमांशं कांतरानिराकरणेन वि
धांशभेदो निरूपितस्तथा उत्तिपात्रवस्वस्वगुणाः उत्पत्त्यादिभिरसिद्धत्वात्तानि पात्रविधियोगाशंकायां तन्नि
राकरणायेदमारंभणीयेदमारभ्यत इति तत्राद्यमधिकाशंकाभावादिति। इपाहकनीयादिनदासरणः सिद्धिर

विवर०
१०१

सिद्धो वा रागे पि तद्रूपेणैवोपासनसिद्धिरित्यर्थो न स्वर्गवादी । सिद्धांतैकदेशी याह दूषयितुं वेदांतानां विधिनि
ष्ठत्वमंगीकृत्यैव या विशिष्ठा शंका तन्निराकरणाय तत्प्रारंभप्रकारं दर्शयन्नत्र कोविदिति ननूक्तविदपि
विधिश्रवणेपि तत्वाकांक्षितानुबंधसमर्पणेन सर्वविहितमपि वेदांतवाक्यजातानंतरैकवाक्यतया संबध्यते
किं सर्वत्र विधिश्रवणेनेत्याशंक्याह यत्रापि विधिः श्रूयत इति । तत्रापि विधेरनुपपत्तिरिति भावः । ननु भा
वकर्मणो विहितानामपि क्रतुप्रकरणानां कर्त्वाश्रयेति विधौ स्मरणं त्वमप्रश्नव्यये न ज्ञानं विधीयत इति तत्रा
ह ॥ तत्र यद्यपि स्फुटम् इति तथापीह तु विधिर्न संभवती त्यर्थः ननु गंतव्यमिति गमनविज्ञानवत् ज्ञानं
विधीयतां स्वतंत्रयुक्तं भावविषये तत्प्रशस्त्ये विधानमित्याह योसावाभिध्यायी ति एवं इति स्वतंत्र्यमन्य
उच्यते तत्साधनत्वेन स्वतंत्रफलाय विधातुं शक्यत इत्यर्थः । ननु कर्मणि विधीयते प्रशस्त्यादपि भावयो
विषयो विधिरस्मात्तेन ध्यायो ध्यातव्य इति नेत्याह । यत्र पुनः कर्मसाधनत्वेनोच्यते इति तत्रापि स्वतंत्र १०१
फलाय वाक्यं न विधीयते क्रियाकर्मकारकगत फलेयेति न तावत् स्वतंत्रफलायेत्याह तत्र इम एव ... १

33
5

C d No: ....   Folder No:

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

قسم المخطوطات

رقم المركز: ....

العنوان: VEDANTA VIVARANAKHED KARO PAMMONIC ...

المؤلف: KANTHASYA

البداية: ....

النهاية: ....

الناسخ: .... تاريخ النسخ .... اللغة: SANSKRIT

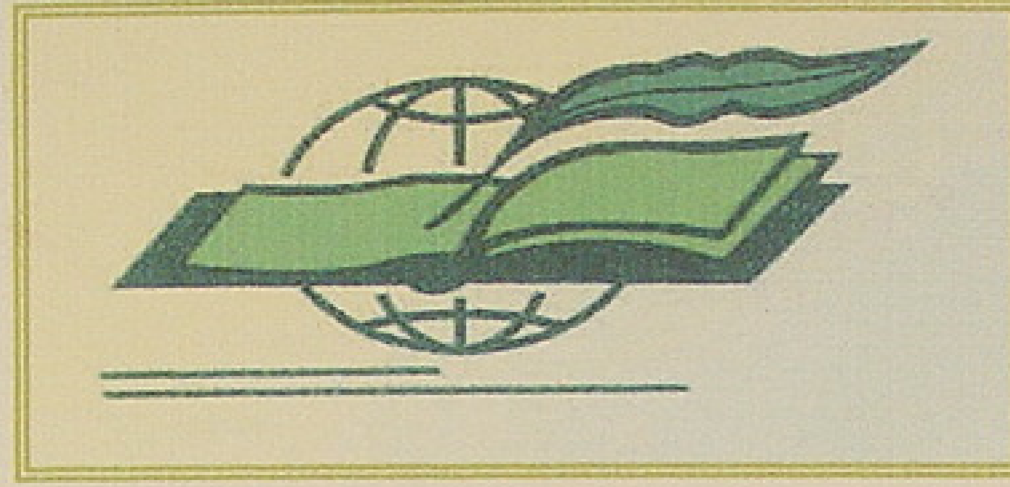
الخط: .... الجزء .... الأوراق 199 الموضوع: ....

الملاحظات: ....

المراجع: الأعلام / معجم المؤلفين / الكشف / فهرس المكتبة: /

المصدر: البلد: الهند المدينة: حيدر آباد المكتبة: **الجامعة العثمانية** الرقم: 33/4

المصور: الاسم MOHD ASHRAF ALI التوقيع: Asl التاريخ: 2006/7/22

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

النهاية